

शब्द
खंडी

४७
३-२०२२

डिसेंबर २०२२ • मूल्य १० रु. • पृष्ठे ७६

आगळ्यावेगळ्या माणसांचं आगळंवेगळं जगणं...

मैग्नेटिक महाराष्ट्र

प्रमुख औद्योगिक समूह

- मुंबई-ठाणे-रायगड | १५००० एकर
अभियांत्रिकी | अन्न प्रक्रिया | वाहन उद्योग व सुटे भाग |
स्तरायने | औद्योगिक
- पुणे-चाकण-तळेगाव-सातारा | ८००० एकर
डाटा सेटर | रस्ते व आधुनिकी | अभियांत्रिकी | अन्न प्रक्रिया |
वाहन व सुटे भाग | इलेक्ट्रीक लॉजिस्टिक्स
- नाशिक-मालेगाव-अहमदनगर | ५००० एकर
अन्न प्रक्रिया | वैद्यकीय उपकरण | हेस्टीएम |
अभियांत्रिकी
- औरंगाबाद (AURIC, DMIC) - जालना | १०,००० एकर
अन्न प्रक्रिया | वाहन व सुटे भाग | हेस्टीएम | वस्त्रोदय
- नागपूर-अमरावती | ४००० एकर
अंतर्राष्ट्रीय संरक्षण | अभियांत्रिकी | वस्त्रोदय | अन्न प्रक्रिया

महाराष्ट्र : देशाचे आर्थिक शक्तीकेंद्र

- भारतातील सर्वात घोटी अर्थव्यवस्था
महाराष्ट्राचे एकूण देशांतरीत उत्पादन मूळ्य ४०२ अब्ज
विलियन डॉलर्स, भारताच्या एकूण देशांतरीत उत्पादनमध्ये
१४.२% योगदान
- थेट परदेशी गुंतवणूकीमध्ये सर्वाधिक वाटा
२०००-२०२० कालावधीत १४० अब्ज विलियन डॉलर्स
थेट परदेशी गुंतवणूकीस अकांक्षित केले : भारताच्या एकूण

एकूण गुंतवणूकीस चालना - रु १८,७५,५३३ कोटी

२८९१ सामंजस्य करार - १९,८५,५३४ कोटी
(२०५६ ते २०२२)

थेट परकीय गुंतवणूक - रु ६,९०,००० कोटी
(२०१५ ते २०२२)

प्रमुख कौरिकांवर भागीदारांवरोबर पोर्टफोलियो गुंतवणूक सहाय्य करार:

- युएस- इंडिया स्ट्रेटिजिक पार्टनरशिप फोरम (युएसआयएसपीएफ), युएसर चाली
- कारिगो-ट्रॅड इन्वेस्टमेंट प्रावित एकनी (कोओटीआर), दक्षिण कारिगो चाली
- युनायटेड विलियन - इंडिया विलियन्स कॉन्सिल, (युकेआयसीसी), युकेसाठी
- वॅल्कॅ असोसिएशन पार्ट इन्वेस्टमेंट ज्योति एकनीज (डेल्ट्यूआयपीए)
- इडो कैपिटल ऑफ कॉर्पोरेशन वॅड इडस्ट्री (आयएलीसीआर)
- आफ्रिका इंडिया इकॉनॉमिक पार्टनेशन (एआयएफ)

|| उद्योग लकड नमूदी ||

MIDC

मुख्य कायांत्र

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ^१
उद्योग संस्थां, महाराष्ट्राची वैदेशी व्यापारी (पूर्व) मुंबई ४०००१३
वेबसाईट: www.midcindia.org

प्रमुख कायांत्र

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ^२
४ (१), १२ वा महाला, वॅड ट्रॅड सेटर कॉन्सेक्स ५, वैदेशी
कृष्णगढ, मुंबई - ४०० ००५
वेबसाईट: www.midcindia.org

वाटचात ३०% योगदान

• उत्पादनात अप्रेसर

भारताच्या एकूण औद्योगिक उत्पादनात महाराष्ट्राचे
१५% योगदान

• IPRS नुसार सर्वोत्तम औद्योगिक क्षेत्रे

केंद्र सरकाराच्या उद्योग संवर्धन आणि अंतर्गत व्यापार
विभागामधील (DPHIIT) इंडस्ट्रियल पार्क रेटिंग
प्रिस्टीम (IPRS) अहवालामुळे महाराष्ट्रात देशातील
सर्वोत्तम सर्वोत्तम औद्योगिक क्षेत्रे

• उत्तम कायांत्र व सुव्यवस्था

महाराष्ट्राचे हे प्रातिक प्रशासन व धोरण सातायासाठी
ओळखले जाते.

• नियोतीत अग्रस्थानी

महाराष्ट्राचे नियोत मूळ्य सर्वाधिक आहे. भारताच्या
एकूण नियोतीत २९% योगदान

• सर्वोत्तम गुणवत्तेचे मनुष्यबळ

भारतातील सर्वाधिक मूळजे ६८% रोजगार शमता
गुणवत्ता महाराष्ट्रात आहे.

• समृद्ध पायाभूत सुविधा

३ अंतर्राष्ट्रीय आणि १३ देशांतरीत विमानतळ, २
प्रमुख व ५३ लाहान बंदरे आणि सर्वाधिक ऊर्जा शमता.

मैग्नेटिक महाराष्ट्र

आधारभूत सुधारणांचा प्रारंभ

१. पलग अँड प्ले पायाभूत सुविधा - ६ क्षेत्रे | ५९५० एकर
| ४५० शेतकऱ्या

१०० % पर्यावरणपूरक वातावरणात पायाभूत
सुविधांनी सुरक्षा आणि परवडणाऱ्या भाड्यात उपलब्ध
शेतकऱ्या, संपूर्ण सोरीसुविधा, निवासाची सोय, मोड्युलर
जागा तात्काळ वापरण्याची थेट परदेशी
गुंतवणूकदारांना पुढारा.

२. महा परवाना - २०+ विभाग | १००+ परवानग्या

थेट परदेशी गुंतवणूकदारांना ४८ तासांत व्यवहार सुरु
करणी शब्द खाली यासाठी लागणाऱ्या वैधानिक
निकांची पूर्ती करणारी एक-चिक्कीकी मंजुरी योजना.

३. कंटीटी डेस्क

महाराष्ट्रात प्रमुख गुंतवणूकदार असणाऱ्या ५५ देशांसाठी
समर्पित विदेश कक्ष स्थानान करण्यात आलेले आहे,
याद्वारे विदेशी गुंतवणूकीसाठी मार्गदर्शन व सर्वीसाठी
सहाय्य करण्यात येते.

४. गुंतवणूकदार प्रद्यम योजना - भागीदारांसाठी नेमणूक।

१० गुंतवणूक सोबती (फेलो)

संपूर्ण देशरेळ आणि गुंतवणूकदारांना अवैतत्पणी
आवश्यक सहाय्य प्रुक्षिप्याच्या उद्देशने विलेशनशिप
मैनेजर (आरएम) आणि विलेशनशिप एक्षिव्यूटिव
(आरझ) नियुक्त करण्यात आले आहेत.

डिसेंबर २०२२, वर्ष नववे
अंक आठवा, मूल्य १० रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर
कार्यकारी संपादक : अरुण जोशी
अतिथी संपादक : डॉ. नीतिन आरेकर
मुख्यपृष्ठ : सतीश भावसार

कायलीयीन संपर्क
कॉम्प्युटर युनिट – योगिता मोरे, अनिरुद्ध गढे
shabdruchee@gmail.com

जाहिरात प्रसिद्धी – धनश्री धारप
granthaliad@gmail.com

वितरण – हरिप्रसाद जयस्वाल, सौमित्र शिंदे

वेबसाइट डिझाइन व डिजिटल एडिटिंग

सचिन पिळणकर, समीर कदम

साहाय्य – अर्चित नागवेकर

केवळ वार्षिक वर्गाणी स्वीकारली जाईल.

वार्षिक वर्गाणी ४०० रुपये

डिमांड ड्राफ्ट, म.ओ. 'ग्रंथाली' नावे

पत्रव्यवहार/वर्गाणी पाठवण्याचा पत्ता

ग्रंथाली, १०१, १/बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप.

हैसिंग सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिनेमासमोर,

मनोरमा नगरकर मार्ग, माटुंगा (प), मुंबई ४०००१६

फोन : २४२१६०५०

granthali02@gmail.com

www.granthali.com

अंकासाठी लेख व प्रतिक्रिया खालील मेलवर पाठवावी.
shabdruchee@gmail.com

ऑफिस वेळ : दुपारी १ ते सायं. ७
संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली'
चलवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे.
त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी
'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत
असे नव्हे.

अनुक्रम

डॉ. नीतिन आरेकर / ५
बलयांकितांच्या सहवासात- पद्यविभूषण उस्ताद झाकीर हुसेन

छाया कोरेगांवकर / ९
सार्थ सहजीवन

शीतल श्रीधर माडगूळकर / १२
'पंचवटी' मूक झाली...

वृषाली विनायक / १७
जातपंचायतीच्या विरोधात एल्गार पुकारणारी दुर्गा गुडीलू

विजय भाऊराव मांडे / २०
निराधार मनोरुणांचा श्रद्धेचा आधारवड डॉ. भरत वाटवाणी

श्रुती आगाशे व डॉ. नीतिन आरेकर / २३
एकमेव!

अतुल पत्की / २६
नामिबिया-सहारा अडीचशे किलोमीटरची स्वावलंबी धाव!

शरद काळे / ३५
जागतिक प्रदूषण आणि स्थानिक समस्या निवारण

सुदेश मालवणकर / ४३
'कायद्यानं वागा' चलवळ आणि राज असरोंडकर

किरण येळे / ४६
गेली ३० वर्षे फक्त स्वतःसाठी लिहिणारा कवी

राजीव श्रीखंडे / ४९
द प्रिज्ञनर आॅफ डोंडा - अॅन्थोनी होप

विजयराज बोधनकर / ५३
जगावेगळे

प्रकाश दुधलकर / ५६
शाम मंचेकर

ग्रंथाली / प्रतिभांगण वृत्तांत / ५९

'ग्रंथाली' ग्रंथपाने / चांगदेव काळे / ७१

संपादकीय

प्रत्येक व्यक्ती ही आपापलं जगणं जगत असते. तिच्या बाट्याला आलेलं प्राक्तन तिला भोगावं लागतं. परंतु काही माणसं अशी असतात आपल्याला लाभलेल्या प्राक्तनाला आव्हान देतात आणि जगण्याच्या नव्या आयामांना आव्हान करतात. अशी माणसं सर्वसामान्यापेक्षा काहीतरी वेगळं करू पाहतात, वेगळ्या पायवाटा रुळवतात, त्या पायवाटांचे नंतर हमरस्ते होतात. त्यांना आयुष्याकडे पाहण्याचे वेगळेपण केव्हा जाणवले? हे वेगळेपण जाणवण्याचा कोणता क्षण होता? ते जाणवल्यानंतर त्यांनी त्या वेगळेपणाला कसं घडवलं? ते घडवत असताना त्यांना कोणकोणत्या प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावं लागलं? त्या समस्यांमधून त्यांनी कसा मार्ग काढला आणि कोणतं समाधान मिळवलं? ‘शब्द रुची’चा डिसेंबर महिन्याचा अंक ह्या सूत्राभोवती फिरतो आहे.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक असामान्य व्यक्तिमत्त्व. आधुनिक भारताच्या निर्मात्यांमधील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रमुख निर्माते. त्यांनी आखून दिलेल्या संविधानिक मार्गावरून आजचा भारत चालतो आहे. ह्या द्रष्टव्य महत्तम व्यक्तीच्या डॉ. सविता आंबेडकर ह्यांच्यासमवेतच्या सहजीवनाचा वेद्य घेण्याचा प्रयत्न छाया कोरगावकर यांनी केलेला आहे.

महाकवी ग.दि. माडगूळकर यांच्या १४ डिसेंबर रोजी असलेल्या स्मृतिदिननिमित त्यांच्या सुषा शीतल श्रीधर माडगूळकर यांनी लिहिलेला गदिमांचे अखेरचे दिवस कथन करणारा हृदयस्पर्शी लेख महाकवीच्या आठवर्षीना उजाळा देतो.

काही कारणामुळे एखादी व्यक्ती भ्रमिष्ट होते, काही मानसिक आजार होतात, तिचं स्वतःच्या मनावरचं नियंत्रण दूर होतं. त्या व्यक्तीला कोणीही जवळ करत नाही, सारे दूर करतात. अशा व्यक्तींना मायेचा आधार देऊन त्यांना पुन्हा एकदा सामाजिक जीवनात आणून त्यांना सन्मानाचं स्थान मिळवून देणं ही खरी मानवधर्माची सार्थकता असते. अनेक मासोपचारतज्ज्ञ आपल्या परीनं ही समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न करतात. पण, त्यात एखादाच डॉ. भरत वाटवाणी असतो, ज्याला संध्याकाळी जेवण्याच्या वेळी हॉटेलाच्या बाहेर नारळाच्या करवंटीन गटाराचं पाणी पिताना एक स्किझोफ्रेनिक रुण दिसतो आणि त्याचं मन द्रवतं व नंतर तो स्वतःच्या आयुष्याला मनोरुणांच्या कल्याणार्थ बाहून टाकतो. रॅमन मॅग्सेसे पारितोषिक प्राप्त झालेले डॉ. भरत वाटवाणी ह्यांच्या कार्याची कथा पत्रकार विजय मांडे यांनी सांगितली आहे.

आजही आपला देश अनिष्ट परंपरांच्या विळऱ्यात आहे. एकविसाब्या शतकाच्या पहिल्या पंचवीस वर्षांतही आपल्या देशात स्त्रियांना शिक्षणासाठी जातपंचायतीविरुद्ध झागाडावं लागतं, यासारखी दुसरी कुठलीही वाईट गोष्ट नाही. वैदू समाजातील जातपंचायतीच्या विरोधात एल्गार पुकारून लढणाऱ्या, भीक मागणाऱ्यांच्या हातात सन्मानाची लेखणी देणाऱ्या दुर्गा गुडीलू यांच्याविषयी कवियत्री वृषाली विनायक यांनी लिहिलं आहे.

भारतातील लोकांना साहसी क्रीडांविषयी अजिबात आपुलकी नाही, किंवद्दुना ते अशा क्रीडा प्रकारांकडे दुर्लक्षक च करतात, असं विधान एका सहधावकानं केल्यानंतर त्यातील हिणकस शेळ्यामुळे पेटून उठणाऱ्या मूळ भारतीय नागरिक असलेल्या व आज अमेरिकेत राहणाऱ्या अट्टेचाळीस वर्षांच्या मुलुंडच्या अतुल पत्कीनं एक डेझर्ट मैरीथॉन तर पूर्ण केलीच, त्याच्बरोबर डेझर्ट मैरीथॉनचा ग्रॅंड स्लॅम करून जगातील मोजक्या लोकांमध्ये आपलं स्थान अधोरेखित केलं. डेझर्ट मैरीथॉन हा नेमका कोणता क्रीडाप्रकार आहे, त्याविषयी आणि अतुल पत्कीविषयी अतिथी संपादकानं श्रुती आगाशे हिच्याबोरोबर सहलेखनातून सांगितलं आहे. अतुल पत्की यांनी त्यांच्या वयाच्या चोपन्नाब्या वर्षी, डोळ्यानं दिव्यांग असलेल्या त्यांच्या एका धावपूर्व मित्राबोरोबर, नामिबियातील सहारा वाळवंटातून डेझर्ट मैरीथॉन पळण्याचा थरारक अनुभव सांगितला आहे.

भारतीय संविधान ही या देशातील एक पवित्र गोष्ट आहे, ह्या संविधानाचा तंतोतंत अवलंब केला तर भारतीय माणसाचं जगणं सुसहृदय नव्हे तर समृद्ध होईल, या मुद्यावर राज असरोंडकर या तरुण पत्रकार, कार्यकर्त्यांची श्रद्धा आहे. त्यांनी उल्हासनगरमध्ये, आपल्या घरातून ‘एकला चलो रे’ ह्या पद्धतीनं ‘कायद्यानं वागा’ या चलवळीचा प्रारंभ केला आणि नंतर ह्या चलवळीत शेकडो जण सामील होत गेले. ‘कायद्यानं वागा’ चलवळ व तिचे प्रणेते राज असरोंडकर यांच्याविषयी लिहिलं आहे पत्रकार व कवी सुदेश मालवणकर यांनी.

पद्मभूषण उस्ताद झाकीर हुसेन ह्यांनी त्यांच्या बादानं अवघ्या विश्वाला वेड लावलं आहे. पारंपरिक भारतीय शास्त्रीय संगीत, भावसंगीत, पाश्चात्य संगीत, अत्याधुनिक संगीत ह्या सर्वांमध्ये लीलावा संचार करणारे, कलाकार म्हणून अद्वितीय असलेले उस्तादजी हे व्यक्तिगत जीवनात कसे साधे आणि अनपेक्षितरित्या वेगळा सुखद अनुभव देणारे आहेत, याचं चित्रण करण्याचा प्रयत्न अतिथी संपादकानं केलेला आहे. याशिवाय नियमित सदरं आहेतच.

‘शब्द रुची’चा हा अंक व त्यातील वेगळेपण आपल्याला आवडेल याचा विश्वास वाटतो. प्रस्तुत अंकाचं अतिथी संपादकत्त्व माझ्याकडे देऊन ‘ग्रंथाली’, सुदेश हिंगलासपूरकर व संपादक अरुण जोशी या सुहृदांनी जो विश्वास दाखवला त्याविषयी मी कृतज्ञता व्यक्त करतो. नववर्ष २०२३ साठी आपणा सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा देऊन थांबतो.

- डॉ. नीतिन दत्तात्रेय आरेकर

अतिथी संपादक

nitinarekar@gmail.com

डॉ. नीतिन आरेकर

वलयांकितांच्या सहवासात पद्मविभूषण उस्ताद झाकीर हुसेन

मला आठवतं तेव्हापासून त्याला मी झाकीरकाका असं म्हणत आलोय. कारण तो माझ्या सगळ्यात धाकट्या काकाचा-रवीकाकाचा खास दोस्त. त्याला पहिल्यांदा पाहिला तो वयाच्या तिसऱ्या वर्षी, १९६९ साली. संध्याकाळी डेक्कन कीननं रवीकाका व अरुणकाका मुळे त्याला घेऊन आमच्याकडे कर्जतला आले होते. आमचा ऐशी वर्षांचा जुना वाढा होता. ते तिथं अचानक आले होते. पण आजीनं त्याला वाढ्याच्या बाहेर उभं केलं. त्याच्यावरून भाकरतुकडा ओवाळून टाकला, पायावर दूध-पाणी घातलं आणि मग त्याला आत येऊन दिलं होतं. आमच्या बाजारेठेच्या नाक्यावर कामतांचं दुकान होतं. रवीकाकाला त्यानं सांगितलं, यार कर्जतका बडापाव खिलाओ. रवीकाकानं कामतांच्या हॉटेलातला बडापाव मागवला आणि त्यानं तो चवीनं तिखुट मिर्चीसह खालला. मला आठवतं त्याप्रमाणे, झाकीरकाका नंतर घरभर फिरला, मागे विहिरीवर गेला. विहिरीचं पाणी स्वतः शेंदून काढलं, हातपाय धुतले. गोठ्यातल्या म्हशीचं तांजं दूध मधुकाकांनी काढलेलं, त्यांच्यासमोर हातात म्लास धरून उभा राहिला व थेट तसंच ते दूध प्यायला. त्यावेळी मला ह्या साध्या गोर्झीचं महत्त्व कळलं नव्हतं. पण आज या लेखाच्या निमित्तानं आठवर्षींचा गोफ उलगडत असताना, त्यावेळपर्यंत आंतरराष्ट्रीय कीर्ति मिळवलेल्या त्या माणसाचं साधंपण सर्वप्रथम लक्षात आलं.

त्या संध्याकाळी झाकीरकाका कोपन्यावरच्या मारुतीकाका मगर यांच्या दुकानात दाढी करायला गेला. तिथं त्याला कळलं की मारुतीकाका हे भजनी आहेत. तो लगेच त्याना म्हणाला, रात को रवी के यहाँ आ जाना. हम लोग बजानेवाले हैं. त्या रात्री रवीकाका, अरुणकाका त्याला घेऊन जवळच असलेल्या प्रभा आत्याच्या घरी गेले. तिच्या घरच्या दिवाणखान्यात हे सारे रात्र गाणंबजावण करत बसले होते. नंतर कधी तरी आठवणी जागवताना रवीकाका म्हणाला त्या रात्री प्रभाआत्याच्या घरी गजाननबुवा

पाटील, लीलाताई दिवाडकर, प्रभाआत्या, कल्पनाआत्या कुलकर्णी (हिचं नुकंतंच निधन झाल) असे सारे गायले. शांताराम जाधव हार्मोनियमवर होते, मारुतीकाका टाळ घेऊन साथीला होते. त्या दिवशी गजाननबुवांची गायकी ऐकून झाकीरकाका त्याना म्हणाला होता, आप तो भजन के गोपीकृष्ण हो. बाकी सारी मंडळी हौशी होती. पण, झाकीरकाकाला तो कोणाबरोबर तबला वाजवतो, यात फारसा रस नव्हता. तो तबल्याचा आनंद घेत होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळी डेक्कन एक्सप्रेसने तो सवाईंगंधर्व सोहळ्यात तबला सोलो सादर करायला गेला. तो त्याचा सवाईंगंधर्व सोहळ्यामध्यला पहिला कार्यक्रम होता.

त्यानंतर झाकीरकाका कर्जतला रवीकाकाच्या सांगण्यावरून १९७१, ७२, ७३ आणि नंतर १९७५ साली आला. त्या प्रत्येक वेळी त्याच्यातला साधेपणा मनात घर करून गेला. कोणताही झब्बा-पायजमा घालायचा आणि तबला वाजवायचा. कपड्यांपेक्षा त्याचं संगीताकडे अधिक लक्ष असायचं. आणि तो इतका देखणा आहे की त्याला काहीही साजून दिसतं.

झाकीरकाकाची एक सवय आहे. तो तुमची ओळख झाल्यानंतर व नंतर जवळचा परिचय झाल्यानंतर तुम्हाला एखादं टोपणनाव देतो. मला लहानपणापासून ज्या टोपणनावानं सारे हाक मारत तेच टोपणनाव तो आजही वापरतो. त्याच्याशी परका माणूस बोलला तरी त्या व्यक्तीला तो परकेपणाची जाणीव कधी करून देत नाही.

त्यानं मराठीत मुलाखती दिल्या, पण शब्दांकन दिलं नाही. ‘ऋतुरंग’च्या २००९ च्या दिवाळी अंकासाठी अरुण शेवते यांनी मला सांगितलं की तुम्ही उस्तादजींच्या जडणघडणीविषयी त्यांची मुलाखत घ्या व तिचं शब्दांकन करता येईल का ते बघा. माझं ते पहिलं शब्दांकन असणार होतं. मी रवीकाकाला सांगितलं, निर्मला बाढानी म्हणून झाकीरकाकाच्या सचिव आहेत, त्याना सांगितलं

आणि झाकीरकाका मुलाखतीला तयार झाला. शब्दांकनकार होण्यासाठी मला पहिला आशीर्वाद मिळाला तो उस्ताद झाकीर हुसेन यांचा.

सन १९८७च्या सुमारास दर रविवारी दुपारी सिद्धार्थ बसूचा एक 'कीझ टाइम' नावाचा शो असायचा. त्या शोमध्ये झाकीरकाका एकदा गेस्ट म्हणून गेला. मी कॉलेजच्या शेवटच्या वर्षाला होतो. त्या शोमध्ये सिद्धार्थ बसून त्याला प्रश्न विचारला, तू जगभर फिरलास. आता तुला भारतीय संस्कृती आणि पाश्चिमात्य संस्कृती यातला कोणता भेद सांगता येईल. त्यानं दिलेलं उत्तर आजही काळजावर कोरलं गेलं आहे. तो म्हणाला, मी पाश्चिमात्य संगीतकारांना भेटतो, तेव्हा त्यांना हस्तांदोलन करून हँलो माईक, हँलो मार्क असं म्हणतो. परंतु मी पं. रविशंकरजी, पं. शिवकुमार शर्माजी, पं. हरिप्रसाद चौरसिया, अशा दिग्जांना भेटतो, तेव्हा त्यांच्या पायाला हात लावून नमस्कार करतो. दुसऱ्या बरोबरीच्या वयाच्या लोकांना भेटतो, तेव्हा दोन्ही हात जोडून ते जोडलेले हात

त्याला कोणीतरी बाजूच्या खुर्चीवर बसायचा आग्रह केला. तेव्हा तो हक्कवारपणे म्हणाला, परबीनजी ज्येष्ठ आहेत, त्यांच्या बाजूला बसण योग्य होणार नाही. नंतर आम्ही उस्ताद आमीर खांसाहेबांच्या बरसीला एन.सी.पी.ए.ला गेलो होतो. त्या दिवशी झाकीरकाका हा नवोदित उमद्या अशा सारंगीवादकाबरोबर- दिलशाद खांबरोबर वाजवणार होता. कार्यक्रमाच्या सूत्रानुसार आधी दिलशाद खां येणार आणि नंतर उस्ताद झाकीर हुसेन येणार असं होतं. मी व रवीकाका विगेत होतो. उस्तादजींनी निवेदकाला क्रम बदलायला सांगितला आणि म्हणाले, मी आधी स्टेजवर येतो व मी दिलशादला इट्रोड्युस करतो. त्याच्या नावाचा पुकारा झाल्यानंतर, रंगमंचावर पाऊल ठेवण्यापूर्वी त्यानं त्याच्या चपला बाहेर काढून ठेवल्या. मग रंगमंचावर शिरला. सर्व रसिकांना नम्रपणे कंबरेतून वाकून नमस्कार केला आणि मग त्याने दिलशाद खांबदल छानसं वक्तव्य केलं, 'आज मी त्याच्याबरोबर पहिल्यांदा वाजवणार आहे' असं सांगून मग श्रोत्यांना टाळ्यांच्या गजरात दिलशाद खांचं स्वागत करावं

हृदयाशी नेतो व मान झुकवून नमस्कार करतो आणि वयानं लहान असलेल्यांना हृदयाशी धरतो. ही माझी भारतीय संस्कृती आहे, ज्येष्ठांना मान देणारी आणि कनिष्ठांविषयी प्रेम व्यक्त करणारी. मला याचा अनुभव आहे. तीन वर्षांपूर्वी अब्बाजींच्या, उस्ताद अल्लारखांसाहेबांच्या, बरसीला पद्यविभूषण बेगम परबीन सुलताना यांचं गाणं त्यानं आयोजित केलं होतं. त्यावेळी पहाटे पहाटे मी व रवीकाका षण्मुखानंद सभागृहात पोहोचले होतो. परबीनजींचं गाणं सुरु व्हायरचं होतं. त्यापूर्वी ड्रेसिंगरूममध्ये बरेच जण जमले होते. परबीनदीदी सोफ्यावर बसल्या होत्या. त्यांच्या बाजूला अन्य ज्येष्ठ संगीततज्ज्ञ बसले होते. पहिला कार्यक्रम सुरु करून देऊन झाकीरकाका त्या ड्रेसिंगरूममध्ये आला, आणि परबीनदीदींच्या जबळ खाली जमिनीवर जाजम अंथरलं होतं त्यावर बसला.

अशी विनंती केली. एखाद्या ज्येष्ठानं नवोदिताचा इतका मोठा सन्मान कधी केला नसेल.

तो मूल्यं जपणारा माणूस आहे. 'लोकसत्ता' तील माझी शब्दांकन लोकांना आवडत होती. एका मोठ्या उद्योजकाला ती फार आवडली. त्यांच्या पत्तीनं मला शोधून काढलं. मला फोन करून त्यांच्या पतीचं आत्मकथन लिहिण्याची विनंती त्यांनी केली. मी फारसा तयार नव्हतो. त्याचं एक कारण म्हणजे ते अफाट श्रीमंत असले तरी त्यांचा व्यवसाय हा तंबाखूशी निगडित होता. मला कोणतीही व्यसनं नाहीत, मी व्यसनांना स्पर्शही केलेला नाही. मी प्राध्यापक आहे. त्यामुळे ते मला योग्य वाटत नव्हतं. पण, माझे बडील म्हणाले, 'एक वेगळं जीवन समजून घेता येईल.' त्या उद्योगपतींचं जीवन खरोखरच समजून घेण्याजोंग होतं. त्यांच्या

वाढदिवसानिमित्त रक्तदानशिविराचं आयोजन करण्यात आलं होतं. त्यांनी मला विचारलं, या रक्तदान शिविराला झाकीरजी भेट देऊ शकतील का? विचाराल का? अब्बाजीची बरसी जवळ आली होती. आम्ही आदल्या दिवशी झाकीरकाकडे गेलो. मी झाकीरकाकाला विनंती केली, अशा अशा कार्यक्रमाला तू येशील का? त्यान माझ्याकडे रोखून पाहिलं व पुढच्या क्षणी म्हणाला, नहीं, मैं नहीं आऊंगा, पहले लोगों का खून चूसो बाद मैं खून भी लो। इस भारत मैं मैं दो सेलिब्रिटीज को जानता हूं जिन्होने आजतक किसी इंटॉक्सिकेशन से रिलेटेड कोई काम नहीं किया। एक बहोत बडा है जिसका नाम सचिन तेंडुलकर है और दुसरा बहोत छोटा है जिसका नाम झाकीर हुसेन है. मी अर्थातच त्या व्यक्तीचं आत्मकथन शब्दाक्तिकृत केलं नाही.

उस्ताद झाकीरजीची आणखी एक छान गोष्ट आहे. जगभर भ्रमंती करणारा हा महान कलावंत जवळचं अंतर लोकल ट्रेनं किंवा रेल्वेन कापतो. कल्याण, डॉबिवलीला कार्यक्रम असेल तर त्याचा रवीकाकाला फोन येतो व त्याला तो सांगतो, अमक्या दिवशी कार्यक्रम आहे, मला तू रेल्वेन घेऊन जा. मग रवीकाकाचा रेल्वेतला एक मित्र व रवीकाकाचं शेपूट असल्यासारखा मी त्याला घ्यायला छत्रपती शिवाजीमहाराज टर्मिनसवर जातो आणि ट्रेनं घेऊन गंतव्य स्थळी पोहोचवतो. त्याला स्टेशनवर बघून अनेकांचा विश्वास बसत नाही. पण, तो अगदी सहजपणे स्टेशनवर असणारे हमाल, तिकीट कलेक्टर, प्रवाशांच्यात मिसळतो, प्रत्येकाला हवे तिके फोटो काढू देतो. आता तो एक काळजी घेतो, बाहेर कुठेही काहीही खात नाही. त्याचा पिण्याच्या पाण्याचा एक ठारावीक ब्रॅंड आहे, तेच पाणी तो पितो, ते मिळालं नाही तर तो पाणी पिणार नाही.

त्याची आणखी एक सवय आहे, त्याचा कार्यक्रम जिथं असेल तिथं, तो कार्यक्रमाच्या काही तास आधी जातो. मला आठवतंय, माझा मावसभाऊ संतोष जोशी यानं, त्याचे पार्टनर प्रियांका साठे आणि अभिजित सावंत यांनी झाकीर हुसेन आणि शंकर महादेवन यांचा ठाण्यात एक कार्यक्रम आयोजित केला होता. मी सुरुवातीपासून त्यांच्याबरोबर होतो. शंकर महादेवनन झाकीरजी कधी येणार आहेत, याची विचारणा केली आणि त्याप्रमाणे तो झाकीरकाका त्या कार्यक्रमाला पोहोचण्याच्या काही मिनिं आधी तिथं पोहोचला.

डॉबिवलीला एम.आय.डी.सी. मैदानात झाकीरकाकाचा कार्यक्रम आयोजित केलेला होता. आम्ही त्याला ट्रेनं घेऊन आलो. कल्याण स्टेशनवर उत्तरल्यावर आयोजकांनी मोटारीन डॉबिवलीला नेलं. कार्यक्रम रात्री साडे-सात आठच्या दरम्यान सुरु होणार होता. आम्ही मैदानात साडेपाचच्या सुमारास पोहोचलो. तिथं गेल्या गेल्या झाकीरकाकानं तबल्याचं व विविध तालवाड्यांचं त्याच्याकडचं भांडार उघडलं. मोटारीतून स्वतःच्या तबल्याचं किट त्यान स्वतः उचललं आणि थेट स्टेजवर गेला. ध्वनिव्यवस्था ज्यांच्याकडे होती, त्यांनी त्याच्याबरोबर अनेक कार्यक्रम केलेले असल्यान त्यांनी सर्व तयारी ठेवलेली होती. नंतर दीड तासभर

झाकीरकाका स्वतःची वाद्यं लावत होता, ती आधी स्वतःला कशी ऐकू येत आहेत ते तपासून घेत होता. स्पीकरबरून मैदानाच्या सर्व कोपन्यांत त्यांचा आवाज कसा पोहोचतो आहे याची चाचपणी करत होता. मध्येच मला म्हणाला, बॉबी, उस कोने मैं जाकर सुन ले कैसे सुनाई देता है. नंतर दुसऱ्या कोपन्यांत त्यांन मला पाठवलं. मला त्यातलं काय कपाळ कळणार होतं? पण त्याची परफेक्शनची घडपड केवढी होती!

आमच्या कॉलेजमध्ये प्राचार्य दिनेश पंजवानी यांनी प्रजासत्ताकदिनाच्या निमित्तानं गौरवदिवस हा एक कार्यक्रम सुरु केला. पहिल्या वर्षी आम्ही रवींद्र जैन यांना बोलावलं. दुसऱ्या वर्षी २२ जानेवारी २००२ रोजी ते व मी बोलत होतो, तेव्हा त्यांना मी विचारलं, की 'आपण या वर्षीचा गौरव पुरस्कार उस्ताद झाकीर हुसेन यांना देऊ या का?' सरांनी माझ्याकडे आश्वयांनं बघितलं व विचारलं, तू जानता है उनको? एवढ्या थोड्या अवधीत ते येतील का? मी आत्मविश्वासानं म्हटलं, 'हो, मी ओळखतो आणि तो येईल.' सर थोडे वैतागले, अरे, इतने बडे आदमी को नू अरे-तुरे क्या करता है? अकल नहीं है. मी सरांना म्हणालो, तो माझ्या काकाचा मित्र आहे. सुदैवानं झाकीरकाकानं गौरवपुरस्कार स्वीकारायचं मान्य केलं. पण तो म्हणाला, २६ जानेवारीला मी परदेशात आहे. २ फेब्रुवारी चालेल का ते बघ. तो रविवार होता. सरांना विचारलं, सर उत्तेजित झाले. म्हणाले, बिलकूल चालेल. मध्ये पाच-सहा दिवस होते. आम्ही झाकीरजीच्या आगमनानिमित्त एक सुंदरसा कार्यक्रम आखला. बदलापूरच्या अंध मुलांच्या शाळेचा एक छोटेखानी कार्यक्रम आणि आमच्या मुलांचा शास्त्रीय गायन-वादनाचा कार्यक्रम आम्ही ठेवला. आमच्या सचिन मुळ्येन श्री राग गायला आणि तबलापूर विवेक भागवतनं छान तबला वाजवला. हे जेमतेम सेकंड इयरचे विद्यार्थी, कार्यक्रम झाल्यानंतर मी या सगळ्या पोरांना घेऊन प्राचार्यांच्या कार्यालयात गेलो, तेव्हा हा जागतिक कीर्तीचा पदभूषण तबलानवाज विवेकला बघून म्हणाला, अरे, आओ उस्ताद आओ. विवेकला त्यांनी प्रेमानं जवळ घेतलं, पाठीवर थाप मारली, कोणाकडे शिकतोस असं विचारल्यावर त्यान पैठणकरांकडे शिकतो असं म्हटल्यावर त्यान पटकन विचारलं, त्यांच्याकडे तिरखवांसाहेबांचा तबला आहे, तो त्यांचे गुरु पं. नारायणबुवा जोशीकडून आला आहे. पैठणकरबुवांची व त्याची मी गाठ घालून दिली, तेव्हा त्यान त्यांचे हात जवळ घेऊन कपाळावर लावले. सचिन मुळ्येची आई कांचन मुळ्ये, ह्या पं. गजाननबुवा जोशी यांची कन्या. मी त्यांची ओळख करून दिल्यावर झाकीरकाकानं त्यांना खाली वाकून नमस्कार केला. पं. गजाननबुवांनी अब्बाजीना म्हणजे उस्ताद अल्लार खांसाहेबांना त्यांच्या मुबईतील प्रारंभीच्या काळात जी मदत केली होती, ती जाणून घेऊन त्यान तो नमस्कार केला. हे सर्व मला माहीत असण्याचं काही कारण नव्हतं, झाकीरकाकानं सर्वांसमोर ही वस्तुस्थिती सांगितली तेव्हा ते कळलं. याच कार्यक्रमाच्या वेळी एक अविस्मरणीय घटना घडली. झाकीरकाकाचा सत्कार झाला,

त्या सत्काराला उत्तर द्यायला तो उभा राहिला तेव्हा समोर असलेले तीन-साडेतीन हजार विद्यार्थी अगदी शांत बसले होते. आमचं कॉलेज उल्हासनगर स्टेशनच्या अगदी समोर आहे. कॉलेजच्या पुढच्या मैदानात कार्यक्रम सुरु होता. झाकीरकाका बोलायला उठला, तेव्हा अशी शांतता पसरली की आम्हाला रेल्वेस्टेशनवरची उद्घोषणा ऐकू यायला लागली. तो बोलायला प्रारंभ करणार, तोच दूरबरच्या मशिदीतून अज्ञान ऐकू येऊ लागली. झाकीरकाका स्टेजवर शांत उभा राहिला. स्टेज शांत, श्रोते शांत, आसमंत शांत आणि दूरबर ईश्वराची केली जाणरी आर्त आळवणी. सान्यांचा श्वास एक झाला होता. अज्ञान संपली आणि झाकीरकाकानं बोलण्यापूर्वी एक दीर्घ श्वास घेतला, तो श्वास संवेदनशील माझकनं पकडला, त्याचा आवाज सर्वदू पसरला. समोरून टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला. हे लिहितानाही माझ्या अंगावर काटा फुलतो आहे. साडेतीन हजार तरुण मनं आणि त्या मनांवर नकळत अधिराज्य करणारा एक महान कलावंत यांच्यातलं ते अद्वृत अद्भुत असंच होते.

मी रवीकाकाबरोबर झाकीरकाकाच्या घरी अधूनमधून जात असे. अम्मीच्या निधनानंतर आमचं जाणयेण जरासं कमी झालं. एकदा अब्बाजीच्या बरसीच्या पूर्वी जानेवारी महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात आम्ही नेपिअन सी रोडवर त्याच्या घरी गेलो होतो. झाकीरकाका जेवायला ज्या टेब्लावर बसायचा त्याच्या खुर्चीच्या मागच्या भिंतीवर लता मंगेशकरांनी सही करून दिलेला फोटो लावलेला होता. (आता घराचं रिनोब्रेशन झालं) त्याखाली अब्बाजी, अम्मी आणि तरुण हसन्या चेहन्याचा झाकीर असा एक छान फोटो होता, त्याच्या खाली झाकीरकाकाच्या खांद्यावर हात टाकलेला पु.ल. देशपांडे यांचा फोटो होता. मी त्याला प्रश्न विचारला, अब्बाजी आणि अम्मीबरोबरचा फोटो लावलाय हे कळलं. पण लता मंगेशकरांचा आणि पु.ल.बरोबरचा फोटो का? तो उत्तरला, लताजी तर साक्षात सरस्वतीचं रूप आहेत आणि

पु.ल.सारखा रसिक आणि कलाकार कुठेही सापडणार नाही. मला अचानक आठवण झाली, आमच्या कर्जत गावात बनशी ज्ञानदीप मंडळ होतं. त्यांनी पु.ल. देशपांडे व सुनीता देशपांडे यांच्या आरती प्रभूंची कविता या कार्यक्रमांचं आयोजन केलं होतं. आरती प्रभूंच्या अत्यंत विपन्नावस्थेच्या काळात कर्जतला कावसजीशेट काटपटपिटीया यांच्या चाळीत अक्षरशः आठ बाय दहाच्या खोलीत राहात होते. कार्यक्रम झाला व नंतर दुसऱ्या दिवशी पु.ल. व सुनीताबाई आमच्या घरी जेवायला आले. त्यानंतर दोन-तीन दिवसांनी त्यांचं माझ्या काकांना- मनोहर आरेकर यांना एक पत्र आलं. त्यात त्यांनी कर्जतच्या एकूण संयोजनाबद्दल आभार मानले आणि नंतर त्यात लिहिलं की, 'कालच बालगंधर्वला झाकीरचा तबला ऐकला आणि त्यानंतर असं वाटलं की झाकीर जे वाच्य वाजवतो तो तबला.' मी ती आठवण झाकीरकाकाला सांगितली. त्यांन मला पु.ल.चं वाक्य इंग्रजीत भाषांतरित करायला सांगितलं. मी म्हणालो, P. L. says Zakir is the definition of Tabla. त्यांन पुन्हा एकदा ते वाक्य माझ्याकडून म्हणून घेतलं. त्याच्या डोळ्यांत आनंदाशू उधे राहिले होते. तो कथीही त्याच्या भावनांचं प्रदर्शन करत नाही. त्या क्षणी तसं घडलं खरं.

कित्येकदा मला असं वाटतं, उद्या म्हातारा झाल्यावर माझ्या नातवंडांना या गोष्टी सांगत असेन, नातवंड तोंडात बोटं घालून त्या गोष्टी ऐकत असतील. नंतर म्हणतील, आजोबा. किती थापा मारता. मग मी हसेन, आणि मनातल्या मनात म्हणेन, बाळांनो, खरं आहे. पृथ्वीवर गंधर्व येऊन गेले यावर सामान्यांचा विश्वास बसत नाही. ज्यांचं भाग्य होतं त्यांना ते गंधर्व पाहता आले. मी भाष्यवान आहे, मी या गंधर्वाला पाहिलं.

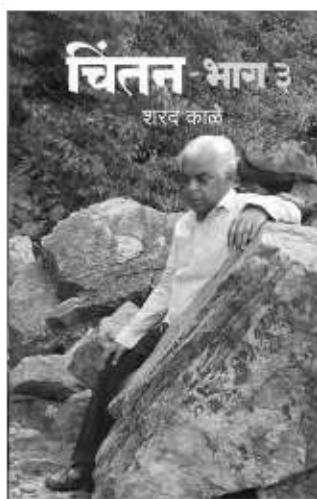
- डॉ. नीतिन दत्तत्रेय आरेकर
nitinarekar@gmail.com

॥प्रंथानी॥ * * *

चिंतन भाग ३

शरद काळे

मूल्य ७५० रु.
सवलतीत ४५० रुपये

इंटरनेटच्या जगत ज्ञानसागराच्या प्रपातात ज्ञानतुषार तर सातत्याने उडत असतात ज्ञानपिण्यासूचातक ते तुषार ग्रहण करतात त्या तुषारांची लक्षावधी इंद्रधनुष्य होतात इंद्रधनुष्यांच्या त्या विविध रंगांमधून आयुष्याचे अनमोल क्षण वेचायचे असतात ती क्षणमाला विश्वचालकाला अर्पूनच त्याच्या क्रुणातून मुक्त व्हायचे असते पृथ्वीवर अनुभवलेल्या जीवनाची भरपाई करायची असते, उतराई व्हायचे असते!

- शरद काळे

छाया कोरेगांवकर

सार्थ सहजीवन

प्रत्येक विवाहित स्त्री-पुरुषाला आपलं वैवाहिक सहजीवन अर्थपूर्ण असावं असं वाटतं आणि त्यासाठी सर्वसाधारण स्त्री-पुरुष प्रयत्नशीलसुद्धा असतात. किंबहुना या प्रयत्नांमुळे सहजीवन अभेद्य राहन् आजवरची कुटुंबसंस्था अबाधित राहिली आहे. महाराष्ट्राला तर आदर्श सहजीवनाचा फार मोठा वारसा आहे. हा वारसा महात्मा जोतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्यापासून सुरु होतो तो ते थेट आजच्या प्रकाश आमटे व मंदाकिनी आमटे यांच्यापर्यंत पोहोचतो. यातच अभेद्य बंग व राणी बंग, अनिल अवचट आणि सुनंदा अवचट, बाबा आमटे व साधना आमटे यांच्या सहजीवनाचा ठसा ह्या महाराष्ट्राच्या सामाजिक क्षेत्रात प्रखरतेन उमटताना दिसतो.

आज मी इथे बोलणार आहे ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सविताताई आंबेडकर यांच्या सहजीवनाविषयी. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जागतिक पातळीवरचं उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व. अर्थात त्यांचं सहजीवन चारचौधारांसारखं सामान्य असण्याची शक्यताच आपल्याला गृहीत धरता येत नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सविताताई आंबेडकर यांच्या जीवनाचा कालखंड हा १९४८ ते १९५६ म्हणजे जेमतेम ८ ते ९ वर्षांचा. खरं तर अतिशय तुटपुंजा असा हा कालखंड आहे, परंतु तुम्ही किती काळ जगलात त्यापेक्षा काय प्रतीचं आयुष्य जगलात याला मानवी जीवनात अधिक महत्त्व आहे. म्हणून सविताताई आपल्या चरित्रात या कालखंडाला सोनेरी दिवसांची उपमा देतात.

डॉ. बाबासाहेबांचा सविताताईशी झालेला विवाह हा दुसरा. जसं असामान्य व्यक्तीचं आयुष्य असामान्य तसंच त्यांच्या आयुष्यातल्या घटनाही असामान्यच. हा विवाह कोणतीही भूमिका घेऊन किंवा ठरवून केलेला नव्हता. या विवाहाच्या वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचं वय ५६ वर्ष होतं. या ५६ वर्षांत त्यांना असंख्य राजकीय, सामाजिक, कौटुंबिक आणि आर्थिक संघर्षांना सामोरं जावं लागलं. किंबहुना त्यांचं संपूर्ण आयुष्यच संर्धर्षांत आणि कष्टात गेलं. त्यामुळे त्याचा विपरीत परिणाम त्यांच्या

शरीरस्वास्थ्यावर झाला. तसं पाहिलं तर तरुण वयापासूनच मधुमेह, रक्तदाब अशा आजारांनी डॉ. आंबेडकर त्रस्त होते. परंतु वाढतं वय, वाढते ताणतणाव आणि वाढत्या जबाबदान्या यामुळे अतीव निद्रानाश, न्यूरायटीस, संधिवात अशा व्याधींनी या काळात त्यांच्यावर जोरदार आक्रमण केलं. या काळात ते डॉ. मालवणकर यांच्याकडून उपचार करून घेत होते आणि डॉ. शारदा ह्या डॉ. मालवणकरांच्या साहाय्यक डॉक्टर म्हणून काम पाहत होत्या. वैद्यकीय तपासणीनंतर डॉ. मालवणकर आणि सविताताई यांच्या असं लक्षात आलं की डॉ. बाबासाहेबांचं शरीर अनेक व्याधींनी पूर्णपणे पोखरून निघालं आहे. त्यांना औषधाबरोबर पथ्यपाणी आणि शुश्रूसेची आत्मतिक आवश्यकता आहे.

त्या काळात डॉ. बाबासाहेब पूर्णपणे एकटे राहत होते. घरात त्यांना खाऊपिझ घालण्यासाठी किंवा त्यांची सेवा करण्यासाठी कोणीच माणूस घरात नव्हतं. अशावेळी सेवाभावी सविताताईंनी दोन-तीन महिने त्यांच्या घरी राहन पथ्यपाणी पाहण्याची, डॉक्टरी उपचार करण्याची आणि सेवाशुश्रूषा करण्याची तयारी दाखवली. परंतु सत्शील चारित्र्याच्या डॉ. बाबासाहेबांना हा प्रस्ताव योग्य वाटला नाही. आपल्या व्यक्तिगत स्वार्थासाठी एका सुविद्य डॉक्टर स्त्रीला सामाजिक दोषारोपाला आणि अवेहलनेला सामोरं जायला भाग पाडणं त्यांना उचित वाटलं नाही.

पुढे वैद्यकीय उपचाराच्या निमित्तान सविताताई आणि डॉ. आंबेडकरांच्या वरचेवर भेटीगाठी होऊ लागल्या. आणि दोघांमध्ये एक विश्वासाचं नातं तयार झाल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी विवाहाचा प्रस्ताव पत्राद्वारे सविता म्हणजे पूर्वाश्रीमीच्या शारदा कबीर यांना कळवला. खरं तर एका महानायकाकडून आपल्याला लग्नाचा प्रस्ताव येईल असं शारदा कबीरांना स्वप्नातही वाटलं नव्हतं. त्यामुळे एकाच वेळी आश्रव्य आणि आनंद यामुळे त्या भारावून आणि थांबावून गेल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या महापुरुषाची पत्नी होण्याचं आव्हान त्यांनी स्वीकारलं, पण या स्वीकारामागे

शारदा कबीर यांचा एक उदात्त हेतू होता. त्या प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण झालेल्या डॉक्टर होत्या. आपल्या पेशाकडे त्या अन्यंत सेवाभावी वृत्तीने पाहत होत्या. आणि म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांच्या विवाहाच्या प्रस्तावाला होकार देताना त्यांच्यातील डॉक्टर आणि सेवाभावी अधिक प्रभावी ठरला. कारण एक डॉक्टर म्हणून त्या डॉ. आंबेडकरांना जवळून पाहत होत्या आणि त्यांच्या आजाराचे गांभीर्य त्या पूर्णपणे जाणून होत्या. त्यांना वैद्यकीय उपचाराची आणि सेवाशुश्रूषेची आत्यंतिक आवश्यकता आहे हे त्यांना कवळून चुकलं होतं. याच काळात १९४८च्या दरम्यान कॅग्रेस सरकारने भारतीय घटनेचं महत्त्वाचं काम डॉ. आंबेडकरांवर सोपवलं होतं. निदान हे राष्ट्रभारणीचं महत्त्वाचं काम

डॉ. आंबेडकरांकडून घडलं पाहिजे, त्यांचं आयुष्य वाढलं पाहिजे, या एका उदात्त भावनेन सविता आंबेडकरांनी या लम्माला होकार दिला. खरं पाहिलं तर या लम्माच्या वेळी डॉ. आंबेडकरांचं वय ५६ वर्ष होतं तर शारदा कबीर या तरुण होत्या. शिवाय डॉ. आंबेडकर व्याधीग्रस्त होते. अशा पुरुषाकडून सर्वसामान्य विवाहित स्त्रीच्या अपेक्षा पूर्ण होण्याच्या शक्यता फार कमी होत्या. तरीमुद्दा शारदा कबीरांनी डॉ. आंबेडकरांशी लम्म करण्याचा निर्णय घेतला. इथे त्यांच्या विशाल अंतःकरणाची आणि त्यांच्या समर्पणाची साक्ष पटते. सविता आंबेडकरांनी डॉ. आंबेडकरांचा स्वीकार केवळ त्यांनी बौद्ध धर्मातून अंगीकारलेल्या मानवधर्माची साक्ष देतो. लोकांचा असा समज आहे की केवळ डॉ. आंबेडकरांमुळे सविता आंबेडकरांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला. वास्तविक पाहता, त्या कॉलेजीवनापासूनच बौद्ध धर्माच्या अभ्यासक होत्या आणि म्हणूनच कारण्याला झुकतं माप देऊन त्यांनी हा निर्णय घेतला. हा निर्णय एक अलौकिक पातिक्रत्याचा नमुनाच म्हणता येईल. कारण डॉ. आंबेडकर आणि सविताताई यांच्यात चयाची बरीच तफावत होती. जातिधर्माचं अंतर होतं. पण, हे सर्व अंतर ओलांडून सविताताईची हे सहजीवन निवडलं.

विवाहानंतर सविताताई ह्या पूर्णपणे आंबेडकरमय झाल्या होत्या. या महापुरुषाला शरीरस्वास्थ्य मिळवून देण्याचा त्या आटोकाट प्रयत्न करू लागल्या. रोज जारीन डॉ. आंबेडकरांवर वैद्यकीय उपचार करणं, त्यांचं पथ्यपाणी सांभाळणं व त्यांची सेवा करणं इत्यादी त्या निषेणं करत होत्या. एकाच वेळी पत्नी आणि डॉक्टर या दोन भूमिका त्या समर्थपणे निभावून नेत होत्या. तरीमुद्दा त्या केवळ सेविका आणि पत्नी ह्या दोन्हीपुरत्या मर्यादित

नव्हत्या. त्या डॉ. आंबेडकरांच्या सर्वार्थानं सहचारिणी होत्या. त्या दोघांच्यात एक मैत्रीचं, सहकाऱ्याचं असं निर्मळ नातं होतं. किंत्येक सामाजिक-राजकीय प्रश्नांवर त्या दोघांच्यात वैचारिक चर्चा घडून येत असत. डॉ. आंबेडकर आपल्या सहजीवनात सविताताईचा अतिशय सन्मानाची वागणूक देत असत. त्यांच्या विचारांचा, त्यांच्या मतांचा आदर करत असत, म्हणून हिंदू कोडबिलाचा मसुदा तयार करताना त्यांनी स्थियांच्या सूक्ष्मातल्या सूक्ष्म अशा समस्यांवर सविताताईशी चर्चा केली. स्वाभाविकपणे स्त्रीप्रश्नाचे, भावविश्वाचे सूक्ष्म कंगोरे सविताताईची चर्चेदरम्यान त्यांच्या लक्षात आणून दिले. त्या सर्वांचा डॉ. आंबेडकरांनी सन्मान तर केलाच, शिवाय कोडबिलाच्या मसुद्यात समावेशही केला.

डॉ. आंबेडकर आणि सविताताई केवळ पती-पत्नी नव्हते तर समाजकारणात-राजकारणात सहकारी होते. डॉ. आंबेडकर सविताताईचा प्रत्येक सभा-संमेलनाला स्वतःबरोबर येण्याचा आग्रह धरत असत. सविताताई स्वतः: सभा-संमेलनातून सामाजिक प्रबोधनपर व्याख्यानं देत असत - बौद्ध धर्माचा प्रसार करत डॉ. आंबेडकरांच्या बरोबरीन धम्मकार्यात व राजकारणात सहभाग घेत असत. म्हणजेच हे दाम्पत्य एकमेकांशी एकरूप होऊन गेल्याचं आपल्या लक्षात येतं.

सविताताई या आंबेडकरांच्या उत्तराधार्त त्यांच्या आयुष्यात आल्या तरी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या पत्नीला प्रेमाची उणीव भासू दिली नाही. त्यांनी अतिशय उत्कटपणे आपल्या पत्नीवर प्रेम केल, तिच्या तनामनाची कसोशीनं काळजी घेतली. इथे एक पत्नी म्हणून हा केवळा तरी मानसन्मान आहे.

डॉ. आंबेडकर आणि सविताताई यांचं एकमेकांवर दृढ

आणि अतृप्त असं प्रेम होतं. डॉ. आंबेडकर एक युगपुरुष, एक महामानव म्हणून लोकांचा आदर्श असले तरी त्यांच्यात एक हाडामासाचा माणूस होता. ज्यानं अखंड उपेक्षा, पोरकेपण, एकाकीपण भोगलं होतं. त्यांच्यात एक प्रेमाचं भुकेलं लहान मूळ होतं. अर्थां आयुष्यात पत्नी निधन पावल्यामुळे एक अतृप्त असा प्रियकर त्यांच्यात होता. अशा प्रकरे भावनिक आणि जैविक भूक भागवण्याचं काम सविताताईंनी निषेण केलं आहे. त्या डॉ. आंबेडकरांना अंघोळ घालण्यापासून कपडे चढवण्यापर्यंत लहान मुलासारखे लाड करत असत. त्यांच्यापासून दूर राहण्याची वेळ येई तेव्हा त्यांच्या उत्कट पत्रांना तेवढ्याच उत्कटपणे उतरं देत असत. डॉ. आंबेडकरांचासुद्धा सविताताईंनी त्यांच्या प्रत्येक सभेला हजर राहण्याचा आग्रह असे. तसेच त्यांनी आपल्या आवडीचे कपडे आणि दागिने घालावेत असाही ते हवू धरत असत. यामध्ये स्वामित्वापेक्षा प्रेममूलक भावना अधिक होती. अशाप्रकारे या पती-पत्नीत प्रेमल असे भावबंध होते. एकदा तर सविताताई खूप आजारी पडल्या तेव्हा दुसऱ्या खोलीत जाऊन डॉ. आंबेडकर उशीत तोंड खुपसून रडत होते. इतकं त्यांनी उत्कट प्रेम केलं आपल्या पत्नीवर. डॉ. आंबेडकरांना एका सुविद्य पत्नीची गरज होती. शारीरिक, भावनिक, वैचारिक, सर्वच पातळ्यांवर सक्रिय सहभाग देऊन ही गरज सविताताईंनी पूर्ण केली. त्याचं श्रेय देताना बुद्ध आणि त्याचा धम्म या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत डॉ. आंबेडकर म्हणतात, की या बांझमुळे माझां आयुष्य ८-१० वर्षांनी वाढलं. त्यामुळे मी राज्यघटना पूर्ण करण्याचं काम करू शकलो. याचाच अर्थ राज्यघटनेच्या कामात अप्रत्यक्षपणे आपल्या पत्नीचा सहभाग ते नोंदवतात. १९५२ ते १९५४ मध्ये कांग्रेसकडून निवडणुकीत डॉ. बाबासाहेबांचा पराभव झाला. तसेच १९५३ साली त्यांना हृदयविकाराचाही झटका येऊन गेला होता. त्यामुळे ते शरीरानं आणि मनानं खूप थकले होते. अशा वेळी सविताताईंनी एका सच्चा मैत्रिणीची आणि निष्ठावंत सहचारिणीची भूमिका निभावली. त्यांनी डॉ. आंबेडकरांना राजकारणातून निवृत होण्याचा आणि बौद्ध धम्म प्रचार करण्याचा मौलिक सल्ला दिला. त्यांच्या सल्ल्यामुळेच पुढे ते आंतरराष्ट्रीय बौद्ध परिषदांना सपत्नीक हजर राहू लागले. याच काळात त्यांनी 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म' या अतिशय महत्वपूर्ण पुस्तकाचं लेखन केलं. प्रचारसभा घेतल्या, बौद्ध धम्माची दीक्षा हा

जगाच्या इतिहासातील एक अवर्णनीय क्षण. आजवर कोणत्याही धर्मसंस्थापकाला एकाच वेळी लाखो अनुयायांना धम्मदीक्षा देण शक्य झालं नाही. हे इतिहासाचं सोनेरी पान डॉ. आंबेडकरांनी लिहिलं. १९५६ साली लाखो अनुयायांसह त्यांनी बौद्ध धम्म स्वीकारला. तोही सपलीक. या परमोच्च समाधानाच्या क्षणी सविता आंबेडकर त्यांच्याबरोबर होत्या. सविताताईंनी त्यांची ७-८ वर्षांच्या कालखंडात सावलीप्रमाणे सोबत केली. त्यांच्या श्वासोच्छ्वासाचा हिशोब ठेवण्याइतपत त्या एकरूप झाल्या होत्या पतीसोबत. पण ही पतीनिष्ठा आंधळी नव्हती. त्या डॉ. आंबेडकरांबरोबर सावलीप्रमाणे राहिल्या तरी त्यांना स्वतःच असं व्यक्तित्व होतं. विचारस्वातंत्र्य होतं. डॉ. आंबेडकर हे कृतिशील कार्यकर्ते होते. म्हणूनच समता-स्वातंत्र्य हे केवळ संविधानात समाविष्ट करून ते थांबले नाहीत तर स्वतःच्या व्यक्तिगत आयुष्यात त्याचा अवलंब केला. ते आपल्या पत्नीला पूर्ण आदरानं बागवत असत. तिच्या विचारांचा, मतांचा सन्मान करत असत. त्याची एकमेकांशी वैचारिक आणि भावनिक पातळीवर घडू नाळ जुळली होती. तिची गाठ अखेरपर्यंत म्हणजे डॉ. आंबेडकरांच्या मृत्युनंतरही सैल झाली नाही. १९५६ साली डॉ. आंबेडकरांचं निधन झाल्यानंतर काही दिवसांनी कांग्रेसच्या खासदारपदासाठी राष्ट्रपती राधाकृष्णन आणि इंदिराजी यांच्याकडून विचारणा झाली. परंतु पतीच्या वैचारिक बांधिलकीशी, त्यांच्या राजकीय-सामाजिक भूमिकेशी एकनिष्ठ असणाऱ्या सविताताईंनी या सन्मानाच्या पदाला नकार दिला. ज्या कांग्रेसशी डॉ. आंबेडकरांचं वैर होतं त्या कांग्रेसची खासदारकी स्वीकारणं म्हणजे पतीच्या विचारांशी प्रतारणा करण्यासारखं वाटलं त्यांना. त्या आपल्या पतीशी पूर्णपणे एकनिष्ठ होत्या. केवळ एकनिष्ठेचं नाही तर एका वेगळ्या पातळीवरच्या पातिब्रत्याचं दर्शन त्यांच्या या भूमिकेतून दिसतं. डॉ. आंबेडकर पतीपत्नीच्या जीवनाचा सार्थ इतिहास उज्ज्वल तसा आदर्शवादी आहे. परंतु या सार्थ जीवनाला आकार देणारी डॉ. आंबेडकरसारख्या महानायकाची महानायिका मात्र उपेक्षित राहिली ही खंत आहे.

- छाया कोरेगांवकर

chhayabkbob@gmail.com

॥ग्रंथाली॥ * * *

रिक्त-विरक्त

छाया कोरेगांवकर

छाया कोरेगावकर यांची ही पहिलीच काढंबरी जीवनाच्या विविध स्तरांवर झुंजणाऱ्या; एका वरकरणी सामान्य पण अंतर्यामी झुंझार स्त्रीची काळजाला भिडणारी दमदार कथा सांगते. खाजगी आणि

सार्वजनिक यातल्या सामाजिक व राजकीय द्वंद्वांना मुखरित करणाऱ्या या काढंबरीने मराठीतील स्थिरांच्या काढंबरीलेखनाला

एक नवा आयाम दिला आहे.

- डॉ. माया पंडित

मूल्य ४०० रु.

सवलतीत २५० रु.

शीतल श्रीधर माडगूळकर

‘पंचवटी’ मूक झाली...

प्रसिद्ध साहित्यिक पु.भा. भावे १९७७ साली अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले. पपांची आणि भावेकाकांची पंचवीस वर्षांची मैत्री होती. ‘सौभाग्य’ नावाच्या नितांतसुंदर चित्रपटाची पटकथा लिहिताना भावेकाकांचा ‘पंचवटी’ त मुळाम होता. कधीतरी काम अर्धवट सोडून या मित्रांच्या गप्पा सुरु व्हायच्या. मग थोड्या वेळाने भानावर येऊन भावेकाका पपांना म्हणायचे फिरायला पाहिजे, गप्पा मारायला पाहिजेत. लङ्घ भाकरी आणि घट्ट पिठले खायला पाहिजे. फक्त काम करायला नको. यावर पपा हसत, भावेकाकाही त्या हास्यात सामील होत आणि परत या दोन्ही मित्रांचे काम सुरु होई. आमच्या लग्नानंतर काही दिवसांनी पपांना मोडी अक्षरातले असावे असे एक पोस्टकार्ड आले. त्यावरच्या पत्त्यावर ‘बुल्फ ऑफ माडगूळ’ असे लिहिले होते. खाली बघितले तर ‘पु.भा. भावे’ अशी सही होती. मला खूप हसू आले. ताई म्हणाल्या, अग ती मोडी लिपी नाही, मराठीत लिहिले आहे. भावेकाका पपांना गमतीने बांडुग अली, चित्रचक्षुचमत्कारिक अशा चित्रविचित्र नावांनी हाक मारत असत. पत्रातला पत्ता अगदी व्यवस्थित लिहून ते वर अशीच गमतीशीर नावे लिहीत असत.

१९७७ हे वर्ष पपांना प्रकृतीच्या दृष्टीने खूप त्रासदायक गेले होते. कर्करोगावरील उपचारांनी ते हैराण झाले होते. पण, भावेकाकांच्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी झालेल्या निवडीमुळे त्यांच्या आजारपणाकडून त्यांचं लक्ष काहीसं बाजूला हटल.

पपांच्या अगदी शेवटच्या काळातली ही सुंदर हृदयस्पर्शी कविता अजूनही वाचली, की

ग.दि. माडगूळकर

डोळ्यांत पाणी आल्याशिवाय
राहात नाही. कवितेचे नाव आहे
‘पैरण.’ पैरण म्हणजे अंगरखा
किंवा सदरा-
दहा ठिकाणी विरली
माझ्या अंगीची पैरण
कसा, कुठे टाका घालू
आणू कोठली नवीन ?

थोडी मळता धुतली
नाही राहू दिला डाग तो
ग धागा धागा क्षीण झाला
आता काय करू सांग ?

कधी झोपल्या ठिकाणी
वेळा वैन्यानी साधल्या
अकारण कोठे कोठे
फुल्या बिळ्याच्या मारल्या

धुतल्याने नाही गेल्या
काही राहिल्या रे खुणा
दावा साधला हा कुणी ?
मला मुळी ना कल्पना

जशी आहे तशी आता
तुझ्यासमोरी ठेवतो
देव होई पाठमोर
तेथे सदगुरु धावतो

पपांना आनंद वाटेल असे वातावरण आम्ही सर्व ठेवत असू. ताई तर त्यांची खूप सेवा करत होत्या. जेवणातही त्यांच्या आवडीचे विविध पदार्थ आम्ही करत असू. मात्र ते फारच निराश झाले होते. त्यातून तब्येतीचा त्रास होताच! तो ते सहन करत होतेच. पण मनाच्या व्यथेवर कुठला इलाज चालणार? त्यांना यातून कसे बाहेर काढावे हे आम्हाला कोणालाच कळत नव्हते.

ताईना वारंवार म्हणू लागले होते, 'मंदे, जीवनातले अखेरचे पर्व इतके कंटाळवाणे का होते कुणास ठाऊक?'

सर्व डॉक्टर एकमुख्याने सांगत होते, की 'अण्णा, तुम्हाला काहीही झाले नाही. तुमची तब्येत अगदी ठणठणीत आहे.'

पण पपांना काही न काही त्रास होत होताच!

१ डिसेंबर १९७७ रोजी ताईना ५१ वर्षे पूर्ण होऊन बाबन्नावे वर्ष लागत होते. भावेकाकांनाही अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळाला होता. त्यामुळे पपांनी भावेकाका आणि प्रभावतीकाकूना जेवायला बोलावले होते. सुग्रास जेवणाचा बेत केला होता. त्यांच्या खूप गप्पा झाल्या. पपापण आपला मित्र भेटल्यामुळे एकदम खुशीत होते. पण नेमके जेवताना पपांना काहीतरी त्रास व्हायला लागला. त्यामुळे ते जेवण अर्धवट टाकून त्यांच्या खोलीत निघून गेले. आम्ही सर्व एकदम गप्प गप्प झालो. ताईनापण त्यांच्या मागोमाग उठून जाता येईना. कुणालाच नीट जेवण गेले नाही. पपांनी खूप काळजी वाटू लागली.

भावेकाकूनी ताईना वाढदिवसाची भेट म्हणून एक छानसा चांदीचा कुंकवाचा करंडा दिला आणि त्या दोघांनी पपांनी काळजी करतच आमचा निरोप घेतला.

समोरचे अतिशय निष्णात शल्यविशारद डॉ. सुभाषचंद्र मेहता पपांना येऊन तपासून गेले. पपांना युरिनचा त्रास होत होता. त्यांनी त्यांना 'सिस्टोस्कोपी' करायचा सळा दिला, पण माईसाहेब पारखे न्यासातके १४ डिसेंबरला पपांच्या आई बनूताई यांचा 'आदर्श माता' म्हणून सत्कार होणार होता म्हणून पपांनी हा सत्कार झाल्यावर लगेच 'सिस्टोस्कोपी' करायचे ठरवले. आम्ही सगळे म्हणत होतो की करायचीच आहे तर लगेच करू. पण त्यांना त्यांच्या आईच्या सत्काराआड येणारी कुठलीच गोष्ट नको होती.

१४ डिसेंबर १९७७ या दिवसाचा सूर्य आनंदाची उधळण करतच गदिमांच्या 'पंचवटी'वर उगवला. त्या दिवशी गदिमांच्या मातोश्री बनूताई यांचा आपल्या दोन अद्वितीय पुत्रांच्या कर्तृत्वासाठी 'आदर्श माता' म्हणून सत्कार होता.

पण आणि आम्ही सगळे खूप आनंदात होतो. सरे सगेसोये आदल्या दिवसापासूनच 'पंचवटी'वर जमा झाले होते. अगदी एखाद्या सणा-समारंभाला असतो तसा उत्साह आम्हा सान्यांच्या मनात ओसंडून वाहत होता. ज्या आईने खूप कष्ट सोसून गरिबीतूनही आपल्या मुलांच्या कर्तृत्वासाठी सत्कार होत होता, इतकी चांगली गोष्ट एका आईच्या दृष्टीने दुसरी कुठली असेल? मुलाच्या दृष्टीने तर यासारखा दुसरा आनंदच नाही. पपांनी लिहिलेले गीतरामायण

एकल्यावर आई त्यांना म्हणाल्या होत्या, 'पुत्र म्हणून तुम्ही आपले कर्तव्य पुरे केलेत. माझ्या जन्माचे सार्थक झाले.'

सकाळचे चाहापाणी, नाश्ता झाल्यावर ताई-पण नेहमीप्रमाणे आपला छोटा नातू सुमित्रसोबत पंचवटीच्या बागेतल्या बकुळीच्या पारावर जाऊन बसले. थोडा वेळ ऊन खात, त्याच्या बाललीलांचा आनंद घेत, सुख-दुःखाच्या गोष्टी करताना पण ताईना म्हणाले, आज जरा अंगात कणकण वाटतेय ग! तोंडाला काही चवच नाही. जेवायला छान झणझणीत वांगीभात आणि साजूक तुपातला शिरा कर, श्याम आलाच आहे. व्यंकटेशलाही जेवायला बोलावून घे. यावर होकारार्थी मान डोलावत ताई गप्पांचा मोह सोडून पदर खोचतच आम्हा दोन्ही सुनांच्या मदतीने स्वयंपाकाकडे वळल्या. थोड्याच वेळात वांगीभात आणि साजूक तुपातल्या शिन्याचा घमघमाट घरात दरबळू लागला.

साधारण बागा-साडेबागालाच पपांनी सर्व कुटुंबीयांसोबत हसतखेळत सुग्रास जेवणाचा मनापासून आस्वाद घेतला. पण आम्हा कोणालाच जराही कल्पना नव्हती की पपांचे ते पंचवटीतील अखेरचे जेवण असेल.. मनापासून जेवल्यावर ते हसून ताईना म्हणाले, 'मंदे, आजचे जेवण म्हणजे 'बेस्ट्राव शेणोलीकर' (म्हणजे खूप छान).'

त्यांनंतर पपांनी एक छोटीशी डुलकी काढली. चहा घेऊन ते चार बाजताच रेशमी झब्बा, रेशमी जाकीट आणि आटपाडीच्या खादीभांडारातून पूर्वी श्यामकाकांनी आणलेले पांढरेशुभ्र धोतर नेसून तयार होऊन व्हराड्यातल्या त्यांच्या निळ्या कोचावर जाऊन बसले. तेवढ्यात पारख्यांकदून गाडी आली. त्यांनी मातोश्री बनूताईसह श्यामकाका व व्यंकटेशतात्यांना पुढे पारख्यांच्या 'विद्या-विलास' बंगल्यावर कार्यक्रमासाठी जायला सांगून आम्ही पाठोपाठ येतोच असे सांगितले. आम्ही सर्वांनी आईना नमस्कार केला. पपांनी आईच्या पायावर डोके ठेवून त्यांना स्वतः हात धरून गाडीत नेऊन बसवले.

विद्याताईनी मला आणि माझी जाऊ स्मिता हिला सांगितले की अर्ध्या तासात तयार व्हा. गाडी परत आपल्याला न्यायला येईलच. मी तयार व्हायला म्हणून माझ्या खोलीत जाण्यासाठी जिन्यावरून जातानाच पपांची 'मंदे' म्हणून ताईना मारलेली हाक ऐकू आली. त्यांनंतर पाच मिनिटांतच ताईनी मला जिन्याखालून जोरात हाक मारून सांगितले, की माया, लवकर रजई घेऊन खाली ये. ह्यांना खूपच थंडी वाजतेय. मी धावतच रजई घेऊन खाली गेले. पपांच्या अंगावर रजई घातली, पण त्यांना आतूच खूप थंडी वाजून आली होती.

घरातल्या सगळ्यांना हाक मारली. हे नुकतेच त्यांनी आयोजित केलेल्या एका फूटबॉल मॅचच्या स्पर्धेहून आले होते. परत बक्षीस समारंभाला जाणार होते. त्यांना मी सांगितले, 'आता परत तिकडे जाऊ नका. घरी थांबा.' घरातल्या सगळ्यांना हाक मारली. सगळे पंपाजवळ जमा झाले. ताईनी पारख्यांच्या बंगल्यावर फोन करून सांगितले की तिथे असलेल्या डॉ. नडवी यांना ताबडतोब घरी

पाठवून द्या आणि सत्काराचा समारंभही उरकून घ्यायला सांगितले व पपांचा ताप उतरला की आम्ही सर्व येतोच असेही सांगितले. डॉ. नडवीनी येऊन पपांना तपासले व म्हणाले, ‘अण्णा, एक कप गरम गरम चहा घ्या व एक क्रोसिनची गोळी घ्या. ताप उतरेल. थंडीही कमी होईल. मग कार्यक्रमालाही जाता येईल.’ आणि खरंच चहा घेऊन क्रोसिनची गोळी घेतल्यावर पपांना थोड्या वेळाने बरे वाटले. दरदरून घाम सुटला. थंडी कमी झाली. आम्ही सर्वीनी सुटकेचा निःश्वास टाकला.

पण परत थोड्या वेळाने पपांना हुडहुडी भरून आली. छोटा सुमित्र माझ्याजवळच होता. आपल्या पपाआजोबांना हे काय होतेय असे बाटून तो खूप जोरजोरात रडायला लागला. त्याला मी अंगणात नेले आणि आमचे खूप वर्षाचे खुल्पे मेस्ट्री अंगणात फेण्या मारत होते त्यांना त्याला खेळवायला सांगितले.

फाटकातून आत येऊन एक पूर्ण काळ्या रंगाचे कुत्रे रडत होते. किंतुही हाकलले तरी जाईना. शेवटी त्याला हाकलून देऊन मेस्ट्रीनी पंचवटीचे फाटक लावून घेतले.

तेवढ्यात समोरचे आमचे फॅमिली डॉक्टर सुभाष मेहता आले. त्यांनी पपांना तपासले आणि धावत अंगणात येऊन मेस्ट्रीना समोरच्या त्यांच्या हॉस्पिटलमधून ऑक्सिजन सिलिंडर आणायला पाठवले. ते सुमित्रला माझ्याकडे देऊन धावत जाऊन ऑक्सिजनचा सिलिंडर घेऊन आले; पण खूपच उशीर झाला होता. पपांना खूप त्रास व्हायला लागला होता. त्यांचे पायाही अगदी गार पडले होते. डॉक्टरांच्या सांगण्यावरून मी आणि स्पिती त्यांच्या पायाला बँडी चोळत होतो. पण त्यांना त्याचाही त्रास होत होता. इकडे श्रीधर आणि कुमारभाऊजी पुण्यातल्या सर्व प्रतिथयश डॉक्टरांना फोन लावत होते, दुँदवाने कोणाचाही फोन लागत नव्हता. नंतर कळले की पुण्यातल्या सर्व डॉक्टरांची खूप मोठी कॉन्फरन्स होती. त्यात सगळे व्यग्र होते, ऑक्सिजन सिलिंडर येईपर्यंत डॉ. मेहतांनी पपांना तोंडाने श्वास दिला आणि त्याचवेळी आनंदभाऊजीना त्यांची छाती विशिष्ट प्रकारे दाबायला सांगितली. पपांना श्वासोच्छ्वासाला खूप त्रास होत होता. ते खूप अस्वस्थ झाले होते. आणि आम्ही सर्व प्रेमाची माणसे आसपास असूनही त्यांच्यासाठी काही करू शकत नव्हतो. डॉक्टर मेहता स्वतः धावत त्यांच्या हॉस्पिटलमध्ये एक इंजेक्शन आणण्यासाठी गेले. हे पपांना धीर देत होते, पपा, तुम्हाला काही होणार नाही. आता डॉक्टर मेहता इंजेक्शन घेऊन येतील, मग तुम्हाला लगेच बरे वाटेल. ते त्यावर म्हणाले, माझी कसली समजूत काढता? मी आता अनंताचा प्रवासी आहे.

ताईही पपांना धीर देत होत्या. ‘काळजी करू नका. डॉक्टर आता इंजेक्शन घेऊन येतील. ते घेतले की लगेच तुम्हाला बरे वाटेल.’ त्यावर ते क्षीणसे हसले. तेवढ्यात डॉ. मेहता इंजेक्शन घेऊन परत आले आणि इंजेक्शन द्यायची तयारी करू लागले, पण पपांना वेदना सहन होत नव्हत्या. ‘महाराज, मला आता सोडवा’ अशी आर्त साद गजाननमहाराजांना धालत त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला. त्यांना कोरमिनचे दिलेले इंजेक्शनही शिरेतून बाहेर आले.

आम्हाला काहीच कळत नव्हते. सगळ्या संवेदना जणू गोठल्या होत्या. बधिर झाल्या होत्या. ताईची अवस्था तर बघवत नव्हती. त्यांनी त्यांच्या आत्मचरित्रात लिहिलेय, की सकाळी बाथ्रूमला जाताना आधारासाठी दिलेला माझा हात त्यांनी डिंडकारला होता. तेव्हाच आमचं जन्मोजन्मीचं असलेलं नातं या जन्मासाठी तरी निखळून पडलं होतं.

सकाळी आनंदाची उधळण करत उगवलेला सूर्य आमच्या आसपास अंधाराचे काळेकुळू साप्राज्य पसरवून दिसेनासा झाला. सगळ्यांच्या दुःखाला पारावार उरला नाही. ही बातमी रेडिओवरून आणि टीव्हीवरून सांगितली गेली. पंचवटीचा फोन सारखा ही बातमी खरी आहे का यासाठी खणखणू लागला.

मला काही दिवसांपूर्वीचा प्रसंग आठवला. आठ-दहा दिवसांपूर्वी सकाळी नेहमी हसतमुख, प्रसन्न असलेल्या ताई रडतच स्वयंपाकघरात शिरल्या होत्या. त्यांनी सांगितले होते की पपांना थंडी वाजत होती म्हणून त्या माडगूळच्या विणकराने दिलेली घोंगडी त्यांच्या अंगावर धालत होत्या. तेव्हा ते त्यांना म्हणाले, ‘ठेव ती. आता नको, थोड्या दिवसांनी लागेलच.’ त्यावेळी त्याचा अर्थ त्यांना अजिबोत कळला नव्हता; पण कळला तेव्हा खूपच उशीर झाला होता.

अलीकडे पपा ताईना सारखे सांगत, मंदे, तुड्या व मुलांच्या मनाची तयारी कर. या दिव्यातील तेल आता संपत आले आहे. मी अनंताच्या प्रवासाला निघालेला प्रवासी आहे.

काही दिवसांपूर्वी पपांना स्वप्नात माडगूळच्या घराच्या दारावरचा गणपती आणि पंचवटीतले तुळशीवृदावन आणि त्याचा कट्टा दुभंगलेला दिसला होता. कोणा एका हिमालयातल्या साधूने त्यांना त्यांच्या महानिर्वाणाची तारीखी सांगितली होती म्हणे.

पपांच्या आईना तर या सगळ्याची काहीच कल्पना नव्हती. त्या गजाननमहाराजांच्या दर्शनासाठी थांबून राहिल्या. दर्शन घेतल्यावर त्या सत्काराची शाल, हारतुरे घेऊन बेबीताईसह पंचवटीत आल्या. आईचे दुःख पाहूनच आमचे मन विदीर्ण झाले. त्यांचा चेहराही बघवत नव्हता. काय हे विधिलिखित म्हणावे? ज्या मुलामुळे आदर्श माता म्हणून आईचा सत्कार झाला तो सत्कार आई स्वीकारत असताना तिचा सुपुत्र तिला सोडून गेला होता. अक्कलकोटचे परमसदूरु श्री गजानन महाराजही पपांच्या अंत्यर्दर्शनाला येऊन गेले.

लोकांना ही बातमी कळल्यावर ‘पंचवटी वर पपांच्या दर्शनासाठी इतकी रांग लागली की रात्री बारा-साडेबारा वाजतापण लोक थंडीत कुडकुडत रांगेत उभे होते. अनेक जण गावाहून आलेल्या बँगसकट ‘पंचवटी’त आले होते. शेवटी लोकांना विनंती करून सकाळी यायला सांगितले गेले.

छोटा सुमित्र खूप भांबावला होता. तो साधारण दोन वर्षे सात महिन्यांचा होता. त्याचे लाडके पपाआजोबा कुठेच दिसत नव्हते. ताईआजी खूप रडत होती. आमचे सगळ्यांचे रङ्गून रङ्गून

डोळे सुजले होते. त्याने असे वातावरण कधीच पाहिले नव्हते. आम्ही कोणीही त्याच्याकडे लक्ष देण्याच्या मनःस्थितीत नव्हतो. ते बिचारे अडीच वर्षांचे लेकरू सगळ्यांना हसवायचा प्रयत्न करत होते. आम्ही सगळे ज्या खोलीत बसलो होतो. त्या खोलीच्या खिंडिकीतून तो सारखा पलंगावर उड्या मारत होता आणि 'पललो, पललो' करत खलखलून हसत होता. त्या भीषण शांततेत त्याचे ते बालहास्यही विचित्र वाट होते. त्याला समजावून सांगूनी काही उपयोग नव्हता. शेवटी त्याला वर खोलीत नेऊन दूध पाजून झोपवून टाकले.

रात्री कन्हाड्हून दीपाताई आली. काही दिवसांपूर्वीच कुठल्यातरी कार्यक्रमाच्या निमित्ताने पपा तिच्या घरी गेले होते. तिथून आल्यावर तिच्याकडे काहीतरी गोड बातमी असल्याचा अंदाजही त्यांनी वर्तवला होता. तिला वाटलेही नव्हते की ती तिची आणि पपांची शेवटची भेट होती. ती सुन्नपणे त्यांच्याजवळ बसली. अघटित घडले होते. आमचे कोणाचे मन मानत नव्हते.

सर्व नातेवाईक रात्रीच 'पंचवटी'ंत आले. गावाहून आलेल्या वयोवृद्ध लोकांची वरच्या हॉलमध्ये पांधरुणे देऊन आडवे ब्यायची सोय केली होती. माझी आई, भाई कुलकणी आणि बाबांचे मामा बाळूमामा मुळये रात्रीच मुंबईहून आले. माझे वडील मद्रासहून तातडीने मुंबईला येऊन पहाठेच हजर झाले. त्यांचा मित्र त्यांना सोडून गेला होता. त्यांच्याशी रंगवलेल्या गप्पांच्या मैफिली आता परत कधी रंगणार नव्हत्या. कारण मैफिलीचा बादशहाच जीवनाची मैफल अर्धघट सोडून निघून गेला होता.

त्या कडाक्याच्या थंडीत पपांना खालच्या मोठ्या हॉलमध्ये एका गादीवर झोपवण्यात आले होते. सारखे मनात येत होते की त्यांना थंडी तर बाजत नसेल? पण 'पंचवटी'चा मालक शांतपणे पहुडला होता. चेहरा अगदी शांत, समाधानी, तेजःपुंज होता. मनातल्या व्यथा, शारीरिक वेदना, मोह, माया या सान्याच्या पलीकडे जाऊन त्यांचा अनंताचा प्रवास सुरु झाला होता.

रात्रभर त्यांच्याजवळ बसून आमचा मुका हिरामण माळी आणि खुल्ले मेस्त्री आपली आयुष्यभराची निष्ठा त्या रात्रीही निभावत बसले होते. मधूनमधून लक्ष ठेवून चंदनाची उद्बन्नी लावत होते. प्रत्येक खोलीत जिथे जागा मिळेल तिथे सगळे आडवे झाले होते तरी रात्रभर कोणाच्याच डोळ्याला डोळा लागला नाही. सकाळी त्या कडाक्याच्या थंडीतही सहा वाजल्यापासून परत असंख्य लोकांच्या रांगा दर्शनासाठी लागल्या.

बरोबर नऊ बाजता फुलांनी सजबलेल्या ट्रकवर गदिमांचा पार्थिव देह ठेवण्यात आला. आम्ही सगळ्यांनी पपांना अखेरचे वंदन करून डोळ्यांत आणि हृदयात साठवले. 'पंचवटी'सुद्धा दुःखाने मूळ झाली होती. तिच्या लाडक्या मालकाचा प्रसन्न वावर आता कधीच 'पंचवटी'त होणार नव्हता.

शेजारच्या वाकडेवाडीतील लोकांनी प्रेमाने, हड्डुने पपांची अंत्यात्रा वाकडेवाडीतून न्यायला लावली. सगळी वाकडेवाडीच या शेवटच्या यात्रेत सामील झाली. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनी

असंख्य नागरिक दुःखाने आपल्या लाडक्या साहित्यिकाला निरोप द्यायला उभे होते. सगळीकडीची दुकाने, शाळा, वेगवेगळ्या संस्था या महाकवीला वंदन करून पुण्यहार अर्पण करत होत्या. सुप्रसिद्ध संगीतकार राम कदमजी पपांचे पार्थिव ठेवलेल्या सजबलेल्या ट्रकसह 'अण्णा, अण्णा' असे दुःखावेगाने म्हणत धावत होते. त्याचवेळी त्यांनी संगीत दिलेले आणि पपानी लिहिलेले हृदयस्पर्शी गाणे रेडिओवर लागले होते!

विडुलाच्या पायी थरारली बीट राऊळीची घाट निनादली. उठला हुंदका देहूच्या वाच्यात, तुका समाधीत चाळवला. असे म्हणतात की न.चिं. केळकरांनंतर पुण्यात एवढी मोठी अंत्यात्रा दुसरी निघाली नाही. शासनाचे असंख्य पदाधिकारी, साहित्यिक, तसेच राजकारणी या यात्रेत सामील झाले होते. महाराष्ट्र राज्याचे तत्कालीन गृहमंत्री ना. शरदरावजी पवारही या अंत्यात्रेत चालत सामील झाले होते.

असंख्य पुणेकर, वृद्ध ज्येष्ठ नागरिक, कॉलेजमधील तरुण-तरुणी तसेच छोटी छोटी मुले पाठीवर दमर घेऊन आणि त्यांच्या आईसह या यात्रेत सामील झाले होते. वैकूंठ स्मशानभूमीत खुप गर्दी झाली होती. काही व्यक्तींना अनावर दुःख झाले होते. पपांच्या पार्थिवाला ज्येष्ठ सुपुत्र श्रीधर यांनी शोकाकुल अवस्थेत अग्री दिला. तेव्हा असंख्य उपस्थितांच्या तोंडून दबके हुंदके बाहेर पडले.

पपांचे धाकटे बंधू भालचंद्र दुःख अनावर होऊन पपांच्या चंदनी चितेवर झेप घ्यायचा प्रयत्न करून 'अण्णा, अण्णा' असे दुःखातिशयाने शोक करू लागले. त्यांना आवरणे कठीण झाले होते. हा सर्व प्रसंग नंतर दूरदर्शनवरही दाखवला गेला होता. शेवटी पपांच्या चितेच्या ज्वाळावर कॅमेरा स्थिरावला होता... आणि पपांच्या गीतरामायणातल्या ओळी त्या पार्श्वभूमीवर लावल्या गेल्या होत्या.

पुन्हा नका येऊ कोणी दूर या वनात

प्रेमभाव तुमचा ठेवा जागता मनात

दुसऱ्या दिवशी पुणे आकाशवाणीनेही पपांवर एक अतिशय हृदयस्पर्शी कार्यक्रम सादर केला होता. आज या प्रसंगाला ४३ वर्षे झाली तरी या सर्व घटना जशाच्या तशा डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात आणि हृदयाला अजूनही तेवढ्याच वेदना होतात. पपांच्या महानिर्वाणाची बातमी त्यांच्या माडगूळ गावाला कळल्यावर दरवर्षी भरते ती सटीची यात्रा गावाच्या इतिहासात प्रथमच भरली नाही. लंगर तुटला नाही. संपूर्ण गावाच्या चुली एक रात्र आणि नंतर अर्धा दिवस पेटल्या नाहीत. तेरा दिवस संपूर्ण गावाने आपल्या या लाडक्या सुपुत्रासाठी सुतक पाळले. पपा खंडोबाच्या दर्शनाला जाताना किंवा दर्शन घेऊन परत येताना चहा प्यायला आठवणीने जगन्नाथ पाटलांच्या मळ्यावर जात असत. त्यांची भावजय दुःखाने म्हणाली, गावचा कळसच देवाने कापून नेला. अण्णा म्हणजे अगदी देवमाणूस! त्यांची समाधी बांधू नका. देऊळ बांधा. गोरगरिबांच्या नवसाला पावल.

ज्या माडगूळ गावाचे नाव या सुपुत्राने अभिमानाने लावले त्या गावालाच नाव मिळवून दिले. पपा कितीही शहरात राहिले तरी माणदेशच्या मातीशी त्यांची नाळ जोडली होती. पंचवटीत आणि माडगूळलाही बापू मंडाले काम करत असत. त्यांचा मुलगा महादा काही वर्षांनी माडगूळ गावाचा 'पंच' झाला. मुंबईच्या एका प्रमुख वर्तमानपत्राचा एक पत्रकार गटिधांचे गाव म्हणून माडगूळला भेट द्यायला आला. महादा यांची मुलाखत घेताना त्याने त्यांना विचारले, की तुम्ही गावचे पंच झालात तरी अजून पुण्याहून कोणी माडगूळकरांच्या घरचे आले की तुम्ही त्यांच्या सेवेला हजर असता असे कळले. असे कसे? पंचपद असूनही तुम्हाला त्याचा कमीपणा वाटत नाही का? यावर महादा यांनी उत्तर दिले, अहो, पंचपद काही काळाचे.. हे अणांचे प्रेम आणि पद कायमचे... तो पत्रकारही खूप आश्वर्यचकित झाला. हे गावकन्यांचे प्रेम पपांनी मिळवले होते.

१५ डिसेंबर १९७७. पपांच्या महानिर्वाणाच्या दुसऱ्या दिवशी सर्व वर्तमानपत्रे पपांवरच्या मान्यवरांच्या लेखांनी भरून गेली होती.

पपांच्या महानिर्वाणानंतर तीन-चार दिवसांतच केव्हातरी रात्री मला स्वप्न पडले की घराबाहेर पपांची महानिर्वाणियात्रा चाललेय आणि आत घरात पाहिले तर त्याचवेळी ते आरामात त्यांच्या खोलीत पलंगावर पाय हलवत पहुडले आहेत. हे स्वप्न अजूनही आठवले तरी माझ्या मनाला दिलासा मिळतो आणि खात्री पटते की पपांच्या मायेची पाखर 'पंचवटी'वर आणि आम्हा सगळ्यांवर अजूनही आहेच! त्यांच्या असंख्य गाण्यांच्या, कवितांच्या, लेखांच्या कथांच्या, चित्रपटांच्या, 'गीतरामायण', 'गीतगोपाल' यांसारख्या महाकाव्यांच्या, त्यांच्या मुलांच्या, नातवंडाच्या, पाणतवंडाच्या रूपात ते कायम आपल्यात आहेतच.

त्यांच्याच शब्दांत सांगायचे झाले तर
'चंदनी चितेत, जळाला चंदन, सुगंधे भरून मर्त्यलोक...'

- शीतल श्रीधर माडगूळकर

madgulkar.shital@gmail.com

भराटी - डॉ. कांताताई नलावडे

अतिशय साध्यासोप्या आणि सरळ अशा, सर्वांना भावतील अशा या कविता आहेत. कवितेचा सर्वात जास्त संबंध हा नात्यांशी असते. नात्यांगोत्याची माणसे, मग समाज, मग निसर्ग, मग समाजव्यवस्था या सर्वांशी आपण मनाने जोडले जातो. हे नातेसंबंध जितके घटू उत्कट तितकी कविता मनाला भिडते. हजारो वर्षे प्रत्येक भाषेत अनेक कविता लिहिल्या गेल्या आहेत. तरीही प्रत्येक काळात कवीला नव्याने काहीतरी सुचते.

- अशोक नायगावकर

मूल्य १५० रु. सवलतीत १०० रुपये

आज येडं जगून बघावं...

सी. ई. पोतनीस

हा कवितासंग्रह आपल्या जीवनाचे अनेक पैलू दर्शवणारा काव्यसंग्रह आहे. अध्यात्मिक, मानसिक, सामाजिक व तसेच नातेसंबंधांशी निगडित विषयांवरच्या कविता यात समाविष्ट आहे. हलक्या-फुलक्या, वैयक्तिक व सामाजिक, विनोदी व तसेच कारुण्य, उपरोध, विसंगतीने मनाला भिडणाऱ्या कविताही या काव्यसंग्रहात आहेत.

मूल्य २०० रु. सवलतीत १२० रुपये

वृषाली विनायक

जातपंचायतीच्या विरोधात एल्गार पुकारणारी दुर्गा गुडीलू

ती बालपणापासूनच बंडखोर होती. जिथे अन्याय दिसेल तिथे चिडून बोलायची. मुलगी म्हणून समाजाने तिला कायमच कमी लेखलं, तरीही ती बोलत होती. थोरल्या बहिणीच्या आयुष्यात समाज हस्तक्षेप करू बघतोय या घटनेने ती पेटून उठली आणि व्यवस्थेविरुद्ध उभी राहिली. स्वतःच्या जिवाची पर्वा न करता तिने संघर्षाला सुरुवात केली. तिचा लढा जातीविरुद्ध होता, जातीच्या आडून चालवलेल्या समांतर न्यायव्यवस्थेविरुद्ध होता. हा लढा जातपंचायतीविरुद्ध होता, पंचायतीतून अधोरेखित होणाऱ्या पुरुषी मानसिकतेविरुद्ध होता. हा लढा स्वातंत्र्याचा होता, स्वभानाचा होता. जडीबुटी विकून पारंपरिक व्यवसाय करणाऱ्या गुडीलू कुटुंबातल्या दुर्गाचा लढा माणूसपणाऱ्या प्रतिष्ठेचा होता.

मुंबईतल्या जोगेश्वरी भागात राहणाऱ्या दुर्गाने स्वतःच्या जातपंचायतीविरुद्ध बंड केले. बहिणीच्या हक्कांसाठी लढणाऱ्या बावीस वर्षांच्या दुर्गाने वैदू समाजातल्या स्त्रीमुक्तीच्या लढ्याचे पहिले पाऊल टाकले. तिचा संघर्ष स्वभानानाचा होता, स्वसन्मानाचा होता. भटक्याविमुक्तांना समतेचा मार्ग सांगणारी दुर्गा अनेक कठीण प्रसंगांचा सामना करत आज संविधानाचे महत्त्व वैदू समाजातल्या नव्या पिढीवर बिंबवत आहे. शिक्षणाची ज्योत पेटवत आहे. तिचा प्रवास वेगळा आहे कारण तिने निवडलेली वाट वेगळी आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचा चेहरा उघडा पाडणाऱ्या दुर्गाच्या संघर्षमय प्रवासाचा परिचय करून देणे हा या लेखाचा प्रपंच आहे. ते सांगण्याचे कारणी ही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

कधीकाळी जातपंचायत हे जातसमूहातील लोकांनी एकत्र यायचे माध्यम असेलही, परंतु स्वातंत्र्यानंतरही जातपंचायती समांतर व्यवस्था चालवू पाहत आहेत. महाराष्ट्रासारख्या पुढारलेल्या राज्यातही जातपंचायती आपले वर्चस्व राखून होत्या. जातपंचायत किंवा खापपंचायत याद्वारे समाजात समांतर न्यायव्यवस्था राबवण्यात येते जिच्या पारदर्शकतेवर प्रश्नचिन्ह आहे. संविधानिक मूल्यांचा

लवलेशाही यात नसतो. जातीला घटू चिकटू असलेली जातपंचायत मूलभूत मानवी हक्कांच्या आड येणारी आहे. परंपरागत चालत आलेल्या रुढी, नियम याचे किंचितही उल्लंघन हे पंचायतीच्या शिक्षेचा विषय बनते. आंतरजातीय विवाह जातपंचायतीने नेहमीच सामाजिक बहिष्कृततेसाठी महत्त्वाचे साधन मानले आहे. केवळ बहिष्कृतताच नाही तर अमानवी शिक्षा सुनावणे, दंड करणे असेही याचे स्वरूप आहे. विशिष्ट जातीच्या समूहात राहणाऱ्या कुटुंबाला सामाजिक विनिमयापासून वंचित ठेवणे हे त्या कुटुंबाच्या दृष्टीने अत्यंत क्लेशदायक असते. कुटुंबातल्या लहानमोठ्या सर्वच सदस्यांना दैनंदिन देवाणघेवाणीतून बाजूला काढणे, सण-उत्सव यांत सहभागी होण्यास नकार देणे, कुटुंबाला एकाकी पाडणे, पुन्हा समूहात दाखल होण्यासाठी अवाजवी दंड आकारणे हे जातपंचायतीच्या शोषणाचे शस्त्र होते. स्त्रियांच्या शोषणाचे कंगोरे तर वेगळेच. आर्थिक आणि राजकीयदृष्टच्या प्रबळ असणारे जातीतले लोक पंच बनत. दारू आणि पैसा न्यायनिवाड्याचे मार्ग असणारी पंचायत शोषणव्यवस्थेला पूरक होती. महाराष्ट्रच काय तर देशभरात जातपंचायती मानवी अधिकारांची पायमळी करत होत्या. महाराष्ट्रात २०१६ साली जातपंचायत किंवा खापपंचायत विरोधी कायदा लागू झाला. राज्याच्या शासनवंत्रेकडून याला सहकार्य मिळाले आणि जातीतल्या शोषणाची एक बाजू क्षीण झाली.

जातपंचायत कायदा लागू होण्यापूर्वी साधारण २०१३ साली या व्यवस्थेविरोधात दुर्गाचा लढा सुरु झाला होता. भटक्या-विमुक्तांमध्यल्या वैदू समाजातले दुर्गाचे कुटुंब पोटापाण्यासाठी मुंबईत आले. संचिवाले आणि वैदू असे यातले दोन गट. दोघेही एकमेकांना मध्योळ (वेगळे) असे संबोधतात. आईवडिलांच्या मुख्यत्वे वडिलांच्या उतारवयात गोविंदी आणि दुर्गा या मुलींचा जन्म झाला. गोविंदीच्या जन्मापूर्वीची आई आणि मामा यांनी जातीतल्या पंचांसमोर गोविंदी आणि मामाच्या मुलाच्या लग्नाचे

कबूल केले होते. आईच्या पोटात असतानाच गोविंदीचे लग्न ठरले होते. वैदू समाजातल्या एकट्या गोविंदीची ही व्यथा नव्हती तर या भटक्या-विमुक्त जमातीत जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक मुलीची ही कहाणी होती. बेटीव्यवहार हा आपसात चालत होता. मुलीचा विवाह मामा किंवा त्याच्या मुलासोबत होत असे.

रस्त्यावर राहणे, भीक मागणे हे सवयीचे होते. पोती, पत्रा यांच्या घरात राहत असताना स्वच्छता तर दूर पण दोन घास अन्नासाठीही परवड होती. मागून खाणे यात कसलाच संकोच नसून उलट हेच आपलं साधन आहे ही मानसिकता लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांची झालेली. जोगेश्वरीतल्या वैदूच्या वस्तीत राहत असताना काही पुरोगामी संस्थांच्या प्रबोधनात्मक उपक्रमांचा परिचय दुर्गा आणि गोविंदीला झाला. शिक्षणाची वाट गवसली. गोविंदी मुलातच हुशार असल्याने अशा प्रतिकूल परिस्थितीतही शिकली. इंजिनीयर झाली. वैदूच्या जमातीतील गोविंदी ही पहिली पदवीधर मुलगी.

गोविंदीचे शिक्षण सुरु असताना तिच्या लग्नासंबंधी विचारणा होत होती. बारावीचे शिक्षण पूर्ण होताच जातपंचायतीकडून तिच्या जन्मापूर्वी ठरलेल्या विवाहासाठी दबाव आणला जावू लागला. बालविवाह ही भटक्या विमुक्तांची समस्या आहेच. स्थिरांच्या शिक्षणात अडथळा आणून ते थांबवायचं, लागलीच लग्न उरकलं की तिची प्रगती संपली हे पंचायतीसाठी जास्त सोर्पं होतं. आंतरजातीय विवाहाला रोखणं आणि स्वतःची सत्ता आबाधित ठेवणं यासाठी जातपंचायतीकडून केलं जाणार हे षडयंत्र गोविंदीच्या बाबतीतही

होत होत. गोविंदीने लग्नाला नकार दिला म्हणून २०१३ साली दुर्गाच्या कुटुंबाविरोधात जातपंचायत भरली आणि दंड ठोठावण्यात आला. निवाडा करायचा असेल, जातीत राहायचे असेल तर तीन लाखांची रकम भरा असं सांगण्यात आलं. आपल्या व्यक्तिगत आयुष्याचे निर्णय इतरांनी घेण आणि आपण ते निमूटपणे स्वीकारण हे दुर्गाच्या विवेकी मनाला न पटणार होत. तिने भरपंचायतीत पंचांच्या या निर्णयाला विरोध

केला. पंचायतीने महाराष्ट्रातील सर्व पंचांसमोर हा प्रश्न मांडण्याचे ठरवले. साधारण अडीचशे ते तीनशेच्या संख्येने महाराष्ट्रातले पंच हा निवडा करण्यासाठी आले. दुर्गाच्या तार्किक मुद्यांवर पंचायत कोणतेच ठोस उत्तर देऊ शकत नव्हती. दारू पिऊन सुरु झालेल्या चर्चेचे रूपांतर हाणामारीत झाले. दुर्गाला जीवे मारण्याची धमकी देण्यात आली. पंचायतीचा मूळ प्रश्न आता लग्न न राहता त्याचे रूपांतर पुरुषी मानसिकतेत झाले होते. परंतु दुर्गाने कायद्याच्या आधारे पंचायतीच्या सर्व सदस्यांना घडा शिकवला. गोविंदीचा विवाह तर थांबला पण यातून वैदू समाजात आंतरजातीय विवाहाचा नवा पायंडा तिने सुरु केला. अंनिस, राष्ट्रसेवा दल, युवा यांसारख्या पुरोगामी संस्था दुर्गाच्या सोबत होत्या. त्यांचे पाठबळ दुर्गाच्या लढाईत महत्त्वाचे होते. कायद्याचा अभ्यास करून, कायदा सम जून घेऊन दुर्गाने जातपंचायतीला व्यक्तिस्वातंत्र्याची नवी परिभाषा सांगितली. वैदू समाजाची परिषद घेऊन या परिषदेत पुरोगामी चळवळीतील अनेक कार्यकर्त्यांच्या समक्ष दुर्गाच्या नेतृत्वाखाली

वैदू समाजाची जातपंचायत बरखास्त करण्यात आली. महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासातली ही पहिली घटना होती. पुढे वैदू समाजाच्या विविध प्रशंसासाठी 'महाराष्ट्र वैदू विकास समिती'ची स्थापना करण्यात आली. या समितीत पत्रास टके स्त्रियांचा सहभाग असेल अशी खाहीही दुर्गाने समितीच्या सदस्यांकडून घेतली. दुर्गा यातील सर्व उपक्रमांमध्ये पदाधिकारी तर कधी सदस्य महणून महत्वपूर्ण भूमिका बजावत असते.

जातपंचायतीचे निर्णय, त्यांची दहशत, सामाजिक बहिष्कार नष्ट करण्यासाठी स्वतःचे प्राण पणाला लावून दुर्गा लढत राहिली. याची परिणती म्हणून आज जोगेश्वरीतल्या वैदूच्या वस्तीतून जातपंचायत समूल नष्ट झाली आहे. कौटुंबिक समस्या सोडवणे एवढेच आज त्याचे स्वरूप राहिले आहे. आंतरजातीय विवाहासाठी बहिष्कृत करणारा समाज गोविंदीच्या विवाहात सहभागी झाला. भटक्या-विमुक्तांमधील वैदूसाठी ही क्रांतिकारी घटना होती.

शिक्षण घेतल्यावर दुर्गा-गोविंदी यांच्यासारख मुलींनी बंडखोर बनू नये यासाठीही तेव्हा समाजाने प्रयत्न केले होते. मुलींच्या शिक्षणावर बंदी घातली होती. परंतु हे फार काळ टिकले नाही. फुले-शाहू-आंबेडकरांच्या विचारांवर चालणारी दुर्गा आज याच वैदू समाजातील मुलींसाठी आदर्श आहे. दुर्गा केवळ समाजाला विरोध करत बसली नाही तर समाजात राहून समाज बदलासाठी प्रत्यक्षात निरनिराळे उपक्रम राबवत आहे. डब्बा, बिल्बे विकणाऱ्या, पत्राची काम करणाऱ्या हातात दुर्गाने लेखणी दिली. जोगेश्वरीतल्या वैदू समाजाच्या वस्तीत दुर्गा बालवाडी चालवते. अनौपचारिक, जीवन शिक्षणाच्या माध्यमातून वैदू कुटुंबाची नवी पिढी संविधानाचे धडे गिरवते. कोविडकाळात दुर्गा आपल्या समाजांवांना अनन्धान्य पुरवठा करण्यासाठी न थकता काम करत होती. त्यांचे प्रश्न मार्गी लावण्यासाठी धडपडत होती.

प्रश्न वैदूच्या शिक्षणाचा असो वा आंतरजातीय विवाहाचा, कौटुंबिक वाद असो वा स्त्रियांची अस्मिता, दुर्गा महाराष्ट्रातल्या कानाकोपन्यात जाऊन परिस्थिती जाणून घेते. संविधानिक मागणी

त्यावर उपाय सुचवते. यासाठी ती स्वतः कायदा समजून घेते. समविचारी लोकांशी चर्चा करते. अन्यायाविरुद्ध उभे राहताना स्वतःच्या विचारांना अपडेट करते. सामाजिक सलोख्यासाठी पुढाकार घेते. गोविंदीच्या आंतरजातीय विवाहानंतर दुर्गाने स्वतःसाठी नवा पर्याय स्वीकारला. दुर्गा आपल्या जोडीदारासोबत विवाहाशिवाय आनंदाने राहत आहे. वैदूच्या समाजघडणीत दोघेही सकारात्मक काम करत आहेत. आजवर एकूणच समाजाने आखलेल्या जात-र्धम-लिंग यांच्या सीमा ओलांडून दोघेही माणूसपण्याच्या प्रवासात एकमेकांचे सोबती आहेत. हा मार्ग वाटतो तितका सोपा नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रभावित झालेली व्यक्ती विवेकाच्या मार्गावर आपोआप चालू लागते असे दुर्गाला वाटते. माझी लढाई सोपी झाली ती बाबासाहेबांनी दिलेल्या कलममुळे असे दुर्गा कृतज्ञतेने सांगते. वैदू समाजाच्या वस्तीतल्या मुलांसोबत ती बाबासाहेब वाचते. मुंबईबाहेर सोलापूर, कर्नाटकातील अशिक्षित वैदूच्या नव्या पिढीला व्यसनाधीनता, अंधश्रद्धा यांतून बाहेर काढत शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देते. त्यांच्या अस्तित्वासाठी खंबीरपणे उभी राहते. 'मेरा सपना' भटक्या-विमुक्तांसाठी शिक्षण, नशामुक्ती केंद्र, प्रौद्योगिकी तसेच कुपोषित मुलांना पोषक आहार देणे असे रचनात्मक प्रकल्प मुंबई परिसरात ती राबवत आहे.

पुरुषप्रधान मानसिकतेविरुद्ध लढा पुकारणारी, सामाजिक बहिष्कृततेच्या फेन्यातून वैदू समाजाला मोकळे करणारी, बालविवाहाला मूठमाती देत दुर्गा अनेक मुलींच्या जगण्याचे बळ ठरली आहे. भीक मागणाऱ्या हातात सन्मानाची लेखणी देणारी दुर्गा सावित्रीच्या प्रेरणेने स्वतःची वाट निर्माण करत चालत आहे. न थकता, न डगमगता ती चालत आहे. दुर्गाच्या या बेगळ्या प्रवासाला मनापासून सदिच्छा!

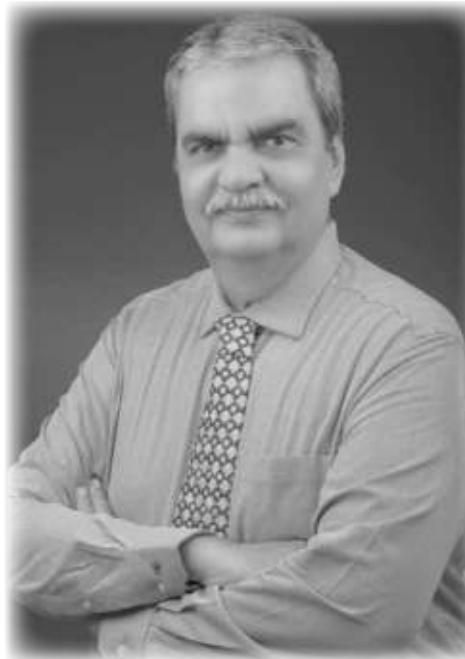
- वृषाली विनायक
vrushalivinayak10@gmail.com

विजय भाऊराव मांडे

निराधार मनोरुगणांचा श्रद्धेचा आधारवड डॉ. भरत वाटवाणी

मुंबईच्या उपनगरातील एक रेस्टोरंट. जराशी उशिराची संध्याकाळी बेळ. एक मानसोपचारतज्ज्ञ डॉक्टर दिवसभराच्या कामानंतर आपल्या पत्नीसह तिथं जेवायला गेले होते. जेवणाची ऑर्डर दिल्यानंतर त्यांच्या गप्पा सुरु होत्या. दरवाजाजवळची जागा त्यांना मिळालेली असते. गप्पा मारता मारता डॉक्टरांचं लक्ष बाहेर जातं. तिथं गटाराजवळ एक माणूस नारळाची करवंटी हातात घेऊन, गटारातील पाणी पिण्याचा प्रयत्न करत होता. करवंटीच्या भोकातून ते पाणी गळत होतं. काय कराव हे त्याला कळत नव्हतं. डॉक्टरांच्या लक्षात आलं, तो माणूस स्किझोफ्रेनिक आहे. तो काय करतोय हे त्यालाच कळत नाहीये. त्यांचं मन द्रवलं. ते त्या माणसाकडे गेले. अस्ताव्यस्त केस, गलिच्छ कपडे, कित्येक महिन्यांत अंघोळ केलेली

डॉ. भरत वाटवाणी

नसावी. दात किडलेले, अंगाला भयानक वास येत असलेली ती व्यक्ती त्या डॉक्टरांना आपल्या नेहमीच्या कामाबरोबर एका नव्या कामाच्या दिशेला ओढून घेऊन गेली. डॉक्टर पुढे झाले. त्यांची पत्नी, सिमिताच्या लक्षकात आलं की आपला पती आता काय करणार आहे. तिने, त्यांच्या हाताला हात दिला. त्या गटाराचं पाणी पिण्यान्या व्यक्तीला घेऊन ती दोघं आपल्या घरी आले. त्याला प्रथम न्हाऊ घातलं. चांगले कपडे दिले. डॉ. भरत वाटवाणी यांना त्यांच्या आयुष्याला नवी दिशा देणारा हा प्रसंग होता. त्यांनी त्या दिवशी मनात निश्चय केला, आता यापुढे

आपण मनोरुगणांना सुधारायचं. त्यांच्या विस्कटलेल्या आयुष्याची घडी बसवून द्यायची आणि त्यांना सुरक्षीत जगात, जगायला सोडून द्यायचं. त्या एका संध्याकाळनं एका मानसोपचार तज्जाला त्याच्या आयुष्याचं ध्येय मिळवून दिलं. ह्या ध्येयानं वेडं होऊन डॉ. भरत वाटवाणी यांनी मुंबईजवळच्या कर्जत तालुक्यातील वेणगाव या गावामध्ये आपल्या 'श्रद्धा फाऊंडेशन'ची मुहूर्तमेढ रोवली.

आपल्या घरात एखादा मनोरुग असला की त्याची काळजी त्याच्या आईशिवाय कुणालाच नसते. मात्र देशभरातील निराधार मनोरुगणांना आपल्या श्रद्धा फाऊंडेशनमध्ये आणून त्याच्यावर उपचार करून त्याच्या घरी पोहोचवण्याचे काम डॉ. भरत वाटवाणी कर्जतमध्ये करीत आहेत. त्यांच्या या

कार्याचा गौरव अगदी सातासमुद्रापार झाला आहे. त्यांना २०१८ साली रॅमन मॅगेसेसे पुरस्काराने सन्मानित केले आहे. निराधार मनोरुगणांचा आधारवडच त्यांच्या रूपाने ईश्वराने जन्माला घातला आहे.

डॉ. भरत वाटवाणी हे मनोविकारतज्ज्ञ असून मुंबईतील बोरीवली परिसरात वैद्यकीय सेवा देतात. साधारणपणे सतरा-अठरा वर्षांपूर्वी ते आणि त्यांचे काही मित्र बाबा आमटे यांच्या हेमलकसा येथील आनंदवनात त्यांची भेट घेण्यासाठी मोटारीनं चालले असता त्यांना रस्त्याच्या कडेला साखळदंडानं बांधलेली एक

व्यक्ती दिसली. त्या सर्वांनी त्या व्यक्तीला बघितलं मात्र, थोडे पुढे गेल्यावर डॉ. वाटवणी यांनी गाडी परत मारे घेण्यास सांगितली. त्या व्यक्ती जवळ आल्यावर डॉ. वाटवणी खाली उतरून त्याच्याकडे गेले. त्यानं कित्येक दिवस आंघोळ न केल्यानं त्याच्या सर्वांगाला दुर्गंधी येत होती. डॉक्टरांनी गाडीतून एक चादर घेऊन त्याच्यावर टाकली आणि त्याला सहकाऱ्यांच्या मदतीनं गाडीत टाकलं आणि अनंदवनाचा रस्ता धरला.

हेमलक्षणा आनंदवनात आल्यावर तिथे बाबा आमटे यांची भेट घेतली. आजारी असल्यानं बाबा आमटे खाटेवर झोपलेले होते. त्याच्याकडे त्या स्त्यात भेटलेल्या व्यक्तीला नेलं. प्रकाश आमटे यांनी त्या व्यक्तीचे साखळदंड तोडले आणि तिथेच बाजूला ठेवले. त्यानंतर त्या व्यक्तीला पूर्ण स्वच्छ करून कपडेही घातले. डॉक्टर वाटवणी तिथे मुक्कामाला राहिले. त्यांना रात्री मध्येच जाग आली. त्यावेळी बाबा आमटे ते पडलेले साखळदंड आपल्या हाता-पायाला बांधून पहुडले होते. त्यावेळी वाटवणींनी त्यांना 'तुम्ही असे का केलेत?' असा प्रश्न विचारला त्यावर बाबांनी 'या साखळदंडाच्या या व्यक्तीला किती यातना होत असतील ते मी अनुभवत होतो.' असं उत्तर दिलं. त्या अनपेक्षित उत्तरानं वाटवणीसुद्धा भावनावश झाले.

त्यानंतर बाबा आणि वाटवणी यांची चर्चा झाली, 'अशा असंख्य व्यक्ती देशभरात आहेत. त्यांच्यासाठी काहीतरी करण गरजेचं आहे.' त्यावेळी वाटवणी यांनी बाबांना शब्द दिला की मी त्यांच्यासाठी काहीतरी करीन. त्यानंतर डॉ. भरत आपल्या मित्रांसह मुंबईकडे आले आणि आपल्या कामाला लागले. बाबा आमटे यांना डॉक्टरांनी दिलेल्या शब्दाची आठवण होत होती आणि ते नेहमी डॉक्टरांना फोन करून लवकर काहीतरी करा, मी नक्की उदघाटनासाठी येईन, असे सांगत. सुरुवातीला दहिसरला 'श्रद्धा पुनर्वसनकेंद्र'ची स्थापना केली. त्यानंतर डॉ. भरत वाटवणी आणि त्यांच्या सौभाग्यवती डॉ. स्मिता वाटवणी यांनी कर्जत येथील वेणगाव परिसरात जमीन घेतली आणि श्रद्धा फाउंडेशन स्थापन करून त्या जमिनीवर बांधकाम सुरू केले. २००६ रोजी श्रद्धा रिहॅबिलिटेशन फाऊंडेशनचे उदघाटन करण्यात आलं. बाबा आमटे आजारी असल्यानं त्यांचे सुपुत्र प्रकाश आमटे यांच्या हस्ते करण्यात आलं. याप्रसंगी सरपंच भाई गायकर, सदस्य रेपेश मुंदे यांच्यासह ट्रस्टचे विश्वस्त उपस्थित होते. काही वर्षांनी ही संस्था इतकं मोठं काम करते म्हणून त्यांना करामध्ये सवलत देण्याचं ठरवलं व एका सभेत सर्व सदस्यांनी तो ठराव एकमतानं मंजूर केला. त्यामुळे आता या संस्थेला एकही रुपया कर म्हणून भरावा लागत नाही. डॉक्टरांनी वेणगाव येथील 'श्रद्धा'मध्ये असलेल्या काही रुणांना आपल्या निगराणीखाली ठेवण्यासाठी बोरिवली इथे व्यवस्था केली आहे. सुरुवातीला 'श्रद्धा'मध्ये पुरुषांसाठी एक व महिलांसाठी एक असे दोनच वॉर्ड होते, मात्र आता पुरुषांसाठी तीन व महिलांसाठी

दोन असे पाच वॉर्ड आहेत.

डॉक्टर भरत वेणगाव येथील श्रद्धा फाऊंडेशनमध्ये दर आठवड्याला येऊन प्रत्येक रुणाची तपासणी करतात आणि त्यांची अगदी एखाद्या कुटुंबसदस्यांसारखी विचारपूस करतात. पूर्वी त्यासाठी मनोविकारतज्ज्ञ नव्हता मात्र आता डॉ. स्वराली कॉडविलकर, डॉ. नीलेश म्हात्रे यांच्यासह ४ डॉक्टर, १४ परिचारिका आदी मनोरुणांची तपासणी करून, आठवड्यानं भेट देण्यासाठी येणा-न्या डॉक्टर वाटवणींनी त्याचा अहवाल देऊन त्यावर पुढे काय उपचार द्यायचे याचा सळ्हा घेतात. विशेष म्हणजे इथे आलेला कोणताही मनोरुण तीन महिन्यांच्या वर राहत नाही कारण डॉ. भरत यांनी विविध राज्यांच्या भाषा याव्यात म्हणून विविध राज्यांतील २२ सोशल वर्करसा नियुक्त केल्यानं मनोरुणांकडून माहिती घेऊन त्यांच्या घराचा पत्ता शोधण्यास चांगली मदत होते.

रस्त्यावर मिळालेला मनोरुण एकदा श्रद्धामध्ये आला की त्याचे रूपच बदलून जातं. पंधरा-वीस दिवसांत त्याच्यावर उपचार करून तो थोडा व्यवस्थित झाल्यावर त्याला स्मृती येते आणि मग तो कुठल्या राज्यातला, कुठल्या गावचा आहे याचा शोध लागतो. त्यानंतर श्रद्धामध्ये असलेली सोशल वर्करांची टीम त्यांच्याशी संपर्क करून किंवा प्रत्यक्ष जाऊन तेथील परिस्थिती पाहतात व खात्री करून घेतात आणि मग तो मनोरुण पूर्ण बरा झाल्यावर त्याला तो ज्या राज्यातील असेल त्या राज्यात; अगदी त्याच्या गावात जाऊन त्याच्या कुटुंबाच्या हवाली करतात. त्यामुळे त्याचे कुटुंबीय कमालीचे आनंदी होतात. काही ठिकाणी तर एखादी व्यक्ती चार-पाच वर्ष हरवली तर त्याचा मृत्यू झाला असावा असा समज करून घेऊन त्याचं क्रियाकर्मही उरकून टाकतात. मात्र श्रद्धाची टीम त्या व्यक्तीला घेऊन तिथे जाते तेव्हा गावच नव्हे तर पंचकोशीतील लोक तिथे येतात आणि त्या व्यक्तीचं आनंदाशूनी स्वागत करतात आणि डॉक्टरांना दुवा देतात. आतापर्यंत ३२ राज्यांतील व बांगलादेश, इराण आणि नेपाळ देशांतील एकूण ८,८८७ मनोरुणांना रस्त्यावरून आणि विविध मनोरुण दवाखान्यातून आणून त्यांच्या घरी त्यांना सोडलं आहे. सध्या ४८ पुरुष आणि ३९ महिला असे ८७ मनोरुण श्रद्धामध्ये उपचार घेत आहेत. कर्जत, खोपोली, अगदी ठाणे, मुंबईतील महाविद्यालयं आपल्या राष्ट्रीय सेवा योजनेची श्रम

संस्कार शिविरे घेण्यासाठी श्रद्धामध्ये जाण्यासाठी उत्सुक असतात.

अपना घर, जोधपूर, दिल्ली, स्नेहालय अहमदाबाद, चेन्नई, आंध्रप्रदेश आदी मनोरुण दवाखान्यांतूनही इथे रुण पाठवले किंवा आणले जातात आणि त्यांना उपचार करून पूर्ण बरं केलं जातं. इथे आलेला रुण उपचारानंतर बरा होत असताना त्याला आवडीचं काम करण्याची संधीही इथे देण्यात येते. कुणी शेती करताना, कुणी भाजीपाला करताना तर कुणी गाईचं दूध काढताना किंवा त्यांचं संगोपन करताना मदत करतात. डॉ. भरत वाटवाणी आणि डॉ. स्मिता वाटवणी या उभयतांना एकच मुलगी आहे. तिचं नाव प्रा. अक्षा. तिचा विवाह झाला असून ती विद्यादानाचं काम करीत आहे. मात्र या समाजसेवेचं व्रत घेतलेल्या उभयतांनी दोन मुलं आणि एक मुलगी मदर तेरेसांच्या मिशनरी ऑफ चॅरिटी, विलेपार्लेमधून दत्तक घेतली. त्यातील डॉ. कर्मण्या ह्या वैद्यकीय सेवेत असून अर्जुन

व्यावसायिक आहे, तर कनिका या मुलीचा विवाह झाला आहे.

डॉ. वाटवाणी यांना अनेक नामांकित संस्थांकडून विविध पुरस्कार देऊन सन्मानित केलं असून ३१ ऑगस्ट २०१८ रोजी फिलिपाइन्सचा रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार देऊन त्यांचा सन्मान करण्यात आला आहे. ‘देशभरात ११ लाख मनोरुण रस्त्यावरून फिरत आहेत. त्यांना माणसात आणण्यासाठी सर्वांनी एकत्र येऊन काम केलं पाहिजे. तरच खरी सेवा होईल.’ असं डॉ. भरत वाटवाणी नेहमी बोलत असतात. असा एक दिवस नक्की उजाडेल.

- विजय भाऊराव मांडे

कर्जत, जि. रायगड

vijaymande1958@gmail.com

॥ग्रन्थानी॥ * ||

वन वे टिकिट टू यु.के.

डॉ. राजश्री शिरभाते

मूल्य ४५० रु.

सवलतीत २७५ रुपये

डॉ. राजश्री शिरभाते यांना नियतीने युकेचे ‘एकाच वेळेचं’ टिकिट दिलंय! त्यामुळे भारतातून युकेला स्थलांतर झाल्यानंतर आणि तिथे स्थायिक होताना ज्या अनुभूती आल्या त्या सर्व अनुभूती म्हणजेच ‘वन वे टिकिट टू युके’. मनात भारत आणि त्याच्या आठवणी आणि युकेतील जीवनानुभव मित्रमैत्रिणींना सांगताना त्यातून उगम पावली शब्दसरिता अविरत, अविरल. या पुस्तकाची भाषा सहज-साधी आहे, वाचनीय आहे आणि भारतीय, पाश्चात्य संस्कृती यांचा त्यात मेळ आहे.

- शुभांगी भडभडे

श्रुती आगाशे व डॉ. नीतिन आरेकर

एकमेव!

मरैथॉन म्हटलं की आपल्याला पांढरे टी शर्ट घालून त्यावर नंबरचं स्टिकर लावलेले खेळाडू धावताना डोऱ्यांसमोर येतात. पण एका वर्षात जगातील चार मोठ्या वाळवंटांमधे धावून 'फोर डेझर्ट मरैथॉन' म्हणजे डेझर्ट मरैथॉनचा ग्रॅंड स्लॅम पूर्ण केलेल्यांपैकी एक जण हा भारतीय आहे आणि त्याहूनही जवळचा म्हणजे मराठी माणूस आहे हे कळल्यावर खरं म्हणजे आपल्याला आश्वर्याचा धक्का बसेल. कारण, हा आहे पूर्वी मुलुंडला राहणारा आणि आता अमेरिकेत सेटल झालेला अवघ्या अड्युचाळीस वर्षांचा तरुण अतुल पत्की. म्हणजे ही 'फोर डेझर्ट मरैथॉन' त्यानं पूर्ण केली तेब्हाचं त्याचं वय अड्युचाळीस वर्षांचं होतं, आता तो छप्पन वर्षांचा आहे आणि वयाच्या चोपन्नाच्या वर्षी, कोविडचं सावट जगावर पसरलेलं असताना, २०२० मध्ये अतुलनं नामिबियातील एका दिव्यांग (अंध) धावपटूबरोबर सहारा वाळवंटातील डेझर्ट मरैथॉन पूर्ण केली. (त्याबद्दलचा त्याचा अनुभव त्यानं स्वतःच या अंकात लिहिला आहे.)

वाळवंट म्हणलं की आपल्याला आपलं राजस्थानचं वाळवंट आठवतं. आणि जिथे सगळीकडे वाळू आहे, प्यायलाही पाणी नाही असा सगळा प्रदेश म्हणजे वाळवंट अशी आपली एक साधीशी व्याख्या आहे. परंतु 'डेझर्ट' या शब्दाचा आंतरराष्ट्रीय अर्थ आहे, 'एक विशाल भूभाग जो पूर्णपणे निर्मनुष्य आहे' असा होतो. मग यामधे वाळूचं वाळवंट येतंच. त्याचबरोबर संपूर्ण बर्फानीं झाकलेले आपले उत्तर आणि दक्षिण ध्रुव, चीनमध्यां गोबीचं वाळवंट जिथे भरपूर दलदल आहे आणि नद्यांनी समृद्ध असा प्रदेश आहे पण दूरदूरपर्यंत जिथं मनुष्य नाही असाही सगळा भाग हा वाळवंट याच अर्थांन संबोधला जातो. आणि या सगळ्या खडतर प्रदेशात; जिथे सर्वोच्च नैसर्गिक बातावरणामुळे एकही मनुष्य आजपर्यंत बाबरलेला नाही अशा भागात सलग ६ ते ७ दिवस धावणं म्हणजे पराक्रमच म्हण्याला हवा. आणि एका वर्षात अशी चार वाळवंटं धावण्याचा हा पराक्रम गाजवणाऱ्यांपैकी एकमेव भारतीय व तोही मराठी माणूस

म्हणजे अतुल पत्की!

अतुल हा प्रारंभापासून धाडसी स्वभावाचा माणूस. त्याला सतत काहीतरी नवीन करावंसं वाटत असायचं, संगणक विषयातील अभियांत्रिकी परीक्षा देऊन काही काळ भारतात नोकरी करून हा अमेरिकेत गेला. तिथं स्वतःचं नशीब आजमावलं. काही नोकर्या करून त्यानं स्वतःचा व्यवसाय सुरू केला. अनेकांना नोकरी दिली. कामाच्या धावपळीत शरीराकडे दुर्लक्ष झालं. त्याचं त्यानं कोलेंस्ट्रोल वाढलं. हे कोलेंस्ट्रोल कमी करण्यासाठी धावायला सुरुवात केली. धावता धावता त्याच्या सोबत धावणारा एक अमेरिकन मित्र म्हणाला, की आपण वॉशिंग्टन मरैथॉनमध्ये धावूया! अतुल त्यार झाला खरा, पण त्याला मरैथॉन म्हणजे काय हे फारसं माहीत नव्हतं. सगळी माहिती घेतल्यावर त्याच्या लक्षात आलं, की ४२.१९५ किं.मी. किंवा २६ मैल ३८५ यार्ड सलग धावण्याची स्पर्धा! त्यानं नेटानं त्यारी सुरू ठेवली. ज्या मित्रानं सुचवलं, तो मित्र मागे सरला, पण अतुलनं ठरवलं की ही मरैथॉन आपण पळायचीच. आणि त्यानं ती २००७ ची वॉशिंग्टन मरैथॉन पूर्ण केली. वर्षभरात त्याचं कोलेंस्ट्रोल कमी झालं. त्यानं धावणं बंद केलं. २००९ च्या सुमारास ते पुन्हा वाढलं. अतुलनं पुन्हा एकदा धावण्याचा निर्णय घेतला. आता मात्र तो निश्चयानं पळू लागला.

अतुलला मध्येच एकदा गो कार्टिंगची सुरसुरी आली (बर्फात गाडी चालवायची). त्यासाठी त्यानं नॉर्वेला जायचं ठरवलं. घरात हा इरादा सांगितल्यावर त्याची छोटी मुलगी त्याला म्हणाली, बाबा, तू नॉर्वेला जाणार, ते माझ्या मित्र-मैत्रींना सांगितलं तर त्यानं त्याच 'ग्रेट' वाटणार नाही. तू उत्तर ध्रुवावर जा. नकाशात आगदी जवळ आहे. हे नकाशातलं जवळचं अंतर प्रत्यक्षात सहा तासांच्या फ्लाईटचं होतं. पण, अतुलनं लेकीचं एकलं व तो उत्तर ध्रुवावरही गेला. उत्तर ध्रुव हा काही स्थिर नाहीये. तो सतत हलत असतो. एका जागी अवघे सोळा ते बावीस सेकंद स्थिर असतो. उत्तर ध्रुवाचा तो बरोबर ९० अंशांचा कोन गाठण्यासाठी धावपळ

करावी लागते. अतुलनं ती सारी धावपळ केली. परतताना त्याला काही लोक तसे दमलेले दिसले. त्यानं त्या मंडळीजवळ चौकशी केली, तेव्हा त्याला समजलं की उत्तर ध्रुवावर एक मैरथॉन होत असते. झालं, पक्ष्याच्या मनात आलं, पुढच्या वर्षी आपणही मैरथॉन धावूया. आणि २०१३ मधे अतुल पत्की उत्तर ध्रुवावरची मैरथॉन धावला.

याआधी तो अशा अनेक मैरथॉनमधे सहभागी झाला होता. परंतु उत्तर ध्रुवावरची ही मैरथॉन इतर मैरथॉनपेक्षा वेगळी होती. साधारणपणे २८ मार्च ते २ मेच्या दरम्यान होणारी ही मैरथॉन ९० अंश उत्तरेला होते. सूर्य उत्तर ध्रुवाच्या जेव्हा सर्वाधिक जवळ येतो त्याच्या दोन दिवस आधी रशियन लोक - ६० अंश फेरेनाइट तापमानात, विमानासाठीची धावपट्टी टाकतात ज्यावर 'एन ७४'सारखं विमानही उतरू शकत. आणि याच दरम्यान येथे नॉर्थ पोल मैरथॉन होते. अतुल या मैरथॉनमधे धावण्यासाठी गेला तेव्हा त्याच्यासमोर ती मैरथॉन पळण्याबरोबर आणखी एक आव्हान होत, ते म्हणजे 'झियाद रहीम' या पाकिस्तानच्या धावपूला हरवण. कुठल्याही स्पर्धेत भारतीय माणूस आणि पाकिस्तानी माणूस एकमेकांचे स्पर्धक असतील तर काही न सांगताच त्यांच्यात एकमेकांना हरवण्याची जिद येते. आणि बन्याचदा तेच त्यांचं ध्येयंही होऊन जात. अतुल आणि झियादच्या बाबतीही तसंच झालं. बाकी रँक कितवाही आला तरी 'पाकिस्तानच्या वर भारताचं नाव लावायच' एवढं एकच ध्येय डोल्यांसमोर ठेवून अतुलनं मैरथॉनला सुरुवात केली. एकूण ९ फेन्या मारायच्या होत्या. आणि पहिल्या फेरीपासूनच झियाद अतुलच्या ५ मिनिटं पुढे होता. आपली ५ मिनिटं कधी संपतात, आपल्याला कळतही नाहीत, पण मैरथॉनमध्ये '५ मिनिटं' म्हणजे खूप मोठा काळ असतो. पहिल्या दोन फेन्या अतुलच्या पुढे राहिल्यानंतर तिसऱ्या फेरीला झियाद जरा शिथिल झाला आणि त्यानं अतुलला पुढे जाऊ दिलं. आणि काहीवेळानं मुद्दाम विथवण्यासाठी त्याला ओलांडून तो पुढे गेला. पुढच्या जवळजवळ ३ फेन्या तो हेच करत होता. आणि अतुल शांतपणे एकाच वेगानं धावत होता, ससा-कासवाच्या गोष्टीमध्यल्या कासवासारखा! त्यामुळे झियादला त्याच्या त्याच एका वेगाची सवय झाली. पण आठव्या फेरीला अतुलनं त्याचा वेग थोडा वाढवला. इथं झियादला त्या वाढलेल्या वेगाचा अंदाज आला नाही. तो अतुलला गाठण्याच्या विचारानंच धावत होता. त्यामुळे अर्थातच तो अचानक खूप थकला. नवव्या फेरीत दोघंही तंबूतून एकत्र बाहेर पडले. दोघांचंही ध्येय एकच होतं. 'एकमेकांना हरवण.' प्रश्न देशाच्या प्रतिष्ठेचा होता! अतुलनं

त्याचा वेग कमी ठेवला आणि झियादला त्याच्या ३०० मीटर पुढे जाऊन दिलं. आणि एका क्षणी त्याला त्याचा शेवटचा बिंदू म्हणजेच 'एंडिंग पॉइंट' दिसू लागला. या वेळी झियाद संपूर्णपणे संपला होता. त्याची ऊर्जा पूर्ण गेली होती. कारण तो खूप वेगानं धावला होता. आणि याच क्षणी अतुलकडे भरपूर ऊर्जा होती कारण संयमानं ८ फेन्या एकाच वेगात धावून त्यानं ती कमावली होती. झियादानं धावणं केव्हाच थांबवलं होतं आणि तो चालत होता.

यावेळी अतुलनं मात्र खिलाफूती जपली. तो झियादच्या बाजूला येऊन त्याला 'झियाद भाग' असं सांगितलं. झियादसाठी जिंकण्याची शेवटची संधी होती. तो संपूर्णपणे संपला असूनही त्याला धावावं लागणार होतं. कारण प्रश्न 'भारत-पाक'चा होता. त्यानंही धावायला सुरुवात केली, पण शरीर पूर्णतः थकलं होतं. त्यामुळे तो जेमतेम १०० पावलं धावू शकला. अर्थातच अतुल जिंकला.

अतुलनं मेडल घेतल्यावर दोन मिनिटांनी झियाद येऊन पोचला. झियाद हा जगातील उत्कृष्ट मैरथॉन धावपूर्णपैकी एक आहे. आणि आता तो अतुलचा चांगला मित्रही आहे. पण हे सगळं असलं तरी झियादच्या 'नॉर्थ पोल मैरथॉन'चा रेकॉर्ड जेव्हा बघितला जाईल तेव्हा भारताचं नाव पाकिस्तानच्या वर असेल याचा सार्थ अभिमान असल्याचं अतुल सांगतो.

उत्तर ध्रुवावरची ही मैरथॉन संपर्कून परत येत असताना अतुल आणि त्याचा एक लेबेनिस मित्र गप्पा मारत होते. आणि तो मित्र अतुलला म्हणाला, 'Atul, I am known as king of marathons'. अतुलनं त्याच्याकडे प्रश्नार्थक जनरेन पाहिलं. तो पुढे म्हणाला, 'This is nothing. You should run the 4 Desert marathon.' अतुलला तोपयेत या मैरथॉनबद्दल काहीही माहीत नव्हतं. त्या मित्रानं त्याला त्याबद्दल सगळं सांगितलं. थोडक्यात त्याला सलग सहा दिवस दररोज 'नॉर्थ पोल मैरथॉन' एवढं धावायचं होतं. अशा चार मोठ्या मैरथॉन! अतुल खरं तर तिथेच नाही असं ठरवून मोकळा झाला होता. पण, त्या मित्रानं त्याला डिवचलं, तुम्ही भारतीय खेळात कमी असता, आणि अशा धाडसी खेळात तर तुम्ही कुठेच नाही! घरी परतताना विमानतळावर त्यानं इंटरनेटवर या ४ डेझर्ट मैरथॉनबद्दलची माहिती काढली की आतापर्यंत किती भारतीयांनी ही मैरथॉन पूर्ण केली आहे? आणि त्याला पुण्याची एकमेव मराठी मुलगी सापडली. जिनं ही चारही वाळवंट पूर्ण केली आहेत. पण तिनं एकापेक्षा जास्त वर्षात ही वाळवंटं धावून पूर्ण केली होती. एकाच वर्षात चारही वाळवंटं धावणारा एकही भारतीय नव्हता. आणि हीच अतुलसाठी प्रेरणा ठरली. वयाच्या ४८ व्या वर्षात २०१४ साली अतुलनं ४ वाळवंटं धावण्याचं ठरवलं.

जगातील सर्वांत मोठी अशी ही वाळवंट जिथे प्रचंड नैसर्गिक प्रतिकूलता असल्यानं जीव जगतच नाहीत!

यातील पहिलं वाळवंट होतं 'सहारा वाळवंट'! या वाळवंटात प्रचंड तापमान असतं, आणि या तापमानामुळे 'उकळलेल्या वाळूत' धावताना पाय आत रुत जातो. कारण पळताना वाळूत घर्षण मिळत नाही. आणि नेहमी आपण धावतो त्यापेक्षा पाच ते सहा पट अधिक श्रम लावावे लागतात. पण ही मैरथॉन अतुलनं यशस्वीरीत्या पार पाडली. यापुढील वाळवंट होतं चीनचं, याला 'गोबीचं वाळवंट' असं म्हणतात. या वाळवंटात प्रचंड सोसाट्याचा वारा असतो. इतका, की एखाद्या कोपन्यावर उमे राहिलात तर वारा वाहू घेऊन जाईल. आणि याहूनही महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे 'ढाफुटी' म्हणजे काय असतं याचा संपूर्ण अनुभव या वाळवंटात येतो. फुम्यात पाणी भरून त्याला टाचणी लावल्यावर जसं पाणी एकदम बाहेर येईल तसा पाण्यानं तुडुंब भरलेला मोळाच्या मोळा ढग फुटून प्रचंड प्रमाणात पाणी पडतं आणि आपल्यासकट सगळं वाहू नेतं. या वाळवंटात खूप नद्या आहेत. आणि त्या नद्यांचं वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांत क्रिकेटच्या चॅंपूच्या आकाराचे गोल बुळबुळीत गोटे असतात. यांच्यावरून एखाद्याचा पाय घसरला की तो पार गेलाच असं समजायचं. या मैरथॉनमध्ये दिवसाला सात ते आठ नद्या पार

केल्याचा अनुभव अतुलनं सांगितला. तेथील वातावरण सर्वोच्च अवघड असल्याचही सांगितलं. सकाळी खूप उण्णता आणि रात्री प्रचंड प्रमाणात थंड, कधी पाऊस. चोबीस तासांत सर्व क्रतूंचा अनुभव! यानंतरचं तिसरं वाळवंट होतं चिलीच्या 'अटाकामाच' वाळवंट. हे वाळवंट १४,००० फुटांवर आहे. येथे सूर्य डोक्याच्या बरोबर वर म्हणजे ९० अंश वर असतो. ४० ते ४५० सेंटिग्रेड एवढ्या तापमानात धावायचं असतं. या वाळवंटात अतुलला नागपूरच्या उन्हाळ्यातल्या तापमानाची आठवण झाली. येथे डोक्यावरच्या टोपीवर १ गॅलन पाणी ओतलं तर ती टोपी मोजून २ मिनिटांच्या आत पूर्ण कोरडी होते, शरीरातील ऑक्सिजनचं प्रमाण कमी होतं. त्यामुळे शरीराचा अंदाज येत नाही. कधी खूप भूक लागते तर कधी अजिबात भूकच लागत नाही. परंतु खरं तर शरीराला अन्नाची गरज असते.

प्रत्येक मैरथॉननंतर विश्रांतीसाठी ५ ते ६ आठवड्यांचा कालावधी असतो. पण तिसऱ्या आणि चौथ्या मैरथॉनच्या दरम्यान अतुलला फक्त ३ आठवड्यांचा अवधी होता. आणि त्यात शरीराला संपूर्ण विश्रांती देण्याचा सल्ला त्याच्या एका डॉक्टर मित्रांन दिला, पण अतुलनं त्याच्या धाकट्या मुलीला तिच्याबरोबर एक लहान १० कि.मी.ची एक मैरथॉन धावण्याचं कवूल केलं होतं. खरं

तर त्याच्या दृष्टीनं त्या तीन आठवड्यांत पुन्हा मैरथॉन धावणं योग्य नव्हतं. तरीही मुलीसाठी त्यानं ती मैरथॉनही पूर्ण केली.

या सगळ्या दगदगीनंतर आता शेवटची एक मैरथॉन राहिली होती. 'द लास्ट डेझर्ट'! ते म्हणजे अंटार्किटिका! अंटार्किटिकाला पोचणं हीच अतुलसाठी सर्वप्रथम मोठी परीक्षा ठरली. तिथे पोचण्यासाठी एका लहानशा बोटीतून जवळजवळ दोन दिवस प्रवास करावा लागतो. आणि ती बोट इतके हेलकावे घेते की अतुलला ३-४ वेळा उलटी झाली. याहून भयानक बाब अशी की बोटीत कमीत कमी उलट्या करणारा अतुल हा एकमेव माणूस होता. बाकीच्यांना किमान ३० ते ४० उलट्या झाल्या. आणि ३० ते ४० फुटांच्या लाटा उसळत असल्यानं दोन दिवस झोपही झाली नव्हती. पुन्हा ६ दिवस धावायचं होतं. त्यासाठी येणारा अशक्तपणा हा खूप मोठा अडथळा होता. परंतु तिथे वातावरण थंड असल्याचा फायदा अतुलला झाला. गरम वातावरणपेक्षा थंड वातावरण अतुलच्या शरीराला चांगलं असतं, असं तो सांगतो. पण इतर वाळवंटांपेक्षा हे वेगळं होतं. या वाळवंटात विशिष्ट वेळेत विशिष्ट अंतर गाठायचं होतं. आणि एकाच वेळी स्वतःजवळचा मर्यादित अन्नाचा साठा, बदलणाऱ्या तापमानाचा अंदाज, त्यानुसार बदलणाऱ्यी शरीराची स्थिती, वेळेनुसार आणि तापमानानुसार

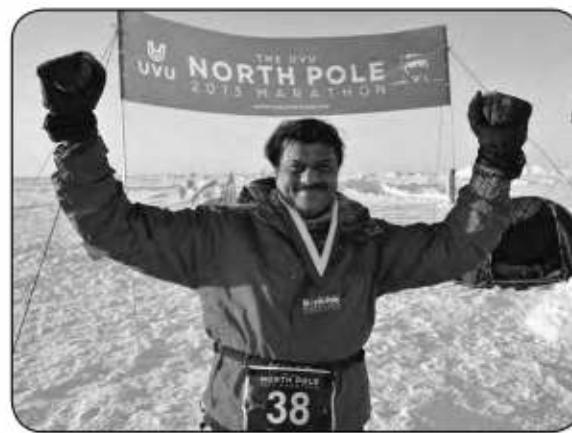
धावण्याचा वेग या सगळ्या गोष्टी उन्कृष्टीरीत्या सांभाळत अतुलनं 'द लास्ट डेझर्ट' मैरथॉनही यशस्वीरित्या पूर्ण केली. आणि या सगळ्यात विशेष बाब अशी की ज्या दिवशी त्यानं मैरथॉन पूर्ण केली तो त्याचा वाढदिवस होता. आपल्या वाढदिवसाच्या दिवशी देशातला 'एकमेव' होण्याचं समाधान अतुलनं अनुभवलं.

अतुलचा अमेरिकेत स्वतःचा व्यवसाय आहे. त्याला दोन मुली आहेत. '४ डेझर्ट'चं हे वर्ष कुटुंबाची सर्व जबाबदारी अतुलच्या बायकोनं सांभाळली. तिच्या पाठिंब्याशिवाय हे सगळं शक्यच झालं नसंत असं तो सांगतो. संपूर्ण जगत आज अतुलच्या या कामगिरीला दाद मिळतेय. खंत अशी की ज्या देशाचा म्हणून तो 'एकमेव' ठरला त्या देशाने मात्र त्याची फारशी दखल घेतली नाही. याबदल अतुल जराही तक्राकरत नाही. 'प्रसिद्धी मिळवण्याच्या उद्देशानं हे केलं च नाही' असं तो सांगतो. आणि त्यासाठी त्यानं कधी प्रयत्नही केले नाहीत. प्रत्येक यशस्वी माणूस प्रसिद्ध होतोच असं नाही आणि प्रत्येक प्रसिद्ध माणूस हा यशस्वी असतोच असंही नाही!

- श्रुती आगाशे व डॉ. नीतिन आरेकर

shruti.agashe5@gmail.com

nitinarekar@gmail.com

अतुल पत्की

नामिबिया-सहारा अडीचरी किलोमीटरची स्वावलंबी धाव!

आमिगो, नेसीसीतो तू आयुदा. (मित्रा, मला तुझी मदत हवी आहे.)

माझ्या ब्राझिलियन अंध मित्राचा, व्हालादिमीचा फोन आला. म्हणाला, 'अमिगो, मला नामिबियामधील सहारा वाळवंट धावण्याची खूप इच्छा आहे. मला माझ्या रनर बडीने ऐन वेळेस दगा दिलाय. मला आता तूच एक आसरा दिसतोयस. करशील का मला मदत? तू माझा रनर बडी होशील का?' एका दमात तो बोलून गेला.

मला वाळवंटात धावून आठ वर्षांच्या वर वेळ झालेला होता. हो, तेव्हा मी हजार (१०००) कि.मी. वर्षात धावलो. पुढे दुखापतीपायी न धावल्याने माझे वजन माझ्या नेहमीच्या वजनापेक्षा ३० पैंडांनी जास्त झालेले होते आणि ती चरबी पोटाजबळ वाढलेली असल्याने धावायला आता तसा त्रास होत होता. आणि आज हा अचानक व्हालादिमीचा मदतीसाठीचा फोन.

२५० कि.मी. वाळवंटातील अंतर, त्यात कुठेही माणूस न पोचलेला असा प्रदेश. उंच, दगडी, चिखल, घळ, ओढे, नद्या, पडके पूल कसाही प्रदेश धावणे तसे कठीणच असते. त्यात अंध असल्याने व्हालादिमीला सर बडीची नेहमी गरज असते. मी म्हटले, 'मित्रा, तू मला खूप मोठ्या संकटात टाकलेस. शेवटच्या आपल्या रेसनंतर माझे metabolism खूप बदलले आहे. मी ३० पौंड हेवी झालोय. आणि ते सर्व फॅट माझ्या पोटाच्या जबळ साठले आहे. अजून ते सर्व निघून जायला किमान २ वर्षे लागतील. मी तुला खरे तर अटाकामाला एक प्रॉमिस केले होते, ते मी विसरलो नाहीये. त्यामुळे मला तुला नक्कीच मदत करायला आवडली असती, पण आजवर तू कधीही अपयशी झाला नाहीस आणि माझ्यामुळे तू होऊ नये अशी इच्छा आहे. २५० कि.मी. अंतर आणि त्यात नामिबियाच्या कडक वाळवंटात. विचारच करवत नाहीये रे.'

व्हालादिमी म्हणाला, 'अपयशी तर तूही कधी झाला नाहीयेस.

कदाचित माझ्यामुळे होऊ शकशील. त्यामुळे मला तूच बडी म्हणून हवा आहेस.'

जास्त मी काही बोलू शकलो नाही. ५ मिनिटांत त्याने मला मनवलेच आणि मी नामिबियामधील सहारा वाळवंट धावण्याच्या पुढच्या तयारीला लागलो.

हा कोण व्हालादिमी? तर हा ब्राझीलचा अंध धावपटू. माझ्याबरोबर तीन वाळवंटाच्या रेसमध्ये होता. माझ्यासारखा हादेखील डेझर्ट क्लब आणि ग्रॅंड स्लॅम ऑफ डेझर्ट, तसेच किंग ऑफ डेझर्ट. नियतीने त्याचा घात केला आणि त्याला कायमचा अंध केला. काही काळ फक्त अंधच होता, पण आता त्याच्या इतर इंद्रियांवर पण परिणाम होऊ लागला होता. ह्या पक्ख्याने मात्र जिद काही सोडली नाही आणि नियतीला दोष देत न बसता, तिला हा सरळ सामोरा गेला.

त्याचा आवडता खेळ म्हणजे धावणे. त्याने ब्राझीलमधील एका मित्राला हाताशी धरला, वेगवेगळ्या कंपन्यांमध्ये जाऊन स्पॉन्सरशिप मिळवली आणि हा पूर्ण तयारीनिशी धावू लागला. अंध व्यक्ती वाळवंटात धावतोय म्हटल्यावर ब्राझीलमध्ये हव्हूहव्हू लोकप्रिय होऊ लागला आणि इतका की लोकाग्रहास्तव ब्राझील मध्ये झालेल्या ऑलिंपिकची ज्योत ह्याला घेऊन धावता आली होती. हा असा माझा मित्र आज मला मदत मागतोय, त्याला मी नाही कसा म्हणणार?

त्यात माझ्यावर त्याचे एक कर्ज होते ते म्हणजे, अटाकामाला घडलेला एक प्रसंग....

आम्ही सर्व धावपटूनी चार दिवस १२० अंश तापमानात पक्खून अटाकामात १६० कि.मी. अंतर कापलेले होते. आणखी ९० कि.मी. अंतर राहिले होते. त्यात दुसऱ्या दिवशी ८८ कि.मी. अंतर आहे हे नुकतेच कळले होते. चेहराच काय शरीरावरचा कोणताही

उघडा भाग हा अक्षरश: जळला होता. काळाठिकर पडला होता. पायाला जखमा होत्या, पायाची कातडी जळली होती, पाय कापले खुपलेले होते. त्यात वाळवंटातील गरम रेती जाऊन पूयेत ब्लिस्टर झालेली होती. ओठ करपलेले होते, ओठांवरची साले बाहेर पडत होती. डोळे लाल आणि गरम झालेले होते. आजची रात्र आमच्या दृष्टीने फार महत्वाची होती. कसेही करून उद्याचे ८८ कि.मी. अंतर धावून संपवाचये होते. आता माघार घेता येणे शक्य नव्हते.

मनात एकच होते. ही माझी माझ्या देशासाठीची ह्या वर्षातील जगाच्या पाठीवरील वाळवंटातील तिसरी स्पर्धा होती. माझ्या दृष्टीने सर्वात खडतर होती. पुढची स्पर्धा ही महन्याभरात अंटार्टिकामध्ये आणि एकदा का ही कठीण स्पर्धा संपवली आणि पुढची संपवली की मी भारताचा प्रथम आणि एकमेव धावपटू टरणार होतो. मला माझ्या देशासाठीचा अभिमान तर होताच, त्याचबरोबर एका गोळ्या मित्राने मारलेल्या टोमण्याला एका भारतीयाने दिलेले उत्तर असणार होते. मला एक माझा गोरा मित्र म्हणाला होता, की तुम्ही भारतीय नुसतेच कॉम्प्युटर घेऊन बसता. खेळात तुम्ही 'ढ' असता. कुठे तुम्ही आंतराळीय खेळांत काही मेडल मिळवता? इतकी लोकसंख्या तुमची आणि ऑलिम्पिक मेडल किती, तर शून्य. डोक्यात एक तिडीक गेली होती. पण तरी मनात आले की असे कसे शक्य आहे. कोणीतीरी धावलेच असेल ना वाळवंटात. मी डेसर्टच्या साईंटर जाऊन बघितले तर शंभरएक देशांचे ध्वज फडकताना दिसले. आधारशासारखा भारताचा तिरंगा हुडकू लागलो आणि हाय... पदरी निराशा आली. एकही ध्वज मला दिसला नाही. तेव्हाच मी ठरवले की मी फडकावीन तिरंगा सर्व जगाच्या कानाकोपन्यात. उत्तर ध्रुवावर तर फडकावला होताच, आता वाळवंटात फडकावू. ठरवले आणि कामाला लागलो. आणि हा तिसरा आणि अल्यत खडतर वाळवंट पार करायचा होता.

आम्ही लिकांकाबूर ज्वालामुखीच्या पूर्वेकडील बाजूस मून व्हॅली नॅशनल पार्कच्या एका टोकाला होतो. आकाश निरभ्र, पौरिंगिमेचा चंद्र आणि त्याचे चांदणे सर्वत्र लाख फडले होते. वाळवंट असल्याने रात्रीचे तापमान सुखावह होते. गारवा होता. अटाकामातील हे ठिकाण ह्याच सर्व गोर्धेसाठी प्रसिद्ध आहे. येथील भूभाग हा चंद्रासारखा असल्याने नासाच्या चंद्रावर सोडलेल्या अवकाशयानाचे प्रयोग ह्याच भागात झाले. येथे कायम निरभ्र अवकाश असल्याने बरेच आकाशतज्ज्ञ, खगोलशास्त्रज्ञ, अवकाशाची माहिती गोळा करण्यासाठी बस्तान मांडून आहेत.

तर ह्या अशा ठिकाणी आमचा रात्रीचा मुक्काम होता. अर्थात दमलेली, असंख्य जखमा झालेली सर्व शरीरे आज येथे शांत झोपलेली होती.

आम्ही सर्व पल्लारे स्पर्धक असल्याने आम्हाला आमचे स्नायू नीट राहावे म्हणून कायम भरपूर क्षारयुक्त पाणी प्यावे लागते आणि ते भरपूर प्यायल्याने आम्हाला रात्री बे रात्री उठून लघवीला जावे लागते. आमची शौचालये नेहमी टेन्टपासून साधारण सत्तर-पंचाहत्तर फुटांवर असतात आणि आज नेमकी ती इथे काम

करणाऱ्या लोकांनी दोनेकशे फुटांवर, जरा जास्तच लांब ठेवली होती.

रात्री मला लघवीला जाण्याची गरज होती त्यापायी नेहमीसारखी जाग आली. डोळे अगदी जड होते. थकलेले शरीर कसेबसे उपे करत, जखमांनी व्याप पायांत स्लीपर अडकवली. पायात जखमेपायी वेदना जाणवल्या. शारीरिक जखमांपाई माझे मानसिक संतुलन बिघडले होते. सर्व समजत होते की मला आता मन शांत, संतुलित ठेवायला हवे, जेणेकरून माझी शारीरिक ताकद आणि मानसिक बळ खालावणार नाही. तसे घडत नव्हते. आजूबाजूची परिस्थिती ती साध्य करू देत नव्हती. मनात दुसऱ्या दिवशी आपण शर्यत पूर्ण करू शकू की नाही ह्याची भीती सतावत होती आणि त्याच्या पुढे जात मी देशाचा तिरंगा ह्या अटाकामात फडकावू शकणार की नाही ह्याची चिंता सतावत होती. आजवरच्या जखमांपायी सर्व दुखत होते. गळ्यात असलेला टॉर्च डोक्यावर लावला आणि कसाबसा माझ्या टॅटमधून उठत लंगडत बाहेर पडलो. बाहेर सर्वत्र दगड होते, ते थेट स्लीपरमध्ये घुमून पडलेल्या जखमांवर टोचत होते. लांबवर टॉयलेटकडे जाण्यासाठी लावलेले मिणमिणते दिवे दिसत होते. वर पूर्ण चंद्र होता. त्याच्या उज्जेडामुळे माझी झोप उडेल म्हणून मी मान खाली घातली, डोक्यावरचा लाईट लाल केला आणि त्या दगडांमधून तडफडत शौचालयाकडे जाऊ लागलो. तेवढ्यात मला लांब समोरून एक एक पाऊल अलगद टाकत कोणीतीरी येताना दिसत होता. त्याच्या डोक्यावर दिवा नव्हता. तो वरच्या चंद्राच्या प्रकाशात हल्ळूहल्ळू तडफडत चालत येत होता. मी आधीच मनात तेथील कामगारावर वैतागलेलो होतो, सर्वांना मनात शिव्यांची लाखोली वाहात होतो. इतकी अक्कल ह्या लोकांना देवाने दिली

नाही काय? आज आम्ही सर्व ८०-१०० कि.मी. अंतर धावणार आहोत आणि त्या लोकांनी हे टॉयलेट इतके लांब ठेवले आहे. त्यात हा दीड शहाणा इसम डोक्यावर टॉर्च न लावता येत आहे. मग कशाला तो टॉर्च आणला? शोभेला का? आणि आता मारे दबकत, तडफडत चालतो? ना ना मनात विचार आले.

सर्वांना शिव्या, दैवाला शिव्यांची लाखोली वाहात असताना मी मनात म्हटले... देवा जरा ह्या लोकांना काही शिकव, काही अक्ल दे....

देवाने माझे लगेच ऐकले होते... देव बहुतेक लगेच जमिनीवर आला आणि मी किती क्षुद्रबुद्धीचा आहे हे दाखवून दिले. ह्या जीवनात आपण काही वेळ, काहीच न समजता सर्व गृहीत धरतो आणि इतरांना त्याचे दोष देत बसतो ते किती चुकीचे आहे ते आज मला ह्या मध्यरात्री देवाने पटवून दिले.

समोरून येणारा इसम हळूहळू माझ्याजवळ येत होता. एक एक पाऊल टाकत, अगदी मोजूनमापून. तो ओलखण्याइतका जवळ आल्यावर मी त्याला बघून स्तब्ध झालो. माझी झोपच उडाली. तो इतर कोण नसून माझा ब्राझीलचा अंध मित्र होता. १००% अंध. ज्याला माझ्यासारखा डोक्याला टॉर्च लाऊन काहीच फायदा नाही.

तो अंध असल्यामुळे त्याची जी बोबरीने धावणारी एक तरुण मुलगी होती ती त्याला एकदाच संध्याकाळी टेटपासून टॉयलेट किती दूर आहे ते दाखवायची. ती टॉयलेट कोणत्या दिशेला, किती लांब आहेत ते तो तेवढी पावले चालून डोक्यात ठेवत असे. कोणत्या ठिकाणी वळायचे, किती कोनात तेही तो दर दिवशी लक्षात ठेवायचा. तर असा माझा हा अंध मित्र ब्लादमी. मी त्याला हळूच हाक मारली व त्याच्या टेटपर्यंत त्याला पोचायला काही मदत हवी आहे का ते विचारले. तर तो म्हणाला... नाही मित्रा. मला काही मदत नकोय. पण माझ्यासाठी एक काम कर. वर जो आज सुंदर चंद्र दिसतोय, जे सुंदर चांदणे दिसतेय ते माझ्यासाठी बघून सांग. ही मून व्हॅली जगप्रसिद्ध आहे ती ह्याचसाठी. कोणी मला विचारले की तुला चंद्र आणि त्याचे चांदणे कसे वाटले तर मला ते तुझ्या डोळ्यांतून सांगता आले पाहिजे. चल, मी उगाच तुझा वेळ घेतोय. तू आनंद उपभोग ह्या चांदण्याचा. असे म्हणून तो चालू लागला. मी अंधारात चाललेल्या त्याच्या आकृतीकडे बघत होतो, तो मोजून पावले टाकत आपल्या टेंटमध्ये झोपायलाही गेला.

इथे मी स्वतःशी विचार करू लागलो, अरे हा तर पूर्णत: अंध मित्र. माझ्यापेक्षा कदाचित जास्तच ठेचकाळला असेल. माझ्यापेक्षा जास्तच ह्याला सर्व त्रास सहन करावे लागले असतील आणि ह्याचा चेहरा बघा. किती शांत, किती सोशीक. कुठेही कसलाही त्रसिक भाव नाही, कोणलाही शिव्याशाप नाहीत, मनातून, बाहेरून आनंदाने जगतोय. जे देवाने दिले ते खूप दिले असे मानून जगाला आनंद देत जगतोय. आणि मी? मी हे का करतोय? सर्व असताना मी असा का वागतोय?

मला चांगलाच धडा शिकवल्याबद्दल वरच्या देवाचे आभार

मानले. आता माझ्या वेदना पार गेल्या होत्या. मीही आनंदी झालो होतो. आता मला ते चांदणे आणि तो चंद्र सुखावत होता. अंगावर त्या वाळवंटात येणाऱ्या वान्याची झुळूक सुखावह वाटत होती. मीही त्याच्यासारखाच आता आनंदी होतो. आतून मीही घडलो होतो. ब्लादिमीचे मनात आभार मानले आणि ते समोर पडलेले चांदणे डोळ्यांत टिपत बसलो. अंगावर झुळूक घेत बसलो. सर्व वेदना आता शमल्या होत्या. स्वच्छ मनाने माझ्या टेंटकडे आलो. आता कोणाबद्दलही चीड, असूया किंवा द्वेष राहिला नव्हता. होते ते सर्व प्रेम, निसर्गाचे...

दुसऱ्या दिवशी सर्व रेस नीट पार पडली. ब्लादिमी भेटला तेव्हा त्याचे आभार मानले. त्याची आणि माझी भाषा सारखी नसल्याने त्याला काहीही कळले नाही. पण तरी त्याला एक सांगितले की आज माझ्यावर तुझे थोडे क्रण चढलेय आणि तुला कधीही माझ्या मदतीची गरज असेल तेव्हा आठवण काढ. मी मदतीला येईन. कुठेतरी मनात होते की मी ज्या काही पुढे शर्यती पूर्ण केल्या किंवा पुढे भारताचा झेंडा सर्वत्र फडकावला किंवा माझे नाव लिम्का आणि इंडियन बुक ऑफ रेकॉर्ड्समध्ये लागले त्या श्रेयात ह्या ब्लादमीचा मोठा भाग होता, माझ्यावर थोडे ते क्रण होते.

आणि आजचा हा त्याचा कॉल. मी दिलेल्या वचनाची आठवण झाली आणि मदत तर करायलाच हवी. काहीही विचार न करता हो म्हटले आणि त्यारीला लागलो.

रेसला तीनच महिने होते. २५० कि.मी.ची बाळवंटात रेस धावण्यासाठी कमीत कमी एक वर्षाच्या त्यारीची गरज असते. अगदी काहीच नाही ती माझ्यासारख्याला ज्याने सर्व वाळवंटे पार केलीत अशा व्यक्तीला कमीत कमी सहा महिने तरी हवेत. ह्यात मानसिक, आर्थिक, शारीरिक सर्व बाबतीत तुम्ही स्थिर असायला लागता. ह्यात थोडी आर्थिक सोडली तर माझी कोणतीच त्यारी नव्हती. भारतात आईच्या तब्बेतीची कुणकुण, कोविडचे जगत थैमान त्यामुळे विमान प्रवास करायचा म्हटला तरी त्रास. OCI कार्ड नव्हते, यामुळे भारतात जाता येत नव्हते. विहसा बंद होता. डोके शांत ठेवून मी कामाला म्हणजेच वजन कमी करायला लागलो.

आपल्याकडे सप्टेंबर-ऑक्टोबर हवामान चांगले असते पण मला नामिबियामध्ये धावायचे होते, १२० F (४९ C) तापमानात. मग घराजवळ दगडांमध्ये अनवाणी धावणे, ट्रेड-मिलवर ३६-१२-६ (३६ मिनिटे, १२ inclined ६ स्पीड) असे धावणे चालू केले. संध्याकाळी weights सुरू केले आणि नियमित सकस, पौष्टीक आणि संतुलित आहार. ह्यामुळे माझे वजन छान घटले.

जे सामान निकामी झाले होते ते फेकून नवीन विकत घेऊन झाले. विमानाची तिकिंट झाली. सात दिवस खाण्याचे फ्रीझ-ड्राइड फूड विकत घेऊन झाले. सर्व नीट चालू होते आणि रेस डिरेक्टरकडून ई-मेल आली. त्यात लिहिले होते की आम्हाला आणखी एक दिवस रेसआधी टेन्टमध्ये राहावे लागणार आहे. क्वॉर्टाइन म्हणून. कुणालाही वाटेल की ७ दिवसांचे अन्न बरोबर घेणे काय नि ८ दिवसाचे घेणे काय. त्यात काय मोठे. पण एका दिवसाच्या जेवणामुळे पाठीवर घेऊन धावत असलेल्या सॅकचे १५-१६% वजन वाढते. जिथे आम्ही सुईइतके जास्त वजन न्यायचे का नाही ह्याचा विचार करतो तेथे आणखी २ पौंड (१ किलो) वजन जास्त घ्यावे लागले तर आमचे सर्वच गणित बिघडणार होते. त्यात आम्हाला पहिले ४-५ दिवस फ्रीझ-ड्राइड फूड खाऊन कंटाळा आलेला असताना वाढलेला एक दिवस हा जास्तच त्रासदायक ठरणार होता. पण ह्याचीही सोय केली. नामिबियातील Swakopmund ह्या शहरात एक भारतीय रेस्टॉरंट अमेरिकेतून इंटरनेटवर बसून शोधून काढले आणि त्यांना ऐनवेळी आमच्या तेथील दोन ताज्या जेवणांची सोय केली. बॅकपॅकमध्ये एक दिवसाचे सामान न घेता हे हातात घेऊन जायचे ठरवले आणि दोन दिवस वाळवंटात टिकतील असे ताजे पदार्थ त्यांच्याकडून करवून घेतले. पटेल लोक मला तेथे कामी आले.

आता गाडी हव्यूहवू रुळावर येतेय असे वाटत असताना मला महिनाभर आधी bacterial infection झाले. आयुष्यात प्रथमच एक रात्र हॉस्पिटलला घालवावी लागली. ह्यामुळे जी ताकद गेल्या २-३ महिन्यांत कमावली होती, ती १/३ वर आली. घरात चालले तरी पायात गोळे येत होते. घरी सुषमाला (बायकोला) सांगितले तर तिने नकार घंटा लावली असती. जाणे रद्द कर हेच ऐकावे लागले असते. त्यामुळे घरी चेहरा हसत ठेवत फिट असल्याचे दाखवावे लागत होते.

इजा-बिजा झाल्यावर तिजा व्हायलाच हवा ना. एक आठवडा रेसला होता आणि भारतातून भावाचा फोन आला. आईला हार्ट अटॅक आलाय. आई आयसीयूमध्ये होती. मी खचलो होतो. एकीकडे आंधव्या मित्राला दिलेले वचन. फक्त आठवडा राहिलेला रेसला त्यामुळे मी माघार घेतली तर तोही जाऊ शकणार नाही ह्याची खंत. मन अगदी कासावीस झाले होते.

दुसऱ्या दिवशी हॉस्पिटलला फोन केला. ताईने उचलला. ताईला माझी मनःस्थिती कळली. ती मला म्हणाली की

कोविंडपायी तुमचा व्हिसा भारत सरकारने काही काळापुरता निलंबित केला आहे. तू भारतात येऊ शकत नाहीस तर तेथे रडत बसून काय कारणार. त्यापेक्षा तुझ्या मित्राला मदत करायला जा. आम्ही आहोत ईथे. काळजी करू नकोस. आई नक्की बरी होईल आणि घरी येईल. माझा नकारच होता. तिने सरळ आईला फोन दिला. खंबीर मनाची माझी आई. हॉस्पिटल बेड वरून मला म्हणाली, राजा, जा तू. अंध मित्राला तुझी गरज आहे. मी नक्की बरी होईन. पण तू त्याला मदत कर. माझ्याजवळ राजू, ताई आहेत. काळजी करू नकोस. डोळे पाणावले. अशा आईचा मी मुलगा, देवाच्या आणि दैवाच्या भरवशावर खेळ सोडला आणि दोन दिवसांनी नामिबियाकडे रवाना झालो.

माझ्या आधी व्लादिमी पोहोचलेला. तीन दिवस ब्राझीलमधील घरातून सामानासक्त एकठ्याने प्रवास करत, मध्ये इथिओपियासारख्या unfriendly देशात एक रात्र काढत हा इसम विंदूक शहरात मला भेटला. त्याच्याबरोबर पुढे मी १० दिवस काढले. एका दिवसाचा रेसचा झालेला घोळ त्याला कळला तरीही हा शांत होता. मी जे देरीन ते खाईन असे म्हणत माझ्यावर भरवसा ठेवला.

नामिबियाची राजधानी विंदूक. तेथे उत्तरल्यावर मला घ्यायला रेसच्या लोकांनी ठरवून दिलेल्या कंपनीची मोठी व्हॅन आली होती. मला चार तास प्रवास करत स्वकोपमुंड शहरात जायचे होते. वाटेट व्लादिमीच्या हॉटेलला जाऊन त्याला घेऊन पुढे निघालो. खूप वर्षांनी व्लादिमी भेटला. त्याचा आनंद गणनात मावत नव्हता. तो आनंदी असल्यावर जोरात, कुणाचीही किंवा कसलीही पर्वा न करता पोर्टुगीज गाणे गातो, तसे तो मधून मधून गात होता. आमची गाडी आता मुख्य रस्त्याला लागली होती. आजूबाजूला बघावे तर सर्वत्र वाळवंट, मध्ये चिरत चाललेला रस्ता. मधूनच अर्धा तासाने एखादे छोटे गाव लांबवर नजरेस पडत होते.

गाडीत आम्ही आणि चालक. नुसते बसून काय करायचे म्हणून जरा प्रदेशाचे ज्ञान मिळावे म्हणून चालकाला प्रश्न विचारू लागलो. त्याला सांगितले की आमची आफिकेतील पहिलीच स्पर्धा

आहे. त्याला माझे कौतुक वाटले की मी एका अंध व्यक्तीला घेऊन धावणार आहे. तो आम्हाला वाळवंटाबद्दल सांगू लागला. आम्हाला म्हणाला, इथे ८१ प्रकारचे साप आहेत पण त्यातले १६ महत्त्वाचे आहेत. त्यांच्यापासून कायम सावध राहा. ते वाळूत राहतात. तुम्हाला ते दिसणारपण नाहीत. त्यांचे अस्तित्व कळणार नाही. तसेच बघितले तर ते का चावले तर तुम्हाला शर्यत सोडून जावे लागेल. बन्याच सापांवर औषधे आहेत, पण २-३ दिवस बरे व्हायला जातील. तसेच, तेथे १४० प्रकारचे विंचू आहेत आणि त्यातील ९ प्रकारचे अत्यंत विषारी आहेत. पुढे त्याने हेही सांगितले की ह्यातील जे खूप विषारी आहेत त्याने अंगाची लाहीलाही होईल. सर्वांच्या लक्षी असल्याने विंचवांपायी मरण येणार नाही, पण १-२ महिने हॉस्पिटलमध्ये काढावे लागतील. वाह! काय पण ब्लादिमीनी वेळ आणि जागा निवडली आहे, असे मनात आले.

मी कुठेतरी वाचले होते की इथे ब्लॅक मम्बा नावाचा विषारी साप आहे. चावला तर काय करायचे याबद्दल काही माहिती मिळाली तर बरे होईल म्हणून त्याबद्दल मी चालकाला विचारले, की तो साप तुला चावला तर तू काय करशील. तो म्हणाला समज इथे मला हा साप चावला तर आजूबाजूला बघ, शेकडो मैल कोणीही नाहीये. मग अशावेळेस मी एका झाडाजवळ जाईन. माझे कुठूहल जागे झाले. झाडाजवळ जाऊन काय करायचे हे तो आम्हाला सांगत होता. तेथे मी टक लावून ऐकत होतो. तो म्हणाला... माझ्या जवळच्या फोनने मी ४ कॉल करीन. पहिला आईवडिलांना लावीन आणि हे आयुष्य दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानीन. मग पुढे मी मुलांना कॉल करून त्यांच्यावर किती प्रेम करतो ते सांगेन. तिसरा कॉल मी पत्नीला करून आयुष्यात किती मैत्रींबरोबर रात्री घालवल्या ते सांगून माफी मागेन आणि शेवटचा कॉल मी जवळच्या अँम्ब्युलन्स सर्विसला करेन. त्यांना माझ्या फोनवरून मी कुठे आहे ती जागा कळावी म्हणून. मग देवाचे नाव घेत मरणाची वाट बघीन. कारण माझ्याकडे ब्लॅक मम्बाने दंश केल्यावर फक्त २०-२२ मिनिटेचे असतील. सर्ररिकन अंगावर काटा आला. म्हणजे आपले आयुष्य ह्या वाळवंटात कदाचित २२ मिनिटाचेच असू शकेल हे लक्षात आले.

मजल-दरमजल करत ४ तासांनी आम्ही स्वकोपमुंडमधील आमच्या हॉटलवर पोहोचलो. नियमाप्रमाणे आमची कोविड टेस्ट झाली. कोविडपायी जेमतेम ३१ स्पर्धक होतो. त्यात १० महिला आणि बाकी २१ पुरुष होते. स्पर्धकांमध्ये हा ब्लादिमी अंध, हात नसलेली एक मुलांनी, तर साठ वर्षांचा एक डॉक्टर होता. मबासा, कोणेकाळी प्रचंड जाडा असलेला एक स्थानिक मुलगाही होता. तो कायम स्वयंसेवक म्हणून काम करायचा. मग त्याने ठरवले की हे सर्व लोक धावू शकतात तर त्याने का धावू नवे. त्याने आपले वजन खूप घटवले आणि आज स्पर्धक म्हणून आमच्याबरोबर आला.

आता सात दिवस ह्या वाळवंटात काढायचे होते. एक दिवस वाढला होता. लोकांनी आपली सोय केली होती. माझ्या हॉटेलजवळच भारतीय जेवणाचे पटेलांचे रेस्टॉरंट असल्याने त्यांना

मला काय अन्न हवे, कसे गुंडाळून देणार हे सांगून दुसऱ्या दिवशी स्पर्धेसाठी निघताना माझ्यासाठी आणि ब्लादिमीसाठी बरोबर घेतले.

गाडीच्या ड्रायव्हरने सुचवले होते त्याप्रमाणे बाजारात जाऊन टॉर्च विकत घेतला. विंचू आमच्या टेंटमध्ये आला तर तो दिसावा म्हणून ह्या टॉर्चची गरज असते. लाईटमध्ये विंचवाचे शरीर चमकते. त्यामुळे दर रात्री टेंटमध्ये झोपण्याआधी आम्हाला, म्हणजे मला, कुठेही विंचू नाहीना ते पडताळून घेणे गरजेचे होते. त्यात मला माहीत होते की टेंटच्या कोपन्यात झोपायला ब्लादिमीला आवडत असल्याने तो कुठेतरी कोपन्यातच झोपणार आणि विंचू त्याला चावण्याचे प्रमाण त्यामुळे वाढणार. विंचू चावला तर आमची स्पर्धा संपली असे समजायचे होते. त्यामुळे मी त्याला आधीच बजावले की कोविडपायी एका टेंटमध्ये नेहमीच्या ८ ऐवजी फक्त २ किंवा ३ लोकच असल्याने आपल्याला टेंटमध्ये प्रशस्त जागा आहे त्यामुळे मध्ये झोप म्हणजे विंचू चावणार नाही आणि उगाच आपण बाद होणार नाही.

ब्लादिमी आंधला असला तरी देवाने त्याला सहावे इंद्रिय दिलेले होते. हा लीलया कोठेही त्याच्या काठीच्या साहाय्याने भटकत असे. मी त्याचा रनर बडी होतो तर मलाच त्याची काळजी वाटायची. पण हा पऱ्या कुठेही कसाही मला सोडून जायचा. ह्या हॉटेलमधून त्या हॉटेलमध्ये इतरांना भेटायला त्या अनोख्यी शहरात भटकायचा. ह्याला वाळवंटात मला सांभाळणे कसे कठीण जाणार आहे ते हव्यूह्यू समजायला लागले होते.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही मध्य वाळवंटात गाडीने गेलो. ४-५ छोट्या ट्रकमध्ये मागे आम्ही सर्व उभे राहात, मस्त गाणी म्हणत गेलो. पुढे काय काय पदी पडणार आहे ह्याची काहीही काळजी करत नव्हतो.

एर्वी एकच रात्र वाळवंटात काढावी लागली असती, पण ह्या कोविडपायी २ रात्री स्पर्धेआधी त्या वाळवंटात काढल्या. आता पुढे ६-७ दिवस वाळवंटात २५० कि.मी. धावायचे होते. पहिले चार दिवस दररोज साधारण ४० कि.मी. पाचव्या दिवशी ८४ कि.मी. आणि मग एक दिवस विश्रांती आणि मग शेवटच्या दिवशी ६ कि.मी. हे सर्व पाठीवर ९-१० किलोचे जेवण, पाणी, त्यात कपडे, झोपण्याची बँग (Sleeping bag), रात्रीसाठी दिवा, दिशेसाठी होकायंत्र, शिट्या, आरसे, emergency bivvy बँगै!

आज पहिला दिवस. सकाळी रेस सुरु झाली. ब्लादिमी मजेत होता. त्याने माझ्या सॅकला एक रबरी पऱ्या बांधला आणि दुसरे टोक त्याच्या हातात ठेवले. मला म्हणाला तुझ्या जिवावर मी आता बिनधास्त धावणार. तुला मला काहीही सांगायची गरज नाही. काही महत्त्वाचे असेल तरच सांग; नाहीतर धाव बिनधास्त. सुरुवातीला मी थोडा सांक होतो, पण ठोळे नसताना हा इसम असा काही धाव तर होता की मला तरी कसलीच चिंता बाटली नाही आणि मी धावू लागलो.

भयंकर तापमान, लाहीलाही होणारे वाळवंट, तापलेली रेती, कमी प्राणवायू, हवा थांबलेली, अक्षरश: ओठावरील कातडीची

सोलपाटे निघत असणारा हा दिवस, त्याने आमचा एक गडी जॅक फियरस्टॅट बाद केला. ६१ वर्षांचा जॅक लंगडत लंगडत माझ्याकडे आणि विशेषतः ब्लादिमीकडे आला आणि त्याने आम्हाला पुढच्या रेससाठी सदिच्छा दिल्या. आता आम्ही ३० जणच राहिलो होतो. ह्यात दक्षिण कोरियामधील चू आणि चांग हे तरुण जोडपे, त्यात चांग ही मुलगी फक्त १९ वर्षांची होती. प्रथमच ती अशा रेसमध्ये असल्याने आम्हाला तिची काळजी वाटत असे की ही मुलगी रेस संपवेल की नाही. पहिला दिवस संपला तेव्हा तिच्याशी ओळख झाली. अर्थात प्रथमदर्शनी तिने सामान घेण्यात काही चुका केल्या होत्या हे जाणवले. त्यामुळे तिच्या सामानाचे वजन खूप झाले होते. तिच्यात मला माझी छोटी मुलगी, मिहिका दिसत होती. शेवटी न राहवून मी तिला म्हटले की मला तुझे सामान दाखव म्हणजे मला तिला काही सळ्या देता येईल आणि जेणेकरून तिचे पुढचे दिवस सुरक्षीत जातील. तिने मला तिचे सामान उपडे करून दाखवले. नको असलेले किंवा उगाच काळजी म्हणून जास्त घेतलेले सामान व अन्न कमी केले. ते करत असताना तिच्याकडे नीट पुरतील इतक्या कॅलरीज आहेत ना ते बघितले. तिच्या बॅकपॅकचे वजन आता खूपच कमी झालेले तिला वाटले. खूप आनंदात तिने मला आणि ब्लादिमीला मिठी मारली. आजपासून आम्ही सर्वांना आमची ती मानसकन्या आहे असे सांगत सुटलो. तीही आम्हा दोघांना 'डॅं' म्हणायला लागली. एक वेगळेच सुंदर नाते आमच्यात निर्माण झाले.

स्वकोपमुळे हवामान चांगले वाटत होते, पण रेसच्या ठिकाणी आम्ही वाळवंटात आत आल्याने तापमान सकाळीच १०० F (३७ C) पर्यंत चढलेले होते. आज काही खरे नाही हे जाणवले. त्यात माझ्या बुटाने घात केलेला होता. मी जे बूट विकत घेतलेले होते ते साध्या वाळवंटातले म्हणजे जेथे वाळू ही कडक असते त्याचे होते. आणि मला तर सटकणाऱ्या वाळूचे हवे होते. आता त्याला उशीर झाला होता. त्यात मी पायांत वाळू जाऊ नये म्हणून लागणारे गेटरपण आणले नव्हते. त्याचा जो परिणाम व्हायचा तो झाला आणि माझ्या बुटांत प्रचंड तापलेली वाळू गेली. बूट बंद असल्याने ती तशीच आत राहून पायाला चटके देऊ लागली. अखेरीस मी ते बूट काढले आणि चक्र अनवाणी तर कधी सपाता घालून चाललो. दिवसाअखेरीस माझे पाय चांगलेच होरपळून निघालेले होते. रात्री पाय खूप दुखत होते. जखमा झालेल्या होत्या. ब्लिस्टर आलेले होते. काही मलमपट्टी करून झोपी गेलो.

आजचा दुसरा दिवस. पुढे काय मांडलेले आहे काहीही माहीत नव्हते. मग कळले की आज मध्ये शेताडी आणि दलदल लागणार आहे. लोकांना थोडा आनंद झाला कारण त्या दलदलीच्या इथेतरी तापमान थोडे सुसह्य असणार होते.

पण माझ्या मनात धस्स झाले. हा दलदलीपायी संध्याकाळी पाय आणखी पुवाळणार. ब्लिस्टर फुटणार, जखमा खोलवर रुतणार आणि आग आग जास्त होणार. थोडा शहाणपणा केला. पायाला प्लास्टिकच्या पिशव्या लावल्या आणि ते थोडे दलदलीचे अंतर पार केले. ब्लादिमी २-४ वेळा माझ्या अनवधानाने जखमी झाला, पण

त्याने कुठेही नाराजी व्यक्त केली नाही. आज मध्य दिवस १२६ F (५२ C) पर्यंत तापमान गेले होते. अंगाची लाहीलाही झाली होती. एके ठिकाणी आम्ही दोघेही काहीही न बोलता चालत होते. अचानक sidewinder जातीचा साप तिरका चालत गेला. तो इतका जोरात सरपटत होता की माझे लक्ष गेले नसते तर तो आरामात आमच्या अंगावर येऊ शकला असता. आपल्याला जशी सापांची भीती वाटते तशी सापांनाही मनुष्याची वाटत असणार. त्यामुळे तो साप लांब सरपटत निघून गेला.

ब्लादिमीला सापाबद्दल सांगितले तर तो शांतपणे म्हणाला की अरे, म्हणजे आपण स्पर्धेतून बाद होता होता वाचलो तर. चावला असता तर बसलो असतो हॉस्पिटलला आठवडा. त्यापेक्षा इथे अजून आपण धावतोय तर. गॉड इंज ग्रेट. त्याला कसलीही भीती नव्हती. आजचा दिवस, आताचा क्षण त्याला महत्वाचा. तो प्रत्येक क्षण जगत होता आणि मीही त्याच्याबरोबर जगत होतो किंवा कसा जगायचे ते शिकत होतो.

संध्याकाळी टेंटबर आलो तेव्हा सर्व इकडेतिकडे पहुडलेले होते. कालच्या मानाने आज त्रास कमी झालेला होता. टेंटच्या जवळ एक छोटी टेकडी होती. ब्लादिमी मला म्हणाला, टेकडीबर जाण्याचा मार्ग दाखव. तो एकटा जाऊ इच्छित होता. अर्थात मी त्याला मार्ग दाखवला पण त्याच्या मागे मागे गेलो. वर गेल्यावर तो आधी शांतपणे एका जागी बसला. मग उटून उभे राहात त्याच्या पोर्टुगीज भाषेत जोरजोरात गाणे गाऊ लागला.

थोड्यावेळाने शांत झाला. मला म्हणाला, 'मित्रा, माझे मन संगतेय की उद्या मी जखमी होणार. त्यामुळे माझ्या मनातील भडास मी आता बाहेर काढली. मी देवाला साकडे घातले आणि दैवाला आमच्या भाषेत दोष देण्याचे गीत गायले.' मी म्हटले असे तुला का वाटतेय. मी आहे ना, मी तुड्या बडी आहे, मी तुला नीट सांभाळत नेर्झनच की. विश्वास आहे ना माझ्यावर. तर तो हसत हो म्हणाला. पुढे म्हणाला, देवाने त्याची दृष्टी नेली तेव्हा त्याने त्याला सिस्क्थ सेन्स बहाल केला आणि त्याला काही होणार असेल तर त्याला आगाऊ सूचना मिळू लागली. अर्थात माझा ह्यावर काहीही विश्वास नव्हता. मी त्याला नीट नेणार असेन, मी काहीही हलगर्जीपणा केला नाही तर त्याला का इजा होईल? हे सर्व बोलणे थोतांड आहे असे समजून मी गप्प बसलो.

संध्याकाळी स्थानिक स्वयंसेवकांनी मोठी होळी केली. त्याभोवती त्यांनी नामिबियन नाच केला आणि आम्हा सर्वांना आमच्या रेससाठी शुभेच्छा दिल्या. नामिबियामध्ये डच आणि जर्मन संस्कृतीचे खूप लोक दिसतात. शतकानुशतके त्यांचे इथे वास्तव्य असल्याने, ते आता इकडेचे झालेत. फक्त रंग मात्र गोरा किंवा नामिबियातील हवामानामुळे तापकिरी झालेला. त्यांच्यातीलच एक वयस्क माणसाने शेवटी भाषण केले आणि आमचे आभार मानले. त्याने सांगितले की कोविडपायी नामिबियामध्ये खूपच हलाखीची परिस्थिती झाली होती. जेवायला अन्न नाही. काही काम नाही त्यामुळे पैसा नाही. लोक सैरमैर झालेले होते. आमच्यामुळे तेथील

स्थानिक लोकांना बन्यापैकी दोन आठवड्याचे काम मिळाले. परत परत नामिबियामध्ये घेऊन मदत करायचे आव्हान त्याने अगदी रडवेल्या डोळ्यांनी केले. तो म्हणाला, त्यांने त्याचे आयुष्य जगलेय पण पुढच्या पिढीचा, तरुणांचा विचार कासावीस करतो. स्वतः गोरा असताना आजबाजूच्या काळ्या लोकांसाठी तळमळणारे त्याचे हृदय खरेच पिळवून टाकणे होते. तेथील मिश्र भावनांनी मी उठलो. व्लादिमीला घेऊन टेंटकडे आलो आणि उद्याची सकाळ होण्याची वाट बघू लागलो.

आजचा तिसरा दिवस. सकाळपासून तापमान वाढलेले. दिवसभर क्षारयुक्त पाणी आणि थोडा नाश्टा पोटात ठेवत दिवस चाललेला होता. खूप दमणूक झाली असल्याने आज जास्त न धावता, जोरात चालत होतो. माझ्या पायाला झालेल्या जखमा हेही एक कारण होते. आज मी आणि व्लादिमी शक्ती टिकवत एकमेकांशी काहीही न बोलता पुढे चालत होतो. वाळवंट लांबलांबवर दिसत होते. मध्ये दगडगोटे असलेला प्रदेश तर कधी वाळूच्या टेकड्या, पण कुठेही कसलेच जीवन दिसत नव्हते. असे असताना, मला व्लादिमीची काहीच काळजी करण्याचे कारण नव्हते. माझ्या संकला रबरी पट्टा बांधलेला होता. त्याचे एक टोक व्लादिमी आपल्या हातात ठेवत होता आणि चालत होता. मध्ये मध्ये लहर आली की त्याच्या भाषेतून गणे गुणगुणत होता. एका गाण्याची चाल ही आपल्या हिंदी गाण्याची होती... दो लफजों की हैं ऐसी कहानी, या हैं मोहोब्बत, या हैं जवानी. झाले मी हिंदीतून गुणगुणायला लागलो आणि आम्ही तसेच गात पुढे चाललो. ते हिंदी गणे एका पोर्टुगीज गाण्यावरून घेतलेले असल्याने आम्ही दोधेही मस्त गुणगुणत चाललो होतो. तो माझ्या मागे, मी पुढे असे एका रेषेत चालत होतो. मधूनमधून वाटेट छोटी काटेरी झाडे जात होती. मी त्याला तसे सांगितलेही होते, ज्यामुळे तो त्यांवर धडपूऱ्यान्ये. असाच पुढे गणे गात जात असताना मला न विचारता व्लादिमी अचानक माझ्या डाव्या बाजूला झटकन आला आणि तेव्हाच एक मोठे काटेरी झाड आमच्या डाव्या बाजूला होते. व्लादिमी न विचारता इतका झटकन माझ्या डाव्या बाजूला येईल हे मी स्वप्नातपण आणले नव्हते आणि तेथेच घात झाला. चांगले ३ ते ४ इंची काट्याने भरलेल्या त्या झाडाने व्लादिमीचा डावा हात खांद्यापासून मनगटापर्यंत चिरला. त्याला प्रचंड कळ आली. मी खूप अस्वस्थ झालो. तो शांत होता. त्या काटेरी झाडातील विशेषाची त्याला दोन मिनिटांत ताप चढला. प्रचंड तापमानात ताप म्हणजे मृत्यूला आमंत्रण. लांब लांब नजर टाकली. जवळ कोणीही नव्हते. तो शांत होता. मला म्हणाला, मी तुला सांगितले होते ना की मला आज अपघात होणार आहे. बघ झालाच. इथे मी त्याची माफी मागत होतो. त्याला पाणी पाजत होतो, तो शांत उभा होता. थोड्यावेळाने खाली बसला, डोळे बंद केले. मला म्हणाला की तो त्याच्या देवाचे, जीजसचे नाव घेतोय. थोड्यावेळाने डोळे उघडले आणि म्हणाला चल आपल्याला आजचा दिवस, ती रेस

संपवायला हवी. काय बोलावे कळत नव्हते. त्याला घेऊन चालू लागलो. ३४ कि.मी. अंतर संपले होते आणि आणजी ८ कि.मी. अंतर बाकी होते. मला खूप चटपूट लागली होती. तो शांत होता. शेवटी मला हसतहसत म्हणाला की अरे नशीब माझे चांगले आहे असे समज की मी दमारना (मिल्क बुश) नावाच्या झुळपावर पडलो नाही ते. मी हसलो. मी म्हटले मग तर मला तुड्यासाठी इथे खड्हाच खणावा लागला असता. हे मिल्क बुश नामिबियामधील लोकं शिकारीसाठी वापरतात. फांदी तोडली की त्यातून दुधासारखा चिकट पदार्थ बाहेर पडतो. भाल्यावर किंवा बाणाच्या टोकाला लावून हे प्राण्याची शिकार करतात. केलेली शिकार लगेच मरते आणि मग शिकारी तो बाण लागलेला संपूर्ण भाग त्या प्राण्यापासून कापतो आणि जमिनीत गाडतो. तो भाग दुसऱ्या प्राण्याने चुकून जरी खाल्ला तरी तो प्राणी मारतो.

समोर आमचे टेंट लवकरच दिसले. आता तेथे जाऊन मलमपट्टी करणे गरजेचे होते. नशिबाने व्लादिमीला रात्री काही ताप आला नाही आणि त्याची रात्र चांगली गेली. मी मात्र रात्रभर मध्ये उदून तो जिवंत आहे ना हे तपासत होतो.

आज चौथा दिवस आणि ४५ कि.मी. अंतर धावायचे होते. सकाळपासून व्लादिमीच्या अंगात काहीतीरी संचारले होते. मी विचारल्यावर म्हणाला, अरे, आपले निम्मे अंतर संपले आता प्रत्येक कि.मी.ची उलटी गिनती करायची म्हणजे धावण्याचे ओझे वाटणार नाही. खोर होते त्याचे. सकाळी सर्व सामान बांधले आणि धावायला सुरुवात केली.

आज ३-४ ठिकाणी अंरुंद दगडांच्या कपारी पार कराव्या लागल्या. एके ठिकाणी उंचावर असताना एका घळीतून जावे लागणार होते. एका बाजूस डॉंगर तर दुसऱ्या बाजूस ७००-८०० फूट दरी. व्लादिमीला माझ्या मागे येत पावलावर पाऊल टाकत चालायला सांगितले. हे करत असताना एक चारुंय ठेवावे लागते आणि ते म्हणजे अगदी एकमेकांलगत मागेपुढे चिकटून चालावे लागते. तो पूर्ण आंधळा असल्याने मला असे करणे भाग होते. असे चालत जवळ जवळ २५०० फूट आम्ही खाली उतरलो. आता अजून दोन हजार फूट तरी उतार राहिला होता. जवळच एके एके ठिकाणी उतारावीरील दगडांच्या रांगेत १०-१२ फुटांचा एक खड्हा होता. Landing space फक्त ४ x ५ फूट असेल. त्यापुढे २००० फूट दरी. खाली वाळू असली तरी बाजूला मोठा दगड दोन्ही बाजूनी कातरलेल्या अवस्थेत तिरका उभा होतो. मी उडी मारू शकत होतो कारण मी बघू शकत होतो आणि मधत्या घळीतून नीट उडी जाऊ शकत होतो. मी त्याला सर्वांचा अंदाज दिला आणि सांगितले की मी खाली उडी मारल्यावर तुला कशी मदत करू ते ठरवतो आणि मग तू खाली ये. तो हो म्हणाला. मी अंदाज घेत उडी मारली. १०-१२ फूट, १५ पॉंडी सॅक्सकट. मी दचकून बघितले तर हा माझ्या बाजूला हसत उभा. मी घाबरलो, वैतागलो आणि विचारले की तू

पडलास का? तर हसत म्हणाला, नाही, तुझ्यामागून उडी मारली. मी त्याला विचारले की त्याने न बघता अंदाज कसा केला? मला स्वतःच्या डोक्याकडे खुणे दाखवत सिक्षथ सेन्स म्हणाला.

पुढे विचारल्यावर मला म्हणाला की मी त्याला सांगितले होते की तिरका, टोकेरी दगड कुठे आहे. त्याने त्याच्या काठीने त्याचे अंतर निश्चित केले. तो दगड किती आत आहे हे त्याला कळले. माझी जागा, मी कुठे आहे ते त्याला बाजूला उभे राहात माहीत होते. मी उडी मारल्यावर माझ्या पडण्याच्या आवाजाच्या लहरीवरून, वेळेवरून त्याला खड्डा किती खोल आहे आणि वाळू कशी आहे त्याचा अंदाज करता आला. आंधळा असला तरी त्याला सर्व अंदाजाने दिसत होते. त्यामुळे मी खाली उडी मारल्यावर मी उटून कुठेतरी बाजूला सरकण्याच्या आत, माझ्यावर आपटू नवे म्हणून त्याने लगेच दोन फूट बाजूला उडी मारली.

मी खरं तर त्याच्यावर वैतागलो होतो आणि त्याला दोन शिव्या हासडणार होतो. परंतु परत तो त्याचे पोरुंगीज गाणे गात मला खुणावत होता की चल... कशाला वेळ घालवतोयस म्हणून, मी शांत झालो आणि उरलेला डॉंगर उत्तरायला सुरुवात केली.

उद्याला लांग मार्च असल्याने लवकर सर्व झोपी गेलो. झोपायला जाण्याआधी ब्लादिमीला रात्रीला गरज भासली तर नेहमीप्रमाणे टॉयलेट कुठे आहेत ते दाखवले होते. त्या रात्री तेथील स्वयंसेवकांनी का ते माहीत नाही पण टॉयलेटची जागा हलवली. रात्री हा ब्लादिमी उठला. त्याने त्याच्या डोक्यात ठेवलेल्या आराखड्याप्रमाणे चालायला सुरुवात केली. पण टॉयलेट जागेवर नसल्याने तो थोडा गोंधळला. त्याला समजेना की आज त्याच्या मेंदूने कसा काय दगा दिला ते. मध्यरात्र उलटून गेली होती. सर्वत्र सामसूम होती. त्यामुळे त्याने त्याच्या शरीरातील पाणी जबळच एका झुडपाजवळ रिकामे केले. त्याला कसला तरी घाणेरडा वास आला. तशीच काही हालचाल त्याला जाणवली. नक्कीच कोणतेतीरी श्वापद असणार ह्याची त्याला खात्री झाली. तसेच न घाबरता तो गाणे म्हणत, त्याच्या काठीचा आधार घेत आमच्या टैंटमध्ये आला. सकाढी त्याने घडलेला प्रकार आम्हाला सांगितला. त्याने सांगितलेल्या मागावर जात बघितले तर तरसांच्या पायांचे ठसे स्पष्ट दिसत होते. ठशांवरून १२ ते १५ तरस (Hyena) त्यावेळेस जवळच होते. आम्हा सर्वांनाच धस्स झाले की रात्री त्याच्यावर तरसांनी हळ्ळा केला असता तर काय झाले असते. मी बोलून दाखवले की त्याला जायचे होते तर त्याने मला का नाही बोलावले. मी त्याला मदीली आणि रनर बडी असताना त्याने अंधारात एकटे जायला नको होते. त्यावर तो फक्त हसला. म्हणाला, अरे मित्रा, त्या श्वापदांनापण कळते की कोण डोळस आहे आणि कोण आंधळा. ते कधीच आंधळ्यावर हळ्ळा करत नाहीत आणि करणारण नाहीत. उलट तू असतास तर आपल्यावर नक्की हळ्ळा झाला असता आणि त्यांनी मला सोडून तुझ्यावर हळ्ळा केला असता. ह्या माणसाशी वाद घालण्यात काहीही अर्थ नाही हे समजून मी तेथून निघून गेलो.

आजचा पाचवा दिवस असल्याने आजचा दिवस हा लांग मार्चचा असतो. आज आम्ही साधारण ८०-१०० कि.मी. धावत असतो. आमची ह्या दिवशी मानसिक, शारीरिक परीक्षाच जणू असते. एक मात्र खरे, की आजचा दिवस संपल्यावर उद्या विश्रांती आणि मग परवा १० कि.मी.चे धावणे आणि मग मेडल गळ्यात पडणार आणि आम्ही सर्व जण स्वकोपमुँद येथे मोठी पार्टी करणार ह्या स्वप्नात धावायला सुरुवात करतो. तशी आज सुरुवात झाली. आजचे धावणे ८८ कि.मी. होते म्हणजे ते संपेल तेव्हा साधारण १६-१८ तास झालेले असणार. म्हणजे ह्या नामिबियाच्या बाळवंटात रात्रीत धावावे लागणार हे लक्षात आले.

एका ठरावीक वेगाने आज आम्ही दोघे धावत होतो. जास्त न बोलणे पाळत होतो. अंगातील ऊर्जा जितकी वाचवता येईल तितकी वाचवत होतो. आज ब्लादिमी उगाच गाणे म्हणत नव्हता. संध्याकाळ झाली, सूर्यनारायण अस्ताला गेले तोवर जेमतेम ६० कि.मी. अंतर संपले होते आणि आता गुडप अंधार झालेला होता. मी डोक्यावरचा टॉर्च लावला. सॅकला लाईट अडकवत लुकलुकत ठेवला. ब्लादिमीच्या सॅकचा पण लाईट अडकवत लुकलुकत चालू ठेवला. त्याचा डोक्यावरचा लाईट मात्र त्याने बंद ठेवला. डोळ्याने दिसत नाही तर चालू ठेऊन काय करणार असे त्याचे मला अपेक्षित उत्तर येईल म्हणून मी काही बोललो नाही. बराच वेळ आम्ही अंधारात चालत होतो.

कधी रात्री धावताना त्या बाळवंटात श्वापदांचे लुकलुकणरे डोळे दिसले की मी जरा अस्वस्थ व्हायचो. भीतीपायी नाही तर ह्याच्या काळजीपायी. एखाद्या श्वापदाने हळ्ळा केला तर मला स्वतःला वाचवता आले पाहिजे तसेच ह्यालापण. अंधारात सतत मी आजूबाजूला बघत ब्लादिमीला घेऊन पुढे जायचो. ह्याने तरीही त्याचा टॉर्च चालू केला नाही. अंधारात दोन लाईट कधीही चांगलेच ना. त्याला गरज नव्हती पण मला जास्त चांगले दिसेल तसेच मी एकटा नाही, आम्ही दोघे आहोत हे श्वापदांना कळले तर ते हळ्ळा करण्याच्या आधी जरा विचार करतील असा माझा समज. मी टॉर्च लावायला सांगायचो तर हा बंद करायचा. का ते कळत नव्हते. विचारले तर मला म्हणाला, त्या श्वापदांना उगाच आपला जास्त त्रास नको. आणि दोन माणसे आणि एक टॉर्च, त्यात एक जण दुसऱ्याला पळून्याने दिशा दाखवत जातोय म्हणजे एक आंधळा आहे हे श्वापदांना आपसूकच कळले. मग ती हळ्ळा करणार नाहीत. काय बोलणार ह्यावर. पण त्याचे बोलणे खेरेच निघाले. एकदा असाच मी अंधारात गप्प होऊन किती श्वापदे आहेत कळण्यासाठी श्वापदांच्या डोळ्यांचा अंदाज घेऊ लागलो. हा हसत मला म्हणाला की त्याची काठी मी हातात घ्यावी म्हणून. नंतर विचारले तर म्हणाला ती श्वापदे आहेत, माणसे नाहीत. त्यांना कळते की मी आंधळा आहे आणि तू मला मदत करतो आहेस हे त्यांना समजल्यावर ती कितीही भुकेली असतील तरी ती तुझ्यावरही हळ्ळा करणार नाहीत, त्यामुळे तू निर्धास्त राहा.

आणि खोरोखरच, त्या गडद अंधारात मला वीस डोळे ती

आमच्याकडे रोखून बघताना दिसत होते. पण हळ्ळा कधीही झाला नाही किंवा श्वापदांचे जवळ अस्तित्व आहे हेपण कळले नाही. जंगली श्वापदांचे डोळे हे अंधारात नेहमी लुकलुकतात आणि ते रोखलेले असतात तेव्हा ते जास्तच भयावह वाटतात. कोण होते माहीत नाही. कदाचित त्या नामिबियाच्या वाळवंटात सिंह, चिते असतील, तरस किंवा तसेच इतरही कोणी खतरनाक प्राणी असतील, पण कुतुहलाखेरीज त्यांनी काहीही दर्शवले नाही. त्यांच्या अस्तित्वाची साधी चाहूलदेखील लागू दिली नाही.

सरते शेवटी रात्री साडेबारा वाजता आमचा तो लांग मार्चचा दिवस संपला आणि दमलेले शरीर sleeping bag मध्ये झोकून दोघेही निद्रादेवीच्या आधीन झालो.

पुढचा दिवस रेस्ट डे असल्याने आम्हाला कोविड टेस्ट करायला सांगितली गेली. वाळवंटातच एका वैद्यकीय शाळेचे लोक आमच्या टेस्ट घेऊन गेले. दोन दिवसांनी त्याचे निकाल येऊन सर्व ठीक असले तर आम्हाला विमानाने प्रवास करत आपापल्या देशात जाता येणार होते. आजचा दिवस पूर्ण विश्रांतीत गेला.

रेसच्या शेवटच्या दिवशी गंमत म्हणून छोटेसे अंतर धावायचे होते. ते एका सॅण्ड ड्यूनबरून धावत पलीकडे गेलो तर आहाहा, काय सुंदर दृश्य होते. समोर स्वकोपमुंडचा समुद्रकिनारा दिसला. तेथेच आमच्या रेसची सांगता होणार होती.

लांबवरून येणाऱ्या खान्या वान्याचा वास ब्लादिमीच्या नाकात गेल्यावर तो रेस संपवण्यासाठी उतावीळ झाला. अखेर शेवटचे ६ कि.मी. अंतर संपवून रेसच्या अंताला पोहोचलो. आमच्या गळ्यात मेडल पडल्यावर सार्थक झाल्यासारखे वाटले. ब्लादिमीला दिलेला शब्द आज पाळू शकलो ह्याबद्दल धन्य वाटले.

समुद्रकिनारी सर्वांनी जळौषात नाच केला, गाणी म्हटली,

सर्वांना अभिवादन केले. काही लोकांना त्यांच्या कामगिरीबद्दल बक्षिसे मिळाली, काहींनी आपले अनुभव सांगितले, एकमेकांचे कौतुक झाले आणि पण सर्व आपापल्या दिलेल्या हॉटेलच्या रूमकडे निघाले.

हॉटेलमध्ये परतलो तेव्हा नेहमीची ब्राझिलियन कॉफी ब्लादिमीने हातात घेतली, सॅकमध्ये हात घातला. हातात त्याला एक पुडके लागले. म्हणाला अरे, आणखी न उघडलेली कॉफी आहे. ही घे तुला ब्राझीलीलची गिफ्ट. अजून खुडबुड करून ब्राझीलच्या गव्हर्नमेन्टने सर्व ऑलिम्पिक स्टासर्वर प्रकाशित केलेले आणि ह्याचा त्यात फोटो असलेले एक पुस्तक त्याने स्वाक्षरी करून दिले.

कुठला तो आणि कुठला मी. आमचे कुठले क्रणानुबंध होते माहीत नाही, ह्या रेसपायी आम्ही एकत्र आलो. त्याला दिशा दाखवण्यासाठी माझ्यात आणि त्याच्यात फक्त एक जाड रबरी दोरी होती. शर्यत संपल्यावर, त्याने मला आमच्यातील रेसभर बंध असलेली ती जाड रबरी दोरी भेट म्हणून दिली. आमच्यातील एक आठवण म्हणून. मला काहीही सुचले नाही की मी त्याला काय देऊ. मग आठवले आणि मी माझ्या डोळ्यांवर असलेला गँगल त्याला भेट दिला.

त्याने मला घट्ट मिठी मारली, म्हणाला, अमिगो, तू तुझे डोळे मला दिलेस, मी आता पूर्ण डोळस झालो. पण मी स्वार्थी आहे. मी माझे डोळे तुला कधीच देणार नाही.

ह्या एका वाक्याने आणि त्याच्या पाणावलेल्या डोळ्यांनी त्याच्या मनात दडलेले खूप काही सांगून टाकले होते.

- अनुल पत्की
फेअरफेक्स, बहिंनिया, यु.एस.
atul_patki@hotmail.com

॥ग्रन्थानि॥ * * *

सप्तरंगी कोरिया

एक अनुभव

सुधा हुजूरबाजार-तुंबे

मूल्य ३५० रु.

सवलतीत २०० रुपये

‘सप्तरंगी कोरिया - एक अनुभव’ हे सुधाचे पुस्तक असेच आहे. कोरियाला जाणारे प्रवासी कमी असतात. त्या देशाची फारशी माहिती उपलब्ध नसते. या पार्श्वभूमीवर सुधाचे पुस्तक रोचक आणि उपयोगी ठरणार आहे. आपल्या सहा-सात वर्षांच्या निवासात तिने सखोल निरीक्षण केले आहे. विश्वकोष किंवा विकीपीडिया यासारखी ही माहिती नसून स्वानुभवावर आधारलेले म्हणून हे पुस्तक महत्वाचे आहे.

- जयंत नारळीकर

शरद कांगळे

जागतिक प्रदूषण आणि स्थानिक समस्या निवारण

अन्न, पाणी आणि हवा या सजीवांच्या मूलभूत गरजा आहेत. सर्व सजीवांच्या या तिन्ही गरजा भागवण्यासाठी निसर्ग पूर्णपणे सक्षम असला तरी हा एकदिशा मार्ग नाही! सजीव जन्माला आला की त्याच्या या मूलभूत गरजांची काळजी निसर्ग घेण्यास मुरुवात करतो. त्यासाठी कुठे नोंदणी करावी लागत नाही किंवा कुठल्या बँकेत खाते उघडावे लागत नाही. प्रत्येक सजीवाच्या नावे एक खातेवही निसर्गाकडे असतेच. मानवाच्या बाबतीत सांगायचे झाले तर त्याच्या जन्ममृत्यूची नोंद त्या खातेवहीत असतेच, शिवाय आयुष्यातील तितक्या दिवसांचा अन्न, पाणी आणि हवा यांचा पुरवठा करण्यासाठी तरतूद असतेच. त्याशिवाय त्याला लागणाऱ्या वस्त्रांचा पुरवठा, निवाच्याची सोय आणि आयुष्यात इतर ज्या गोष्टी लागतात, त्यांचाही हिशेब त्यात असतो. तिथे लपवाढपवी चालत नाही. निसर्गाने प्रत्येक सजीवसाठी काय केले याचा क्षणाक्षणाचा हिशेब विज्ञानामुळे आपल्याला ठेवता येणे शक्य झाले आहे. एखादी व्यक्ती ८० वर्षांची झाली की सहस्रचंद्रदर्शन कार्यक्रम करतात. निसर्गाच्या दृष्टीने या ८० वर्षांचा हिशेब म्हणजे त्या व्यक्तीला ८७६०० किलो ऑक्सिजन, ८७६०० लिटर पिण्याचे पाणी, ४३,८०,००० लिटर वापरायचे पाणी आणि २९२०० किलो अन्न असा असतो. यात वैयक्तिक काही थोडेफार बदल संभवतात, पण ढोबळ मानाने हा सरासरी हिशेब त्या व्यक्तीच्या खातेवहीत लिहिलेला असतो.

एवढ्यावरच भागले असते, तर कदाचित परतफेडीचा प्रश्न कदाचित उद्भवलाही नसता. कारण निसर्गाच्या खजिन्यात जे स्रोत आहेत, त्यांच्या तुलनेत हे आकडे नगण्य म्हणावेत असे आहेत. आयुष्य जगत असताना आपल्यासोबत ८०० कोटी इतरेजन मानव आहेत. इतर सजीवांची मदतदेखील त्यासाठी घ्यावी लागते. त्यांच्या अन्नपण्याची सोय करावी लागते. ही सर्व सोय कीरत असताना शेती, वाहतूक, माहिती, ऊर्जा, मनोरंजन, कारखाने इत्यादी गोष्टी

आवश्यक बनतात. ह्या सर्व क्षेत्रांमधून विविध प्रकारचे उत्सर्जन आणि प्रदूषण होत राहते. अपेक्षा अशी असते की या उत्सर्जनातून आणि प्रदूषणातून ज्या ज्या रसायनांची, पदार्थांची आणि बायूंची निर्मिती होते, त्यांची योग्य विलेवाट लावून त्यातून पुन्हा स्रोतनिर्मिती घावी. जागतिक स्तरावर या सर्व प्रदूषकांची आणि उत्सर्जित पदार्थांची मात्रा पाहिली, तर त्यांचा प्रचंड आकडा पाहून पोटात धडकी भरते. पाण्याचाच हिशेब केला तर जागतिक स्तरावर फक्त मानवी दैनंदिन वापरातून १२००० कोटी लिटर इतके सांडपाणी रोज निर्माण होते! तसेच ६०० कोटी किलोग्रॅम घनकचरा रोज निर्माण होतो. यांचे मोठ्या प्रमाणावर पुनर्वर्कांकन हे अत्यंत खर्चीक तर असतेच, शिवाय ७०-८० टक्के देशांमध्ये अतिशय कमी क्षमतेने ते होत आहे. म्हणूनच जागतिक स्तरावर होणाऱ्या प्रदूषकांचा विचार करून वैयक्तिक स्तरावर त्यांचे प्रमाण शून्य करता आले, तर हा अतिशय मोठा वाटणारा प्रश्न अगदी चुटकीसारखा सहजसोप्या पद्धतीने सुटणार नसला, तरी त्या दिशेने वाटचाल करण्यास नक्कीच मदत करणार आहे. हेच आपलं निसर्गक्रिण आहे!

या प्रदूषकांमुळे निर्माण झालेली सर्वात मोठी समस्या म्हणजे जागतिक तापमानवाढ आणि त्यामुळे होणारे हवामानातील बदल हे आहेत. गेल्या चार ते पाच दशकांमध्ये जगातील विविध भागांमधील महानगरे ह्या उण्ठतेच्या भङ्ग्या बनत चालल्या आहेत. शहरांमधील रस्ते आणि पदपथ सूर्यांची उण्ठाता उत्सर्जनाने पुन्हा वातावरणात पाठवीत आहेत. ग्रामीण विभागात असलेल्या हरित आवरणामुळे तिथे हा परिणाम जाणवत नाही. परंतु दर चौ.मी. क्षेत्राच्या हिशेबाने पाहिले तर ग्रामीण भाग आणि शहरी भाग यातील हरित आवरणात जमीनअस्मानाचा फरक असल्याचे जाणवते. हाच मोठा आणि ठळक फरक दर चौ.मी. क्षेत्रात असलेल्या लोकसंख्येबाबतदेखील पाहावयास मिळतो. मुंबई, कोलकाता, दिल्ही, चेन्नई, हैदराबाद, बंगलूरू, जयपूर, अहमदाबाद, इंदूर, नांएडा, कल्याण-डोंबिवली,

दाका, बँकॉक, कराची, दुबई, लाहोर आणि मनिला या आशिया खंडातील महानगरांमधील वाढती लोकसंख्या आणि एकूणच जागतिक तापमानवृद्धी या दोन्ही कारणांचा एकत्रित परिणाम अनेक संकटांना आमंत्रण देत आहे. या शहरांमधील नागरिक वाढत्या उष्णतेचे लक्ष्य ठरत आहेत. प्रोसिंडिंज ऑफ नॅशनल ऑक्टोबर २१ मध्ये नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या एका शोधनिबंधानुसार, गेल्या चार ते पाच दशकांमध्ये नागरिकांना तिपटीहून अधिक उष्णतेला तोंड द्यावे लागत आहे.

ह्या अधिक उष्णतेच्या परिणामांसाठी किती प्रमाणात वाढती लोकसंख्या जबाबदार आहे आणि किती प्रमाणात हवामानातील बदल जबाबदार आहे, याविषयीचा अभ्यास या शोधनिबंधात केलेला आहे. जागतिक तापमानवृद्धी आणि त्या अनुषंगाने होणारे हवामानातील बदल हा विषय अधिकाधिक गंभीर होत चाललेला आहे. युरोपीय किंवा अमेरिकन शहरांच्या बाबतीत हेच होताना दिसत आहे, पण त्याचे प्रमाण निश्चितच कमी आहे, कारण तेथील लोकसंख्या आणि दर चौ.की.ला असलेले तिचे प्रमाण हे नियंत्रित राखले गेलेले आहे. रोम, टोकियो, न्यू यॉर्क, लंडन आणि पॅरिससारख्या शहरात वाढत्या उष्णतेच्या परिणामांचा आलेखदेखील, आपण जात्यात असलो, तर ते सुपात आहेत हेच दर्शवित आहेत. या शोधनिबंधात जे निष्कर्ष निघाले आहेत, त्यांचा उपयोग या शहरांमधील वाढत्या उष्णतेला बळी पडण्याच्यांना वाचवण्यासाठी नेमके काय करायला हवे, याबाबत राज्यकर्त्यांना धोरणनिश्चितमध्ये होईल, असे शोधनिबंधातील लेखकांचे मत आहे. ते मत विचारात घेताना आपल्या देशात अजून कोणत्या बाबी महत्त्वाच्या आहेत, यांचाही ऊहापोह या निमित्ताने करायचा आहे. म्हणूनच शोधनिबंधात विचारात घेतलेल्या दहा शहरांपैकी भारतातील मुंबई (२.०५ कोटी), चेन्नई (८६.५ लाख), दिल्ली (३.०२ कोटी), कोलकाता (१.४९ कोटी) ही चारच महानगरे असली तरी वर उल्लेख केलेल्या इतर शहरांचा विचार करणे तेवढेच महत्त्वाचे आहे. लोकसंख्येच्या घनतेच्या दृष्टीने पाहिले तर भारतात दर चौ.की.मी.ला ४६९ लोक राहतात. मुंबईत दर चौ.की.मी.ला २५४०० लोक राहतात! दिल्लीत हाच आकडा दर चौ.की.मी.ला ११०००, तर कोलकाता २४७६० आणि चेन्नईत २६५५३ असे हे आकडे आहेत. लोकसंख्येची घनता जितकी अधिक असेल, तितके प्रश्न अधिक जटिल बनतात. तापमानवृद्धीमुळे निर्माण होणारे प्रश्न याला अपवाद नाहीत. ह्या शोधनिबंधात आणि त्यासाठी केलेल्या अभ्यासात कोलंबिया विद्यापीठाच्या अर्थ इन्स्टिट्यूटचे संशोधक सामील झाले होते.

बाह्य वातावरणातील तापमान वाढते, त्यावेळी शरीराचे तापमानदेखील वाढत असते. ते कायम टेवण्यासाठी शरीरातील पाणी अधिक वापरले जाते. पाणी पिण्याचे प्रमाण कमी झाले तर त्याचा दृश्य म्हणजे पेशीजल कमी होऊ लागते. त्यामुळे रक्तातील पाण्याचे प्रमाण कमी होते. असे रक्त शरीरात फिरवण्यासाठी

हृदयाच्या क्रियेवर ताण निर्माण होतो. ज्या लोकांना आधीच हृदयरोगाचा त्रास आहे, त्यांना तर वाढत्या उष्णतेचा धोका अधिक असतो. हवेत वाढलेली आर्द्रता आणि वाढते तापमान ह्या दोन्ही बाबींमुळे शरीराबरील उष्णतेचा ताण वाढत जातो. नैसर्गिकीत्या शरीराचे तापमान एका ठरावीक तापमानाला स्थिर ठेवणाऱ्या शरीराच्या प्रणालीवर त्याचे परिणाम होतात. त्यामुळे दमणक होत राहते, कामाचा उत्साहदेखील कमी होतो. उष्माघात होण्याची शक्यता निर्माण होते. अशा वातावरणात सावलीत बसलेल्या निरोगी माणसालाही जिथे त्रास होऊ शकतो, तिथे उन्हातान्हात राबण्याच्या लोकांची स्थिती नक्कीच वाईट होऊ शकते.

या शतकाच्या उत्तरार्धात उष्णतेच्या लाटांचे प्रमाण जगात वाढतच राहणार आहे असा एक शास्त्रीय अंदाज होता. अजून दोन-तीन दशके तरी जीवाभ्यं इंधने जलण्याचे प्रमाण वाढतेच राहणार आहे. त्यामुळे हरितगृहवायांचे प्रमाण त्या प्रमाणात वाढेल आणि जागतिक तापमानवृद्धी होतच आहे. त्यामुळे शतकाच्या उत्तरार्धाची वाट पाहण्याची गरज नाही! गेल्या तीन-चार वर्षांमध्ये जगातील अनेक शहरांना उष्णतेच्या लाटेचा तडाखा बसत आहे. त्यामुळे उष्णतेचा अतिरेक हाच मुद्दा मानवाला सतावत राहणार आहे. सन १९८३ ते २०१६ या कालखंडात जगातील तेरा हजारांहून अधिक शहरांच्या उष्णतेचा अभ्यास या उपरोक्त संशोधन गटाने केला आहे. त्यांच्या म्हणण्यानुसार त्यांनी जो माहितीपृष्ठ त्यासाठी वापरला आहे, तो यापूर्वी अशा प्रकारे केली गेलेल्या संशोधनामध्ये वापरण्यात आलेल्या माहितीपटांपैक्षा अधिक विस्तारीत स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे त्यांचे निष्कर्ष अधिक अचूक आहेत. सहारा वाळवंटाच्या क्षेत्राबाहेरील आफ्रिकेतील शहरे, मध्यपूर्व आणि दक्षिण आशियातील शहरे यामध्ये उष्णतामाप्नन पूर्वी अभावानेच केले जायचे. परंजु या संशोधन गटाने या सुमारे ३३ वर्षांच्या कालखंडात या शहरांवरदेखील लक्ष केंद्रित केले होते. त्यामुळेच त्यांच्या माहितीपटाची विश्वासाहंता अधिक आहे.

जुलै २०२२ मध्ये भारतात सरासरी दरदिवशी ४६९०००० बँरल पेट्रोलियम पदार्थाचे ज्वलन झाले. यात पेट्रोल, डिझेल, विमानइंधन (हाय स्पीड केरोसीन), केरोसीन आणि नॅफ्था यांचा समावेश होता. एका बँरल मध्ये सरासरी १५९ लिटर पेट्रोलियम असते. म्हणजे साधारण महिन्याता ७४.५ कोटी लिटर जीवाभ्यं इंधन आपला देश वापरतो. एक लिटर पेट्रोल जाळल्यानंतर २.३ किलोग्रॅम कार्बन-डाय-ऑक्साईड हवेत मुक्त होतो. म्हणजे दर महिन्याता आपल्या देशातून सरासरी १७ लाख टन कार्बन-डाय-ऑक्साईड हवेत मिसळतो. या शिवाय कोळसा आणि नैसर्गिक वायू यांचे ज्वलन मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. हा मुक्त होणारा कार्बन-डाय-ऑक्साईड पृथ्वीच्या गर्भात बंदिस्त स्वरूपात होता, तो आपण बाहेर काढून मुक्त करत आहोत. अमेरिका आणि युरोपीय देशांमध्ये तेसेच चीन, जपान, रशिया, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड या प्रगत देशांमध्ये पेट्रोलियम पदार्थाचा सरासरी वापर कितीतरी पटींनी अधिक आहे. आफ्रिकन आणि आशियातील देशांमधील

सुप्रीम परिवारातर्फे आपणा सर्वांना
दीपावली व नूतनवर्षाच्या हार्दिक शुभेच्छा!

Since 1942
Supreme®
People who know plastics best
पाईपिंगचे संपूर्ण समाधान

स्वप्नातल्या घरांसाठी **‘सुप्रीम’ची 9000 पेक्षा अधिक दर्जेदार व पर्यावरण पूरक उत्पादने...**

- वॉटर मॅनेजमेन्ट • प्लम्बिंग • ड्रेनेज • सिवरेज

दि सुप्रीम इंडस्ट्रीज लि. मुंबई/जळगाव

022-4043 000, 0257-3501541
Toll Free : 1800-102-4707

www.supreme.co.in
@ pvc-pipes@supreme.co.in

Download the App
Supreme Pipes

आयुष्यभराची साथ...

न्यू इंडिया एश्योरन्स
परिवारकङ्ग सर्वाना

शुभ दीपावली

दि न्यू इंडिया एश्योरन्स कंपनी लिमिटेड

The New India Assurance Co. Ltd

India's Premier Multinational General Insurance Company

www.newindia.co.in

24x7 - Toll free number - 1800-209-1415

मुख्य आणि पंजीकृत कार्यालय: न्यू इंडिया अंश्युरन्स बिल्डिंग, 87, एम.जी. रोड, फोर्ट, मुंबई-400 001, भारत

IRDAI REGN No. 190

CIN : L66000MH1919G01000526

ADVT. NO.: NIA/22-23/165IM

सूर जुळले की मनंही जुळतात

नवी मालिका

हृदयी
प्रीत
जागत

सोम-शनि

8 PM

ZEE मराठी

युनियन बँक
श्रीमती दुर्गामया
Union Bank
of India

दिपावली

घेऊन येत आहे सुवर्ण संधी,
आनंदाने सजवा घर,
अविस्मरणीय बनू दे सफर.

कसी व्याज दराचा लाभ व्या

युनियन होम

युनियन माइल्स

युनियन
गोल्ड लोन

पूर्व-समापन आणि पूर्व-परतफेडीवर कोणतेही शुल्क नाही

*लिमिटेड फेर्स्टिव ऑफर

हेल्पलाईन नंबर: 1800 208 2244 / 1800 425 1515 / 1800 425 3555 | www.unionbankofindia.co.in | इंटरनेट बैंकिंगी माहिती, उदा. ग्रूप आयडी/पारावडे विचा आपला
क्रेडिट/डेबिट कार्ड क्रमांक/रीसेप्शनी/ ओटीपी वरे मालिनी खाताती रोबत, फोन किंवा ईमेल द्वारा देऊ नका.

@unionbankofindia @UnionBankTweets UnionBankIndia YouTube UnionBankofIndiaUtube @unionbankofindia

विकसनशील आणि अप्रगत राष्ट्रांमध्येही पेट्रोलियम आणि कोळसा मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो. हे प्रमाण वाढतच जाणार आहे. त्यामुळे अणुऊर्जा, हायडोजेन ऊर्जा, जलविद्युत आणि सौर व पवन ऊर्जास्रोतांचा अधिकाधिक वापर करणे ही काळाची गरज बनत आहे. स्वयंचलित वाहनांचा वापर दैनंदिन वापरात कमी करून सार्वजनिक वाहतूकव्यवस्था अधिक विश्वासार्ह बनवली पाहिजे. परंतु त्या दृष्टीने आपल्या देशात फारशी प्रगती होत नाही. खाजगी वाहनांची संख्या वाढतच चालली आहे. इलेक्ट्रिक वाहने हा त्यासाठी पर्याय नाही, कारण विद्युतऊर्जा निर्मितीसाठी जीवाशम इंधनेच वापरली जातात. ही विद्युत ऊर्जा पवन, सौर किंवा जैविक स्रोतांपासून बनवली असली तरच ते पर्यायी इंधन ठरू शकते.

या संशोधन गटाने जी माहिती एकत्रित केली आहे, त्याचा उपयोग या शहराना, एकमेकांपासून वाढत्या उष्णतेच्या प्रश्नांना कसे सामोरे जायचे, या संबंधात शिकण्यासारखे बरेच काही आहे. त्यांना भेडसावणाऱ्या प्रश्नांची तीव्रता कदाचित कमीअधिक असू शकेल, पण साधारण एकाच प्रकारची स्थिती वाढत्या उष्णतेमुळे निर्माण होत असल्याने, हे संशोधन मोलाचे ठरत आहे. इतक्या विविध शहरांमधील हे सातत्याने वर्षानुवर्षे जमा केलेले माहितीपट म्हणजे तुलनात्मक अभ्यासासाठी पर्वणीच आहे. हे संशोधन म्हणजे वाढत्या उष्णतेचा मानवावर आणि त्याच्या पर्यावरणावर नेमका कोणता परिणाम होत आहे, यावर प्रकाश टाकत असताना, भविष्यासाठीदेखील ते दिशादर्शक ठरणार आहे. अर्थात कोणतेही एक संशोधन हा धोरणनिश्चितीसाठी पुरेसे नसते, हे खरे असले तरी या संशोधनाचा आवाका आणि कालखंड दोन्ही मोठे असल्यामुळे, त्याचा यासाठी नकीच भरपूर उपयोग होणार आहे. ज्या शहरांमध्ये वातानुकूलन सुविधा अधिक असतील, तेथील लोकांवर वाढत्या उष्णतेचे परिणाम कमी जाणवतील. परंतु बाह्य वातावरणात ज्यांना काम करावे लागते, त्यांना आजारपणाशी सामना करावा लागेल. काही दशकांपूर्वी भारतातील अनेक शहरांमध्ये वातानुकूल हा शब्द अस्तित्वातच नव्हता! वाढत्या लोकसंख्येबोरोबर वातानुकूलित प्रवास, वातानुकूलित हॉटेल, वातानुकूलित मॉल आणि सिनेमागृहे आणि वातानुकूलित घेरे यांची संख्या वाढली, हे खरे असले तरी लोकसंख्यावाढ आणि या सुविधांची वाढ यातील प्रमाण सम नाही. एका गाडीत ३००० प्रवासी बसू शकत असतील तर त्यातील केवळ १५ ते २० टक्के लोक वातानुकूलित डब्यांमधून प्रवास करू शकतात! म्हणजे बाकीच्या ८० टक्क्यांच्या आसपास लोकांना वाढत्या उष्णतेच्या परिणामांना तोंड द्यावे लागत आहेच.

जगातील विकसनशील देशांमध्ये लोकसंख्या, गरिबी आणि केंद्रित स्वरूपाच्या समाजव्यवस्थेमुळे शहरांची वाढ बेसुमार झाली. राहणीमानाचा दर्जा अतिशय कमी असला तरी रोजगार मिळतो, म्हणून झोपडपड्यांची संख्या वाढत गेली. नागरी सुविधांचा अभाव हा बेसुमार आणि अनियंत्रित लोकसंख्या वाढीचाच परिणाम असतो. त्यातून मग गलिच्छपणा, बकालपणा आणि रोगराई हेच दृश्य दिसू लागते. अशा ठिकाणी हवामानातील बदलांमुळे येणाऱ्या विविध

आपत्ती ह्या दुष्काळात तेरावा महिना या म्हणीप्रमाणे जीवन आणखी असहू करून टाकतात. फक्त झोपड्यांमध्येच हे अनुभवायला मिळते असे नाही, तर गरीब-मध्यमवर्गीयांच्या आणि मध्यमवर्गीयांच्या वस्तीत कमी अधिक स्वरूपात हे परिणाम पाहण्यास मिळतात. घेरे बांधताना चार भिंती आणि छपर द्यायचे, याशिवाय दुसरा कोणताही विचार केला जात नाही. बहुमजली इमारती बांधल्या जातात, तिथे रस्ते एवढे चिंचोळे असतात, जिने एवढे अरुंद असतात, की कोणत्याही संकट प्रसंगी मदत पोहोचवता न येणे हाच निकष इमारत परवाना देताना वापरला जातो का, अशी रास्त शंका येते! बायुवीजन (ventilation) हा शब्द फक्त शाळेतील पुस्तकांमध्ये दिसतो. प्रत्यक्षात हे बायुवीजन फारसे कुठे होताना दिसत नाहीच! परदेशीतील शास्त्रज्ञ तापमानवृद्धीचे परिणाम एखाद्या विषयावर संशोधन करतात, त्यावेळी त्याच्या डोक्यात, इतक्या हालअपेषा सहन करणारी प्रचंड लोकसंख्या विकसनशील देशातील शहरांमध्ये राहते, हा विषयच नसतो. साहजिकच त्यांचे सर्व निष्कर्ष इथे लागू पडत नाहीत. भरदुपारी हवेतील आर्द्रता आणि तापमान नवनवे विक्रम करत असताना, त्यांचे माणसावर काय परिणाम होतात, हे सांगायला ज्योतिषाची गरज नसली, तरी हे परिणाम नीट नोंदले जातच नाहीत ही खरी खंत आहे. तापमानवृद्धीशी निगडित असलेले हे प्रश्न वास्तव आहेत, हे राज्यकल्यानी समजावून घेतले पाहिजे.

आपल्याकडे ढगफुटीचे प्रमाण वाढत चालले आहे. ढगफुटी नवीन नसली तरी तिची वाढती संख्या ही गोष्ट अतिशय गंभीर आहे. आपल्या ढगफुटीप्रमाणे उष्णतेच्या लाटा अमेरिकेत नव्या नसल्या तरी त्यांची दाहकता वाढत चालली आहे. जून २०२१ मध्ये एक उष्ण हवेचा मोठा लोलकाने वायव्य पैसिफिक महासागरातील शीत तापमानाच्या भागात जो प्रताप दाखवला आणि ओरिंगॉन, वॉशिंग्टन राज्य आणि पश्चिम कॅनडा या ठिकाणी कधी न अनुभवलेली तापमानाची पातळी अनुभवायला मिळाली. लिंडॉन, ब्रिटिश कोलंबिया या ठिकाणी ४९.६ डिग्री सेल्सिअस तापमान नोंदले गेले होते! त्याच्या दुसऱ्या दिवशी हे गाव वणव्यामुळे जबलजबल बेचिराख झाले होते. जुलै २०२१च्या सुरुवातीला अशीच आणखी एक उष्णतेची लाट आली होती. कॅलिफोर्नियामधील डेथ व्हॅली या भागात ५४ अंश सेल्सियस तापमान नोंदले गेले. ॲगस्टमध्ये तिसऱ्या उष्णतेच्या लाटेने अमेरिकेतील राज्ये आणि पश्चिम कॅनडा भागाला होरपळून टाकले होते. ह्या सहसा शीत असलेल्या भागात येणाऱ्या या स्वरूपाच्या उष्णतेच्या लाटा म्हणजे हवामान बदलाचेच द्योतक आहे. हवामानबदलामुळे विविध भागांत किती तापमान वाढू शकते याचे जे गणितीय अंदाज आहेत, त्या सर्व अंदाजांना खोटे ठरवीत अशा उच्च तापमान संख्या नोंदल्या जाणे, म्हणजे विषय किती गंभीर आहे हे लक्षात येते. या उष्णतेच्या लाटांचा सार्वजनिक जीवनावर आणि आरोग्यावर अनिष्ट परिणाम होत असतात. अमेरिकेत हवामानाशी संबंधित सर्वांत जास्त सरासरी मृत्यू उष्णतेच्या लाटांमुळे होतात. वायव्य पैसिफिक भागात आलेल्या उष्णतेच्या लाटांमुळे ४८६ लोक ब्रिटिश कोलंबियामध्ये, ११६ लोक

सायकल वापरा आणि जागतिक हवामानात होणारा बदल कमी करा

ओरिंगॉन राज्यात आणि ७८ लोक वॉशिंग्टन राज्यात मृत्युमुखी पडले होते. पैसिफिक आणि अटलांटिक महासागरांमध्ये येणाऱ्या चक्रीवादळांमुळे (हरिकेन) अमेरिकेत सरासरी दरवर्षी तीस लोकांचा मृत्यू होतो. यावरून उष्णतेच्या लाटेची तीव्रता लक्षात येऊ शकेल.

मानवी शरीराचे तापमान साधारण ९८.६ डिग्री फॅरनाइट किंवा ३७ डिग्री सेल्सिअस एवढे असले की तो पूर्ण क्षमतेने कार्य करू शकतो. बाहेरचे तापमान खूप जास्त असले तर मानवी शरीर या उच्च बाह्य तापमानाशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करत असते. सातत्याने काही आठवडे किंवा महिने अशा ठिकाणी राहण्याचा प्रसंग असेल तर शरीरातून घाम येण्याचे प्रमाण वाढवून शरीर थंड ठेवण्याचा प्रयत्न नैसर्गिकीत्या होत असतो. कोणत्याही हवामानबदलांशी जुळवून घेण्यास शरीर तयार असले तरी त्यासाठी वेळ लागतो. लेहसारख्या उंच ठिकाणी गेल्यावर तिथल्या कमी ऑक्सिजनपातलीशी जुळवून घेण्यास कमीत कमी एक दिवस लागतो. तसेच, उष्णतेशी किंवा थंडीशी जुळवून घ्यायला वेळ लागतो. वरिष्ठ नागरिक, मुले आणि विविध शारीरिक व्याधीमुळे जर्जर झालेले रुण उष्णतेच्या लाटांना अधिक संवेदनशील असतात. बीटा ब्लॉकरसारखी औषधे नित्य घेण्याऱ्यांच्या शरीराला फारसा घाम येत नाही. त्यामुळे त्यांना उष्णतेचा अधिक त्रास होऊ शकतो. मैदानी व्यायामपटून बाहेरच्या उच्च तापमानाचा त्रास होऊ शकतो. त्यांचे शरीर सरासरी मानवी शरीरापेक्षा अधिक ऊर्जा उष्णतेच्या स्वरूपात उत्सर्जित करत असते. सन २००९ मध्ये अमेरिकेतील एक फूटबॉल खेळाडू कोरी स्टिंगर हा प्रशिक्षण घेत असताना उभाधाताने मैदानावरच मरण पावला होता. मिनिसोटा येथे त्याच्या नावाने एक संस्था मुरु करण्यात आली असून, त्या संस्थेत उष्णतेमुळे होणाऱ्या आजारावर आणि मृत्यूच्या कारणावर अधिक संशोधन करण्यात येत आहे. याचा उपयोग लक्षकरात काम करणाऱ्या आणि शारीरिक कष्टाचे काम करणाऱ्यांनादेखील होईलच.

ह्यावर मात करता येईल का? प्रश्नाचे उत्तर घ्यायला सोपे पण अमलात आणण्यासाठी कठीण आहे. हे उत्तर हो असेच आहे. उन्हाव्यात सर्वांना वातानुकूलित वातावरण मिळू शकेल का?

त्यासाठी फक्त विद्युतऊर्जाच ऊर्जेच्या दृष्टीने हा उपाय विशेषत: विकसनशील देशांसाठी तेवढा सोपा नाही. शिवाय वातानुकूलित वातावरण सर्वांना भावेलच असे नसते. प्रकृतीच्या कारणास्तव वातानुकूलसेवा नको म्हणणाऱ्यांची संख्या कमी नाही. वातानुकूलित यंत्रे वापरताना २६-२७ अंश सेल्सिअस तापमान ठेवले तर ऊर्जे ची बचत होईल आणि पांधरूण न घेता झोपता येईल. मात्र गृहीत असे धरले जाते की वातानुकूल व्यवस्थेत तापमान २२-२३ सेल्सिअसच ठेवले पाहिजे!

त्यात बदल केला तर अधिक लोकांना ती यंत्रणा वापरता येईल. वातानुकूलन यंत्रातून बाहेर फेकले जाणारे पाणी अतिशय शुद्ध स्वरूपाचे असते. हे गोळा करून त्याचा विनियोग योग्य कामासाठी केला, तर तो शुद्ध पाण्याचा एक उत्तम जलस्रोत आहे असे लक्षात येईल. झाडांची संख्या बाढवणे हा दुसरा महत्वाचा उपाय आपल्याला उष्णतेवर मात करण्यासाठी मदत करू शकतो. सिमेंटचा वापर कमीतकमी करून कॉक्रीटचे जंगल कमी करणे आणि झाडांची संख्या वाढवून पर्यावरण हीरित ठेवणे हाही अतिशय महत्वाचा उपाय आहे. भारतात आता महानगरांमध्ये जी बांधकामे होत आहेत, ती बहुमजली इमारती, मोठमोठे उड्हाणपूल, सुपर एक्स्प्रेस राजरस्ते, माल इत्यादीमध्ये नेपके ह्याच्या उलटेच घडत आहे, आणि सिमेंट कॉक्रीटच्या वापराचे प्रमाण वाढतच चाललेले आहे. आता महानगरांनंतर नागपूर, पुणे, इंदूर, कानपूर, लखनऊ, पाटणा, भुवनेश्वर, विजयवाडा, मदुराई, कालिकत, त्रिवेंद्रम ह्यासारखी नगरे महानगरे होत आहेत. म्हणजे सिमेंट-कॉक्रीटच्या जंगलांमध्येच भर पडत राहणार आहे. जितकी कॉक्रीटची जंगले वाढत जातात, तितके वृक्षांचे क्षेत्र कमी होत जाते. त्यामुळे जागतिक तापमान वृद्धीविरुद्ध बोलणे अरण्यरुदन होत आहे. खाजगी स्वयंचलित वाहनांची संख्या नियंत्रित करून सार्वजनिक वाहतूकव्यवस्था अधिक सक्षम करण्याची गरज आहे. ३-४ किलोमीटर परिध्याच्या गावांमध्ये (अशा गावांची संख्या भारतात खूप मोठी आहे) सायकलच्या वापरास प्रोत्साहन देत राहिले पाहिजे. मोठ्या शहरांमधूनही आठवड्यातील एकदोन दिवस तीरी लोकांनी स्वयंचलित वाहनांवर स्वतःहून बंधने घालावीत. सरकारी अत्यावश्यक कार्यालयांची सेवाकेंद्रे कोणत्याही उपभोगकर्त्याला पावशे मीटरच्या आत उपलब्ध करून घ्यावीत. करण्यासारख्या अनेक गोष्टी आहेत, पण नागरिकांनी स्वतःहून ठरवण्याची गरज आहे की पर्यावरणक्षण ही माझी प्राथमिकता राहील, तरच या गोष्टीचा उपयोग होईल.

- शरद काळे

sharadkale@gmail.com

सुदेश मालवणकर

‘कायद्यानं वागा’ चळवळ आणि राज असरोंडकर

एकविसाब्या शतकातलं पाव शतक पूर्ण होत आलंय.

एका शब्दात या कालखंडाचं वर्णन करायचं झाल्यास ‘अस्वस्थ’ याशिवाय दुसरा समर्पक शब्द सापडत नाही.

अशा काळाचं खास वैशिष्ट्य असतं ते म्हणजे या खदखदत्या अस्वस्थतेला कूकरच्या शिंट्रीप्रमाणे वाट करून देणारी सामाजिक आंदोलनं.

गेल्या काही काळापासून आंदोलन म्हटलं की का कुणास ठाऊक पण आक्रस्ताळेपणा, आक्रमकता व कधी कधी असभ्यपणाजवळ जाणाऱ्या घोषणा, वैचारिक बैठकीचा, सामाजिक बांधिलकीचा संशय येण्याएवढा अभाव अशी काहीशी रचना प्रकर्षनं समोर येते. अर्थात नेहमीप्रमाणे इथेही अपवाद आहेतच, पण नगण्य म्हणावे एवढेच.

अशा निराशाजनक पार्श्वभूमीवर एकांड्या शिलेदाराप्रमाणे राज असरोंडकर या युवकानं सुरु केलेली ‘कायद्यानं वागा’ ही चळवळ आपल्या नावापासूनच वेगळेपण जपून आहे. तो म्हणतो,

‘आमचा इझम भारतीय संविधान आहे.

कोणत्याही प्रकारच्या वैचारिक, धार्मिक, जातीय कटूरतेला आमचा ठाम विरोध आहे.

आपलं म्हणणं शांतपणे, संविधानिक पद्धतीनं मांडण्यावर आमचा विश्वास आहे.

भारतीय संविधानात नमूद केल्याप्रमाणे वैयक्तिक पातळीवर श्रद्धा आणि उपासना यांचं स्वातंत्र्य आम्ही मान्य करतो, त्याचवेळी भारतीय संविधानानं पुरस्कार केलेला विज्ञानवादाचा मार्ग आम्हाला प्राधान्याचा वाटतो. भारतीय संविधानातील स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूलभूत तत्वे आम्हाला प्राणप्रिय आहेत. आम्हाला या देशात खन्या अर्थात प्रजासत्ताक आणायचं आहे.’

असा स्पष्ट, स्वच्छ अर्जेंडा घेऊन मूळच्या पत्रकार असलेल्या राज असरोंडकर यांनी उल्हासनगर या शहरातील आपल्या राहत्या घरातून ही चळवळ कोणताही गाजावाजा न करता एकट्यानं

सुरु केली.

त्याचं कारण सांगताना ते म्हणतात, मी मूळचा पत्रकार, पुढे राजकारणाच्या प्रांगणातही काही काळ घालवला. दोन्ही ठिकाणी काम करताना प्रश्नाचा सर्वांगीण ठाव घेणं त्यातल्या सत्यतेची खातरजमा करून घेणं हे माझं वैशिष्ट्य होतं. त्यामुळेच मी केलेल्या बातमीचा अनेक सहकारी खात्रीशीर संदर्भ म्हणून निशंकपणे वापर करत.

या दोन्ही क्षेत्रात काम करताना हे जाणवलं, की लोकांना असंख्य असुविधांना सामोरं जावं लागत आहे. त्यांना असंख्य प्रश्न पडतात. पण हे प्रश्न नेमके कुणाकडे व कशा स्वरूपात मांडले तर सुटील याबाबत त्यांच्यात प्रचंड गोंधळ आहे. यावरून मग मी ठरवलं की लोकांना संवैधानिक पद्धतीने या सगळ्यांबाबत मार्गदर्शनाची गरज आहे. एक एक समस्या सोडवण्यापेक्षा समस्यांचं जे मूळ आहे अव्यवस्था तिलाच व्यवस्थित उत्तर द्यायला का शिकवू नये? यातूनच कायद्यानं वागा चळवळीचा जन्म झाला.”

आंदोलनाची दिशा स्पष्ट असल्यानं हव्हूह्वू समविचारी मंडळी जवळ येऊ लागली. काहिंनी नेहमीप्रमाणे हसण्यावारी नेलं.

दोन दिवसांची नाटकं आहेत. आरंभशू आहे तो, उतरेल ज्वर लवकरच, असं म्हणत अगदी जवळच्या वर्तुळातल्यांनीही थड्हवारीच नेलं. पण म्हणतात ना आंदोलनाना हवी असते योग्य दिशा. योग्य गती आणि शांतपणे मार्गक्रमण करण्याचं धाडस.

आंदोलनाची घटना म्हणजे जणू भारतीय संविधानाचं जागरण या उद्देशानं वाटचाल सुरु झाली.

या बाबतीत केलेल्या वाटचालीवर असरोंडकर म्हणतात, ‘शिक्षण, आरोग्य, परिवहन हे विषय आमच्या सर्वांधिक प्राधान्यावर आहेत. या क्षेत्रात खाजगीकरण असू नये व कोणाही सर्वसामान्य नागरिकास परवडू शकेल अशी दर्जेदार अद्यावत सेवा देण्याची संपूर्ण जबाबदारी सरकारनंच घेतली पाहिजे, ही आमची मुख्य मागणी आहे. केंजी टू पीजी प्रत्येकाला संपूर्ण मोफत शिक्षण

असलं पाहिजे, हा आमचा आग्रह आहे. यासोबत नागरिकांचे दैनंदिन प्रश्न सोडवण्यासाठी त्यांनी स्वतः सक्षम ब्हावां, त्यासाठी त्यांनी सरकार, प्रशासन नावाची व्यवस्था समजून घ्यावी, नियम-कायदे समजून घेऊन त्यांच्या अंमलबजावणीचा आग्रह धरावा, सरकारांची कार्यपद्धती सहजसोपी, सुटमुटीत, पारदर्शी असावी यासाठी जनजागृती, पाठपुरावा, प्रसंगी आंदोलनं अशी आमची घडपड सुरु आहे.'

आंदोलन म्हटलं भी सर्वप्रथम नजरेसमोर उभं राहणारं चित्र म्हणजे निर्दशन, मोर्चे वरैरे. पण इथेच कायद्यानं वागा चळवळीचं वेगळेपण दडलंय.

संवैधानिक मार्गानं सर्वसामान्य माणसांचे प्रश्न सोडवताना त्यांनी मळलेल्या वाटा निवडल्या नाहीत.

आज सामान्यांच्या सामाजिक प्रश्नांना भावनिक प्रश्नांनी झाकोद्दून टाकलंय. दारासमोरून वाहणाऱ्या नाल्याची तक्रार करण्यापेक्षा, कंबरडं मोडणाऱ्या खड्हेमय स्त्यांची तक्रार करण्यापेक्षा या सामान्य माणसाला ज्ञात-अज्ञात चलाख धुरंदर नेत्यांनी गुंतवून ठेवलंय ते भावनिक लढ्यात. अशा वेळी 'गुलामाला गुलामीची जाणीव करून द्या. तर तो बंड करून उठेल!' या बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मंत्राला अनुसरून असरोडकरांनीही सुरुवात केली, पण वेगळ्या मार्गानं. त्यांनी समाजातील संवेदनशील समजणाऱ्या वर्गाला एकत्र करून एक व्हॉट्सअॅप समूह निर्माण केला. कवी, लेखक, चित्रकार, पत्रकार, सामाजिक कार्यकर्ते अशांच्या या समूहाने सुरुवातीला कवितेच्या प्रांतात काही अभिनव प्रयोग करत या सांच्यांना बोलतं केलं. परिसंवादातून, चर्चातून अपेक्षित विषयांची वेमालूम पेरणी केली. आज डिम्माड असो ऊर्जसावित्री असो. अशा वेगवेगळ्या समाजमाध्यमावरील समूहातून कधीही न व्यक्त होणारी माणसं हिरिरीनं बोलू लागलीत. चर्चा करू लागलीत. अशा प्रयोगातूनच.

ज्याला व्यावसायीक जगतात टार्गेट ऑडियन्स म्हणतात तो 'कायद्यानं वागा'शी जोडला जाऊ लागला.

आता पुढचं पाऊल होतं या योग्य अशा मनुष्यबळाला

प्रशिक्षित करण. त्यासाठी निवासी शिबिरं घेणं सुरु केलं. त्यातही उपदेशाचे डोस पाजण्याचा कार्यक्रम असं स्वरूप येऊ नये म्हणून या शिबिरांचं निसर्गाच्या सानिध्यात पिकनिक अशा स्वरूपात बदलतं.

अनेक तरुण-तरुणी ज्यांनी अभ्यासक्रम म्हणून समाजसेवा (MSW) हे क्षेत्र निवडलं होतं अशा गटांसोबत समूहचर्चा अशा स्वरूपात विचारांची देवाणघेवाण करत, कधी हलक्याफुलक्या पद्धतीनं चित्रपटीतीतांचा संदर्भ देत आपली विचार व आचार प्रणाली बिंबवली. समाजसेवेतली पदवी घेतलेल्या या तरुणांतील अनेकांत या नोकरीत जॉब सॅटिस्फेक्शन मिळत नसल्याच्या तक्रारीचा सूर जाणवला.

त्यावर मार्गदर्शन करताना असरोडकरांनी त्यांना याची जाणीव करून दिली की तुम्ही करता ते कार्य समाजसेवेचे असले तरी ती समाजसेवा नसून नोकरी आहे. ती मोबदला घेऊन केलेली सेवा आहे असे तत्त्वतः म्हणता येत नाही. या सेवेतून मिळणाऱ्या मोबदल्यातला काही अंश तुम्ही समाजसेवेसाठी खर्च केलात तर ती खन्या अर्थानं समाजसेवा असेल व त्यातून तुम्हाला समाधान मिळू शकेल. अशा दृष्टीनं आपल्या कामाकडे पाहा. हा दृष्टिकोन या युवकांसाठी नवीनच होता. ते प्रभावित झाले. त्यातूनच राकेश पद्याकर मीना यांच्यासारखा उच्चशिक्षित व समाजसेवा ब्रत म्हणून घेणारा युवक 'कायद्यानं वागा'ला राज्य समन्वयक म्हणून लाभला. आज त्याच्या नेतृत्वाखाली राज्यातील अनेक जिल्हांत 'कायद्यानं वागा' चळवळ पोहोचली. ही सगळी मंडळी अनेकविध एन.जी.ओं.मधून कार्यरत असल्यानं अप्रत्यक्षपणे 'कायद्यानं वागा'च्या विचारांची प्रचारक ठरताहेत.

दुसऱ्या बाजूला ऊर्जसावित्री या समाजमाध्यमावरील समूहार्फत एक क्रांतिकारी उपक्रम अनेक शहरांत राबवला जातोय त्याचा उल्लेख इथे आवर्जून करायलाच हवा. महिलांचा समूह म्हटला म्हणजे सुरुवातीला त्यांना भेडसावणाऱ्या अनेकविध प्रश्नावर चर्चा असं स्वरूप होतं. त्यात भाग घेणाऱ्या सदस्यांचं प्रमाण विषयानुसार कमीअधिक प्रमाणात असायचं. पुढे त्यांच्यासाठी असलेल्या अनेक कायद्यांचे, कायद्यातील तरतुदीची माहिती देऊन विषय व त्याचं गंभीर्य समजावण्याचा प्रयत्न झाला. पण त्यातून एक बाब समोर आली की सामान्य महिला तर संकोचानं व्यक्त होतातच, पण ज्या महिला अनेक वर्ष राजकारणात, समाजकारणात सक्रिय आहेत त्याही सगळ्याच प्रश्नांवर आपली बाजू भक्कमपणे, मुद्रेसुदणे मांडू शकत नाहीत. यातून जन्म झाला महिला लोक प्रतिनिधीच्या प्रशिक्षण शिबिरांचा.

अशा शिबिरांमधून या महिला लोकप्रतिनिधींना याची जाणीव करून दिली जाते, की पुरोगामी म्हणवणाऱ्या महाराष्ट्राच्या विधानसभेत २८८ पैकी केवळ २४ स्त्री आमदार आहेत आणि गेल्या ६२ वर्षांतील हा आजवरचा उच्चांक आहे, याची खंत स्त्रियांना वाटतेय, असं चित्र नाही. स्त्री कार्यकर्त्या पक्षात मिळणाऱ्या फुटकळ पदांवर, तथाकथित मोठेपणावर खूश आहेत.

पक्षात महतलं तर काहीच अस्तित्व नाही, म्हणणे कोणी ऐकून घेत नाही, पुरेसा मानसन्मान नाही, पक्ष स्थिरांचे प्रश्न उचलत नाही, त्या प्रश्नावर पक्षात चर्चा होत नाही, पक्षांचे नेते स्थिरांच्या प्रश्नावर कधी कुठल्या सभांमध्ये बोलत नाही, पक्षाची ध्येयधोरणे ठरवताना कोणी विचारत नाही, निर्णयाधिकार नाहीत... तरीही स्त्री कार्यकर्त्या विविध राजकीय पक्षांमध्ये आनंदान मिरवताना दिसतात.

महाराष्ट्रात आज अनेक स्त्री नेत्या विविध रिकामेटकड्या विषयांवर वादग्रस्त मतप्रदर्शन करताना दिसतात, तावातावान बोलताना, आव्हान-प्रतिआव्हान देताना दिसतात; पण आजही राज्यात स्थिरांसाठी मुतारीची व्यवस्था मोफत नाही, या इतक्या साध्या व महत्त्वाच्या समस्येचं त्यांना काही सोयरसुतक नाही. इतर विषय तर लांबच राहिले!

स्थिरांचे बहुतांश प्रश्न पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचा परिणाम म्हणून निर्माण झालेले आहेत. त्या व्यवस्थेला आव्हान दिल्याशिवाय त्या प्रश्नांचं मुळासकट निवारण अशक्य आहे. पण तीच पुरुषसत्ताक व्यवस्था जोपासण्यासाठी स्त्री कार्यकर्त्या राबताना दिसतात.

याकडे लक्ष वेधून या कार्यरत लोकप्रतिनिधी महिलांना त्यांच्या त्यांच्या पक्षात, संघटनेत या विषयांवर आवाज उठवायला लावला. त्याचे सकारात्मक परिणाम जवळच्या भविष्यकाळात निश्चितच बघायला मिळतील अशी खात्री नव्हे तर ठाम विश्वास असरोंडकरांच्या बोलण्यातून जाणवतात. ते म्हणतात, हा लढा म्हणजे संविधानिक विचारांचे नागरिक घडवण्याचं पहिलं पाऊल आहे. शेवटी आपण लोकशाही देशात राहतो म्हणजे प्रत्येक प्रश्न हा बहुमतावरच सोडवला जातो. असे असताना संविधानिक मार्गानं जाणाऱ्या नागरिकांचं बहुमत वाढवणं ही काळाची गरज आहे पण कोणतीच संघटना या विषयावर काम करताना दिसत नाही आणि म्हणूनच 'कायदाने वागा' चलवळीनं या मुद्यालाच प्राधान्य देण्याचे ठरवलंय.

कोणतीही सामाजिक लढाई लढायची असेल तर आंबेडकरांना अपेक्षित मार्गाच्या माध्यमातूनच यशस्वी होऊ शकते. हे सांगताना ते आंबेडकरांच्या एकंदर सामाजिक लढ्यांतून एक त्रिसूत्री मिळवल्याचंही आवर्जून सांगतात. आंबेडकरांची त्रिसूत्री म्हणजे-

१) विषयाची जाण

२) विषयाचा सर्वांगीण अभ्यास

३) विषयाची योग्य मांडणी

आजपर्यंत 'कायदाने वागा' चलवळीनं नागरिकांचे वैयक्तिक असो की सामाजिक सर्वच प्रश्न याच त्रिसूत्रीच्या माध्यमातून सोडवल्याचं असरोंडकर अभिमानानं सांगतात.

'कायदाने वागा'कडे तक्रार घेऊन येण्याचा तक्रारदाराला आम्ही आधी ही स्पष्ट जाणीव करून देतो की त्यांचे प्रश्न हे 'कायदाने वागा' सोडवणार नसून ते नक्ती कसे सुटील याचं योग्य व शेवटपर्यंत मार्गदर्शन संघटना करेल. परंतु हा मार्ग संविधानिक असल्यानं तो

राजकीय नेत्यांप्रमाणे झटपट किंवा खब्लखट्याक मार्गानं सुटो तसा सुटणार नाही. कारण आपल्यावर अन्याय झाला असे आपण म्हणतो तेव्हा तो अन्याय करणारा निश्चितच असंविधानिक वागलेला असतो. अशा अधिकाच्यांशी, बिल्डरशी, नेत्याशी आपल्याला संविधानाच्या मार्गानं लढायचं आहे. त्यामुळे या लढ्यात आपणांस साधं खरचटणारही नाही आणि चमत्कारिकपणे अशा व्यक्ती माधार घेतील हे शक्य नाही. त्यामुळे सातत्यानं व योग्य व्यक्ती किंवा व्यवस्थेकडे पाठपुरावा करणे गरजेचं आहे. याची जाणीव करून दिल्यावर काही जण कचरातात, पण जे नेटानं प्रकरण लावून धरतात अशांना खात्रीनं न्याय मिळाल्याची अनेक उदाहरण आहेत.

की घेतले न हे ब्रत अंधेतेने !

याची पूर्णत: जाणीव असल्यानं ही चलवळ जोपर्यंत शेवटचा नागरिक हा संविधानाच्या मार्गानं जात नाही, आपल्या दैरंदिन जीवनात संविधानिक आचारपद्धती स्वीकारत नाही तोपर्यंत सुरु राहणार आहे याची मला पूर्ण व स्पष्ट कल्पना आहे. त्यामुळे माझी यशाची व्याख्या ही सरधोपट समाजमान्य व्याख्येपेक्षा वेगळी आहे.

ह्या चलवळीला कदाचित माझ्या ह्यातीत तसं यश येणार नाही, पण किमान ह्या अंधाऱ्या अस्वस्थेतेच्या काळात आपण संविधान मानणाऱ्या, आचरणाऱ्या व त्यांचे बहुमत असणाऱ्या लोक चलवळीचं कारण झालो यातच माझ्या जीवनाचं सार्थक झालं असं मी समजेन.

हे बक्तव्य करताना राज असरोंडकरांच्या मनातल्या दुष्प्रतकुमारांच्या ओळी आपल्याला सहज ऐकू येतात.

मेरे सीने मेरी नहीं तो तेरे सीने मेरी सही

हो कहीं भी आग, लेकिन आग जलनी चाहिए।

ही संविधानाच्या चलवळीची आग प्रत्येक भारतीयाच्या मनात ज्योत म्हणून तेवत राहील तो सुदिन ही चलवळ कधीतीरी निश्चित पाहील.

कदाचित आपण त्यावेळी असू किंवा नसू,

त्यानं काय फरक पडणार आहे?

- सुदेश मालवणकर, दापोली

sudeshmalvankar1@gmail.com

किरण येले

गेली ३० वर्षे फक्त स्वतःसाठी लिहिणारा कवी

अविनाश लवाटे म्हणतात, मी गेली ३० वर्ष कविता लिहितो, पण कुठेही प्रसिद्ध नाही केली. तशी गरज वाटली नाही. चांगलं वाचण्याची मात्र गरज वाटली सतत. चांगलं वाचण्याची सवय गेली ४० वर्ष जोपासली आहे. घरी उत्तम पुस्तकांचा छोटासा संग्रह केला आहे.

अनेक जण म्हणतात की मी स्वतःसाठी कविता लिहितो, पण अशा लोकांना आपल्या कविता प्रकाशित व्हाव्यात असं वाटत असतं आणि त्यासाठी ते प्रवत्नशील असतात. अविनाश लवाटे माझे गेली अनेक वर्ष परिचित आहेत. त्यांनी एकदाही सांगितलं नाही की ते कविता लिहितात आणि त्यांना त्या प्रकाशित करायच्या आहेत किंवा दिवाळी अंकात द्यायच्या आहेत. उलट ते अभिमानां सांगतात की माझ्या घरी उत्तम ग्रंथभांडर मी गोळा केलं आहे. याच श्रेय ते वडीलबंधू प्रकाश यांना देतात. ते सांगतात लहानपणापासून त्यांनी उत्तमोत्तम पुस्तकं मला आणून दिली. आजही ते एखादे वेगळं पुस्तक आणून देतात. तुमचा कवितासंग्रही त्यांनीच मला आणून दिला आणि तुमचा परिचय झाला. जी.ए. कुलकर्णी, श्री.ना. पेंडसे, पु.शि. रेगे, व.पु. काळे, श.ना. नवरे हे अविनाश यांचे आवडते कथाकार आहेत तर वसंत बापट, आरती प्रभू, शंकर वैद्य आणि पु.शि. रेगे हे त्यांचे आवडते कवी आहेत. अविनाश लवाटे यांची कविता कुणाचे अनुकरण करत नाही मात्र काही कवितांवर पु.शि. रेगे यांचा प्रभाव निश्चितपणे जाणवतो.

अर्धा चंद्र
आणि
अर्धाच सूर्य..

अर्धाच अंधार,
आणि
अर्धाच प्रकाश..

अर्धाच डाव,
अर्धाच सहवास..

अर्धाच मन,
अर्धाच समाधान,

अर्धाच आयुष्य...

अर्धाच मी,
अर्धाच तू...

अर्धाच सगळं काही...

अर्ध्याला
पूर्णत्व ...
तेब्हा
अर्ध्यात
अर्थ
मिळवशील..
जेब्हा..

ही कविता वाचताना 'पुष्कळ' आठवते, परंतु अविनाश लवाटे यांच्या इतर कविता मात्र स्वतःच्या वाटेन अभिव्यक्त होण्याचा प्रवत्न करतात. अविनाश लवाटे यांची कविता संवाद आहे तिच्याशी. तो संवाद मग कवितेतून अधिक तरल आणि संवेदनशील होतो आणि वाचकांना त्यांच्या भूतकाळात नेऊन ठेवतो. त्यांची कविता ही फक्त कवी आणि कवितागत 'ती' यांचा आत्मसंवाद असतो. तो आत्मसंवाद कधी ट्रेनमध्ये होत असतो तर कधी बेडरूममध्ये बेडवर, बहुतांश आत्मसंवादी कवितांमध्ये आत्मसंवाद असला तरी त्यात वाचकाचा विचार करून आलेल्या

ओळी जाणवत राहतात, कारण कवीचा वा कवयित्रीचा विचारच
कविता प्रकाशित करण्याचा असतो. त्यामुळे लिहिताना हे कुणीतरी
वाचणार आहे याची छाया मानसिक पटलावर कुठेतरी पडलेली
दिसते. अविनाश लवाटे यांची कविता सुदैवानं या छायेतून बाहेर
असल्याचं जाणवतं. त्यांची कविता काही वेळा कच्ची वाट असली
तरी त्यामगची आच गडद आहे. त्यामुळे कवितेतली संवेदना
वाचकाला आपली वाटत जाते.

एक रेल्वे ट्रॅक आहे..

एक रेल्वे ट्रॅक आहे..
आणि...
उजव्या बाजूला माझी बेडरूम.

रोज रात्री..
एका बाजूनी ट्रेन
आणि दुसऱ्या बाजूनी तू..
एकदमच वाजत असतात..

मी तुझ्या आठवणीत
गुरफटून पहुडलेला असतो..
आणि जेव्हा..
ती ट्रेन धडधडत जाते..
तेव्हा नेमका मोळ्यानी
हॉर्न वाजतो..
आणि.. गाढ झोपेतून
मी दचकून जागा होतो..

मला कळतच नाही..
काय नेमकं वाजतंय..
ट्रेन...
की...!

डोहावर..
डोहावर..
मी बांधलेत
माझ्या मनाचे
बांध..
आता तुझ्या लाटा पोचू

शकणार नाहीत
माझ्या मनापर्यंत कधीच..

मीच बांधलेल्या
बांधावर बसून..
मी बघणार आहे आता
तुझ्या लाटा..
माझ्यापर्यंत पोहोचण्याचा
प्रयत्न करणाऱ्या.

काहीच न करता..
नुसता बसून राहणार आहे मी..
त्या लाटांकडे बघत..

मला काहीही वाटलं.. तरीही..
हसणार आहे मी..
तू हसली होतीस..
छद्यापणे..
अगदी तसंच..

कदाचित
त्यापेक्षा जास्त
तीव्रतेन..

कारण..
छद्यापणे हसण्याचा टर्न
आता..
माझा आहे..!

तू नसण्याची सवय करून घ्यायला हवी ..

तू होतीस तेव्हा
मी सगळ्या सगळ्या गोष्टी..
सांगायचोच तुला..

मग त्यावर तुझां असं
एक म्हणणं असायचं..

मग तुझां म्हणणं,
आणि माझां म्हणणं..
यावर चर्चा व्हायची..

आणि एकमतानं,

मी..

तू सांगितलेलंच

ऐकायचो...

आणि अगदी .

तेच नेमकं बरोबर असायचं..

मी तुला जवळ घेऊन म्हणायचो..

बरं आहे तू आहेस..

तू आहेस म्हणून

जमतंय सगळं..

सगळंच बिघडलंय आता..

काहीच सरळ होत नाहीये..

मला काहीच सुचत नाही..

आताशा...

रिकाम्या बेडकडे बघत,

रात्र रात्र जागा राहतो मी...

तू नाहियेस आता मला समजावायला

हे अजून उमजत नाहीये..

रात्र रात्र जागताना..

वाटत राहतं..

तू नसण्याची सवय

करून घ्यायला हवी आता..

उंबरठा

एक उंबरठा आहे

मी आणि बाहेरच्या जगात

आत मी

एकटा.. आणि

बाहेर सगळे ..

एकटा बरा,

की

बाहेरचे..

कळत नव्हतं,

आता वाटतंय..

आपण आपलेच बरे..

स्वतःशीच बोलायचं..

स्वतःशीच खेळायचं..

हव्हूच बाहेर बघायचं..

आणि परत

स्वतंत्र स्वतःमध्ये

गुतून जायचं..

.

.

उंबरठा सापडला

ते बरंच झालं..!

अविनाश लवाटे यांची स्वतःची वैद्यकीय उपकरणे पुरवणारी कंपनी असून त्या कंपनीचा पुण्यात व गुजरातपर्यंत व्यापार पसरलेला आहे. या सगळ्यातून अविनाश यांना वेळ कमी असतो आणि तरीही त्यांचं वाचन आणि लेखन चालू असतं ही बाब स्पृहणीय आहे. कविता हा फावल्या वेळातला उद्योग नाही याचीही त्यांना जाणीव आहे. म्हणूनच त्यांना कवितेस आपण हवा तितका वेळ देऊ शकलो नाही, सातत्यानं लिहू शकत नाही याची खंत आहे. त्यांना कवितेला वेळ द्यायचा आहे किंवा सातत्य रखायचे आहे ते कवितासंग्रह प्रकाशित होण्यासाठी नाही तर फक्त आणि फक्त कवितेस मोकळी वाट मिळावी म्हणून.

अविनाश लवाटे यांची ही निरामय इच्छा पूर्ण होईल तेव्हा मराठी कवितेस एक सशक्त कवी लाभेल. त्यांच्या कविता वाचताना उद्याचा सशक्त कवी त्यांच्या कवितेत दिसतो. त्यांची कविता आणि त्यांच्यातील कवी यांच्यात अधिक सातत्य राहो ही शुभेच्छा.

- किरण येले

kiran.yele@gmail.com

॥ग्रंथानि॥*॥

आभिनंदन

शिक्षणारी शाळा 'अभि'संग आणि

शिक्षणारी शाळा 'बाल'संग

या पुस्तकांना

यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानचा

'डॉ. कुमुद बन्सल उत्कृष्ट शैक्षणिक ग्रंथपुरस्कार'

प्राप्त झाला आहे.

राजीव श्रीखंडे

द प्रिझ्नजर ऑफ झेंडा - अँथनी होप

The Prisoner of Zenda by Anthony Hope

प्रख्यात इंग्लिश लेखक अँथनी होपचा जन्म ९ फेब्रुवारी १८६३ रोजी कल्पटन, लंडन येथे झाला. त्याचे शिक्षण सेंट जॉन्स स्कूल, लीदरहेड, मार्ल्बोरो विद्यालय आणि बॅलिलोल विद्यालय ऑक्सफर्ड येथे झाले. विद्यालयात होप हा अत्यंत हुशार विद्यार्थी म्हणून गणला जायचा. त्याने तिथे Classical Moderations and Literary Greats या विषयात प्रथम श्रेणीत उल्लेखनीय यश मिळवले. होपने १८८७ साली वकिलीची सनद घेतली. वकिलीच्या व्यवसायात त्याने इंग्लंडचे भावी पंतप्रधान H. H. Squith यांच्या हाताखाली शिक्षण घेतले. Squith यांना होपकडून वकिली पेशात बन्याच आशा होत्या. वकिलीच्या त्याग करून होपने लिखाणाकडे लक्ष वळवायचे ठरवले तेव्हा त्यांची निराशा झाली.

अँथनी होपला प्रथम लिखाण करायला तसा वेळ मिळायचा कारण तो फार व्यग्र नव्हता. तो आपल्या वडिलांबरोबर रहायचा. त्याचे वडील St. Bride's Church या फ्लीट स्ट्रीटवर असलेल्या चर्चचे धर्मगुरु होते. प्रथम त्याचे छोटे लेख वेगवेगळ्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाले, पण पुस्तक प्रकाशित करण्याची वेळ आली तेव्हा ती जबाबदारी त्याला स्वतःलाच घ्यावी लागली. त्याचे पहिले पुस्तक होते Man of Mark जे १८९० साली प्रकाशित झाले. त्याच्या सर्वात प्रसिद्ध The Prisoner of Zenda शी या पुस्तकाचे विलक्षण साम्य आहे.

पुढे त्याचे काही लेख आणि काही पुस्तके प्रकाशित झाली. त्यात Father Stafford आणि थोडेफार यश मिळालेल्या Mr. Witt's Widow यांचा समावेश होतो. होपने लिबरल पक्षाचा उमेदवार म्हणून १८९२ मध्ये निवडणूक लढवली खरी, पण तो पराभूत झाला.

१८९३ मध्ये होपने तीन कांदंबन्या प्रकाशित केल्या. त्याच्या नियतकालिकात प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखांचे संकलन करून १८९४ मध्ये

होपने The Dolly Dialogues हे पुस्तक प्रकाशित केले. हे होपचे यशस्वी झालेले पहिले पुस्तक होय.

अँथनी होपची सर्वात प्रसिद्ध कांदंबरी The Prisoner of Zenda एप्रिल १८९४ साली प्रकाशित झाली. या कांदंबरीला प्रचंड यश मिळाले. रॉबर्ट लुई स्टिव्हन्सन, अँड्रू लॅंग यांसारख्या अनेक मातव्यरांनी या कांदंबरीची मुक्तकंठाने स्तुती केली. या पुस्तकाच्या यशामुळे अँथनी होपने आपला वकिली व्यवसाय बंद केला आणि पूर्णपणे स्वतःला लिखाणाला वाहून घेण्याचे ठरवले.

त्याने १८९६ मध्ये The Chronicles of Count Antonio आणि १८९७ मध्ये Phroso या कांदंबन्या प्रकाशित केल्या. होपने १८९७ मध्ये अमेरिकेलाही भेट दिली. या भेटीला खूप प्रसिद्धी मिळाली. १८९८ साली त्याने Simon Dale ही ऐतिहासिक कांदंबरी प्रकाशित केली. त्याच वर्षी होपचे नाटक The Adventure of Lady Ursula हेही प्रकाशित झाले. याच वर्षी The Prisoner of Zendaचा पुढचा आणि शेवटचा भाग Rupert of Hentzau प्रकाशित झाला. या कांदंबरीलाही प्रचंड यश मिळाले. होपच्या मते १८९९ साली प्रकाशित झालेली त्याची कांदंबरी The King's Mirror ही त्याची सर्वोत्तम कांदंबरी होय. त्याच वर्षी त्याची The Society of Authors या संस्थेच्या अध्यक्षपदी निवड झाली. Tristram of Blent, The Intrusions of Peggy, Double Harness या त्याच्या पुढच्या कांदंबन्या अनुक्रमे १९०१, १९०२ आणि १९०४ साली प्रकाशित झाल्या. १९०५ साली होपने अभिनयावरच्या प्रेमावर भाष्य करणारे Servant of the Public हे पुस्तक प्रकाशित केले. १९०६ साली Sophy of Kravonia ही The Prisoner of Zendaशी साधर्म्य असणारी कांदंबरी होपने लिहिली. ती कुणाच्याच पसंतीला उतरली नाही आणि त्यामुळे होपवर प्रचंड टीका झाली, पण याच कांदंबरीवर पुढे मात्र दोन चित्रपटही निघाले.

पुढे १९०७ मध्ये होपचा कथासंग्रह Tales of Two People प्रसिद्ध झाला. १९१० मध्ये त्याने Second String आणि १९११ मध्ये Mrs. Maxon Protests या दोन कांदंबन्या प्रकाशित केल्या.

होपने पहिल्या महायुद्धाच्या काळात बरीच नाटके आणि राजकीय लेख ब्रिटनच्या माहिती मंत्रालयासाठी लिहिले. पुढे The Secret of the Tower आणि Lucinda यासारख्या कांदंबन्याही त्याने प्रकाशित केल्या.

अँथनी होपचा एलझावेथ सोमरव्हिल हिच्याशी १९०३ मध्ये विवाह झाला. त्यांना दोन मुले झाली. १९१८ मध्ये होपचा सर हा सन्मान देऊन गौरव करण्यात आला. त्याच्या पहिल्या महायुद्धातल्या कामाची अशी दखल घेण्यात आली. पुढे १९२७ साली होपने Memories and Notes हे आत्मचरित्र प्रकाशित केले.

होपचे १९२७ मध्येच घशाच्या कर्करोगाने वयाच्या ७० व्या वर्षी निधन झाले, त्याच्या सरे परगण्यातील राहत्या घरातच.

अँथनी होपने त्याच्या आयुष्यभरात ३२ कांदंबन्या लिहिल्या पण The Prisoner of Zenda आणि Rupert of Hentzau यांसारखे यश त्याला कधी मिळाले नाही. होपचे नाव या दोन कांदंबन्यांमुळे रसिकांच्या कायम स्मरणात राहिलेले आहे.

आता मी The Prisoner of Zenda या कांदंबरीकडे वळतो.

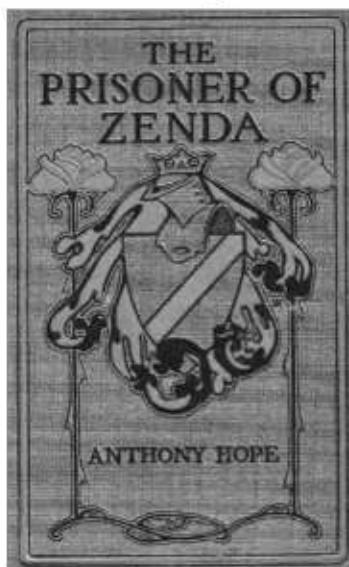
ही कथा घडते युरोपातील Ruritania या एका काल्पनिक देशात. या देशाच्या भावी राजाची म्हणजे रुडॉल्फ पाचवा याची गाठ त्याच्या राज्याभिषेकाच्या आदल्या दिवशी त्याचा दूरचा भाऊ रुडॉल्फ रासेनडील याच्याशी पडते, जो या समारभासाठी Ruritaniaला आलेला असतो. रुडॉल्फ रासेनडील हा एक इंग्लिश उम्राव असतो. जंगलातील एका शिकारगृहात रुडॉल्फची भावी राजा, त्याचे विश्वासू चाकर कर्नल साफ्ट आणि फिट्ड व्हॉन टारलेनहेम यांच्याशी गाठ पडते. एकमेकांना पाहून भावी राजा आणि रुडॉल्फ दोघेही चकित होतात कारण दिसायला ते अगदी एकसारखे असतात. त्यांच्यात गप्पांगोष्टी सुरु होतात, मेजवानीचीही तथारी सुरु होते. भावी राजाचा सावत्र भाऊ मायकेल, डचुक ऑफ स्ट्रेलसॉ याने या मेजवानीसाठी गुंगीचे औषध असलेल्या मद्याची बाटली भावी राजाला दिलेली असते. त्यामुळे राजा ती वाईन पिऊन जो झोपतो तो दुसऱ्या दिवशी सकाळी उटूच शकत नाही.

राज्याभिषेकासाठी हा भावी राजा वेळेवर पोहचू शकला नाही तर भलताच अनर्थ होईल, याची राजाच्या विश्वासू नोकरांना जाणीव होते. या परिस्थितीत रुडॉल्फ रासेनडील हा जणू परमेश्वरानेच तिथे पाठवलेला आहे अशी कर्नल साफ्टची भावना होते. तो रुडॉल्फकला राजा म्हणून वावरण्यास विनंती करतो. प्रसंगाचे गांभीर्य लक्षात घेऊन

अनिच्छेने का होईना पण रुडॉल्फ तयार होतो. हे सगळे खन्या भावी राजाला तळघरात लपवतात आणि रुडॉल्फसकट Ruritaniaच्या राजधानीकडे प्रयाण करतात.

राज्याभिषेकाचा सोहळा कुठलीही अडचण न येता पार पडतो. त्यानंतर रुडॉल्फ आणि राजाचे विश्वासू सेवक खन्या राजाला राजधानीत परत आणण्यासाठी म्हणून त्या शिकारीगृहाच्या तळघरात पोचतात तेव्हा त्यांना असे लक्षात येते की कुणातरी राजाचे अपहरण केलेले आहे.

या परिस्थितीत रुडॉल्फला राजाचे सोंग कायम ठेवावे लागते. हे अपहरण मायकेलने केलेले आहे हेही त्यांना कळते. रुडॉल्फ खरा कोण आहे हे सांगायला मायकेलही असमर्थ असतो, कारण त्यामुळे त्याची कारस्थाने जगापुढे आली असती. तोही गप्प राहतो.

अँथनी होप

इथे रुडॉल्फची लोकांची लाडकी असणाऱ्या अतिशय सुंदर अशा फ्लॅविह्या या राजकन्येशी ओळख होते. त्याला असेही कळते की खन्या राजाचा तिच्याशी विवाह होणार आहे. पुढे रुडॉल्फ आणि फ्लॅविह्या एकमेकांच्या प्रेमात पडतात.

मायकेलची प्रेयसी अँटोनियट नाखुश असते. कारण फ्लॅविह्यासाठी ती मायकेलचा त्याग करायला तयार नसते. ती रुडॉल्फला सांगते की खन्या राजाला झेंडा येथे एका किल्ल्यात बंदिस्त करून ठेवले आहे. त्या किल्ल्याजवळ शिकारीच्या बहाण्याने गेलेल्या रुडॉल्फ आणि त्याच्या साथीदारांवर मायकेलचे विश्वासू सेवक हळ्या करतात, पण रुडॉल्फ आणि त्याचे साथीदार हा हळ्या परतवून लावतात. हळ्या करणारे काही मरणही पावतात. तेव्हा त्यांचा म्होरक्या Rupert of Hentzau रुडॉल्फला मायकेलकडून एक प्रस्ताव देतो, की रुडॉल्फने १० लाख क्राऊन घेऊन तो देश सोडून जावा. रुडॉल्फ हा प्रस्ताव धुडकावून लावतो. मग झालेल्या मारामारीत रुप्ट रुडॉल्फला ठार करण्याचा प्रयत्न करतो पण रुडॉल्फच्या खांद्याच्या जखमेवरच निभावते. रुडॉल्फ आणि

त्याचे साथीदार झेंडाच्या किल्ल्यातल्या एका नोकराला वश करून घेतात. तेव्हा त्यांना असे कळते की किल्ल्यावर हळ्या करण्यात आला तर राजाला ठार मारून त्याचे शव गुप्तपणे नदीत फेकून द्यायचा मायकेलचा बेत असतो.

पुढे रुडॉल्फ त्याच्या साथीदारांसह झेंडाच्या किल्ल्यावर गुप्तपणे चढाई करण्याचा प्रयत्न करतो, पण तो अयशस्वी होतो. त्यावेळेला परत रुडॉल्फची रुपर्टशी गाठ पडते. तो रुडॉल्फकला आणखी एक प्रस्ताव देतो तो असा की रुडॉल्फच्या साथीदारांनी रुपर्टच्या साहाय्याने किल्ल्यावर हळ्या करायचा. किल्ल्यातली सगळी माणसे अगदी राजा आणि मायकेलसहित मेली की मग त्या दोघांनी सगळे आपापसात वाटून घ्यायचे. रुपर्टचे मायकेलच्या प्रेयसीवर म्हणजेच अंटोनियटवर प्रेम असते म्हणून हा सगळा खटाटोप. रुडॉल्फ हाही प्रस्ताव अमान्य करतो.

पुढे रुडॉल्फकला असे कळते की राजा फारच आजारी आहे. वश केलेल्या नोकराच्या मदतीच्या साहाय्याने रुडॉल्फ हळूच किल्ल्यात प्रवेश करतो. तिथे तो रुपर्टला अंटोनियटवर बळजबरी करताना बघतो. तेवढ्यात तिथे मायकेल येते आणि रुपर्ट त्यालाच चाकू मारतो आणि पळ काढतो. रुडॉल्फ राजापर्यंत पोचण्यात यशस्वी होतो. ते पाहून मायकेलचा एक हस्तक राजाला ठार करायला पुढे सरसावतो, पण तिथे आलेला डॉक्टर स्वतःचे प्राण देऊन राजाचे प्राण वाचवतो. मग रुडॉल्फ त्या हस्तकाचा वध करतो.

किल्ल्याभोवतीच्या खंडकावरून रुपर्ट मायकेलला अंटोनियेटसाठी लढण्याचे आवाहन करतो, पण मायकेलचा मृत्यु झालेला असतो. संतापून अंटोनियेट रुपर्टवर गोळी झाडते पण तिचा नेम चुकतो. रुडॉल्फकडे ही पिस्तूल असते पण तो रुपर्टला गोळी मारायला कवरतो. रुपर्ट खंडकात उडी मारतो आणि नाहीसा होतो. तेवढ्यात कर्नल साफ्टचे सैनिक तिथे पोचतात. आता राजाच्या सुरक्षिततेची काळजी मिटल्यामुळे रुडॉल्फ रुपर्टचा पाठलाग सुरु करतो आणि त्याला गाठतो. त्यांच्यात द्वंद्युद्ध सुरु होते पण कुठल्याही निर्णयाच्या अगोदर तिथे व्हॉन टारलेनहेम पोचतो, त्यामुळे रुपर्ट तिकडनं पळ काढतो.

इथं फ्लॅविह्याला रुडॉल्फ खरा कोण ते कळते आणि ती मूर्च्छितच पडते. खरा राजा सिंहासनावर बसतो. रुडॉल्फ आणि फ्लॅविह्या यांच्यात प्रेम जरी असले तरी त्यांना एकमेकांचा त्याग करावा लागतो. रुडॉल्फ मात्र रुपर्ट त्याच्या आयुष्यात परत येईल या खात्रीमुळे नेहमीच तयारीत राहण्याचे ठरवतो.

अँथनी होपची ही कांदंबरी एक साहसकथा आणि रोमान्स आहे. एकामागून एक चित्तथारक प्रसंगांची मालिका गुंफून होपने हे कथानक गुंफलेले आहे. तशी ही कांदंबरी फार मोठी नाही. एकसारखी दिसणारी दोन माणसे या संकल्पनेवर हे कथानक बेतलेले आहे, अशी ही बहुधा जगातील पहिलीच कांदंबरी. युरोपमधील एका काल्पनिक देशात ही कथा घडते. कट-कारस्थाने, राजकीय डावपेच, लढाया, द्वंद्युद्धे यासारख्या अनेक गुंतागुंतीनी हे कथानक

भरलेले आहे. एका सरळ रेषेत पुढे सरकणारे हे कथानक आहे. रुडॉल्फची त्याच्यासारख्या Ruritania च्या भावी राजाशी एका शिकारीगृहात एका संध्याकाळी गाठ पडते. या घटनेनिशी सुरु झालेली ही कथा रुडॉल्फ एकटाच, विमनस्क अवस्थेत घरी म्हणजेच इंग्लंडला परततो इथे संपते. एकामागून एक घडणाऱ्या उत्कंठावर्धक आणि श्वास रोखून धरणाऱ्या घटनांच्या साहाय्याने होप या कांदंबरीच्या कथानकात आपल्याला पार गुरफटून टाकतो. या कांदंबरीत उत्कट पण विफल प्रेम आहे, दुदम्य साहस आहे, अढळ कर्तव्यनिष्ठा आहे, लढाया आहेत, द्वंद्युद्ध आहेत, सुंदर नायिका आहे, शूर, पराक्रमी, घ्येयनिष्ठ, देखणा नायक आहे. दुष्ट खलनायक आहेत, अभेद्य किल्ला आहे, पानापानात ताणली जाणारी आपली उत्सुकता आहे. थोडक्यात आपल्याला भावणाऱ्या सगळ्याच गोष्टी या रोमान्समध्ये आहेत आणि होपने कथानकाच्या आकर्षक मांडणीतून या सगळ्याच गोष्टी अगदी ठळकपणे रंगवल्या आहेत. या कांदंबरीचे एक खास वैशिष्ट्य म्हणजे त्या रोमान्सला असलेली, नेहमीच जाणवणारी दुःखाची काळी किनार. रुडॉल्फ हा कर्तव्यनिष्ठेने बांधला गेलेला असल्यामुळे त्याचे आणि फ्लॅविह्याचे प्रेम शेवटी असफलच राहते. यामुळे या कांदंबरीला एक वेगळेच परिमाण मिळालेले आहे. होपची कथनशैली या कथानकाच्या स्वरूपाला अधिकच प्रभावी करते. तशी ही कथनशैली साधी, सरळ आहे, पण कथानकाला अतिशय नाट्यपूर्ण करण्याची विलक्षण ताकदीही तिच्यात आहे. एक खुमासदार कथा होप आपल्याला सांगतो आहे आणि त्याच्या या कथनशैलीत आपल्याला जाणवते की तो हे भान कधीच विसरत नाही. यामुळेच ही छोटेखानी कांदंबरी अतिशय वाचनीय झालेली आहे.

या कांदंबरीचे कथानक अतिशय गतिमान आहे, कुठल्याही रोमान्सला साजेसे. घडणाऱ्या रोमांचकारी घटना हे या कांदंबरीचे खास बलस्थान आहे. या गतिमानतेतून या कांदंबरीच्या कथानकातील सगळी गुंतागुंत होप सहजच आपल्यासमोर उलगडत जातो आणि आपल्याला खिळवून ठेवतो.

अँथनी होपची भाषाही तशी साधी-सोपी आहे. तिच्यात कुठेही कृत्रिमपणा नाही, दिखावा नाही. ही कथा आपल्यापर्यंत परिणामकारकरित्या पोचवणे एवढेच तिचे काम आहे आणि होपने या भाषेचा अत्यंत प्रभावीपणे वापर करून हे लीलया साध्य केलेले आहे. काही अतिशयोक्त प्रसंगांची विश्वासार्हता आपल्याला पटवून द्यायची एक वेगळीची शक्कीदेखील या भाषेत आहे.

या कथानकाच्या स्वरूपाला पोषक असणारे संबादही होपने अत्यंत नाट्यमयीतीने लिहिलेले आहेत. या संवादांतून होपने त्याच्या व्यक्तिरेखांची अंतरंगे अतिशय ताकदीने उभी केलेली आहेत. विशेषत: रुडॉल्फच्या मनोव्यापारातील चढउतारांमुळे या कांदंबरीची रंगत कित्येक पट वाढलेली आहे. हे संवाद अतिशय चमकदार आहेत आणि म्हणून ते चांगलेच लक्षात राहतात.

ही कांदंबरी मुळातच छोटेखानी आहे त्यामुळे तिच्यातल्या व्यक्तिरेखांची संख्याही तशी मर्यादितच आहे. राजा रुडॉल्फचे

निष्ठावान सेवक असलेले कर्नल साप्त आणि व्हॉन टारलेनहेम हे आहेत. राजाचा कारस्थानी सावत्र भाऊ मायकेल आणि त्याची प्रेयसी अँटोनियेट हे आहेत. राजा रुडॉल्फशी वाडनिश्य झालेली पण दुसऱ्या रुडॉल्फच्या प्रेमात पडलेली सुंदर राजकन्या फ्लॅविहा आहे. अजूनही काही दुय्यम व्यक्तिरेखा आहेत, पण या सगळ्यात उत्तर दिसणाऱ्या व्यक्तिरेखा म्हणजे कांदंबरीचा नायक रुडॉल्फ. राजासारखा दिसणारा आणि मोक्याच्या क्षणी फार मोठी जबाबदारी स्वीकारणारा, स्वतःचा, स्वतःच्या भावानांचा विचार न करता Ruritania ची देखभाल करणारा आणि त्याची जबाबदारी संपल्यावर त्याच्या फ्लॅविहाचा धीरोदातपणे त्याग करून, त्याच्या इंग्लंडमधील घरी परतणारा शूर, पराक्रमी, निष्ठावान, कर्तव्यदक्ष, अत्यंत उमदा असा हा रुडॉल्फ. कांदंबरीच्या नायकाच्या रूपात खराखुरा शोभणारा आणि त्याच्या उलट शूर, पराक्रमी पण नीतिमत्तेचा लवलेश नसलेला, स्वतःच्या फायद्यासाठी काहीही करणारा, मायकेलचा खास सेवक रूपट, जो केवळ स्वतःच्या स्वार्थाशीच इमान राखणारा आहे. या दोन व्यक्तिरेखांनी, त्यांच्यातल्या विरोधाभासाने ही कांदंबरी उल्लेखनीय झालेली आहे. नायक आणि खलनायकाची ही जोडी होपने फारच ताकदीने रंगवलेली आहे. त्यामुळे या कथानकाला एक वेगळीच उंची प्राप्त झालेली आहे.

The Prisoner of Zenda ही कांदंबरी प्रकाशित झाली १८९४ मध्ये. ही कांदंबरी प्रकाशित झाल्यावर लगेच अतिशय लोकप्रिय झाली. आज इतक्या वर्षांनंतरही या कांदंबरीची असामान्य लोकप्रियता टिकून आहे. या कांदंबरीने Ruritanian रोमान्सचा एक

वेगळाच साहित्यप्रकार जागतिक वाढम्यात सुरु केला हे नमूद करणे आवश्यक आहे. या कांदंबरीच्या अनेक नकला आजपर्यंत प्रकाशित झाल्या आहेत. या कांदंबरीवर आधारित अनेक नाटके रंगमंचावर आलेली आहेत, किंत्येक चित्रपट आलेले आहेत, मुख्यतः हॉलिवूडमध्ये. यातले दोन लक्षणीय चित्रपट म्हणजे १९३७ साली रोनाल्ड कोलम्पनने अभिनय केलेला चित्रपट आणि दुसरा म्हणजे १९५२ साली आलेला स्टुअर्ड ग्रेंजरने अभिनय केलेला चित्रपट. या दोन्ही हॉलिवूडच्या चित्रपटांना उदंड यश मिळाले. भारतासारख्या काही प्रादेशिक भाषांतही विशेषत: बंगालीत या कांदंबरीवर आधारित चित्रपट आलेला आहे. नभोवाणीवर आणि दूरचित्रवाणीवरही यावर आधारित नाटके आणि मालिका आलेल्या आहेत. इतकेच नव्हे तर या कांदंबरीवर आधारलेली कॉमिक्सही आलेली आहेत. मराठीतही या कांदंबरीचे अनुवाद प्रसिद्ध झालेले आहेत. वि. कृ. क्षेत्रिय यांचा राजा हुकमाचा भाग एक आणि शांता शेळके यांची 'गाठ पडली ठकाठका' यात उल्लेखनीय आहेत.

The Prisoner of Zenda हा कथेचा केवळ पहिला भाग होय. ही कथा संपते Rupert of Hentzau या दुसऱ्या भागात. अगदी विपुल लेखन करूनही अँथरी होपला या कांदंबर्यांतके यश एरवी कधीच मिळाले नाही. रोमान्सला एक वेगळेच रूप देणारा एक नवीन साहित्यप्रकार प्रस्थापित करणारी ही विलक्षण कांदंबरी जागतिक वाढम्यात अजरामर झालेली आहे.

- राजीव श्रीखंडे
rshrikhande@yahoo.com

॥प्रथानी॥ * ||

त्सावोचे नरभक्षक

मूल्य ३०० रु.
सवलतीत १८० रुपये

मूल लेखक (इंग्रजी)
जॉन हेनरी पॅटरसन
अनुवाद
विनय वसंत देशपांडे
दोन नरभक्षक सिंहांचा सामना करीत त्यांना कसे ठार मारले याची 'त्सावोचे नरभक्षक' ही चित्तथरारक कहाणी. ज्यांना थरारक आणि साहसयुक्त अशा कथा, कांदंबर्या वाचायला आवडतात त्यांना ही गोष्ट वाचायला नवकीच आवडेल.

कर्णबधिरांच्या विश्वात

उषा धर्माधिकारी

सांकेतिक खुणात असा रमलो, मूक संवेदना साठवत राहिलो. त्यांच्या हालचाली भाव बदलताना, शब्दाविना संवाद करायला शिकलो. एकाग्रता बघून अचंबित मनानं, मुकाबिनयाचं कार्य करू लागलो. दिव्यांगांना मंच, नाट्यशाळेन दिल्यानं, भावना पोहचण्या आम्हीही रमलो. कथा-व्यथा मानवी जीवनाची, नाटकातून प्रेक्षकांना सांगू लागलो.

मूक करोति वाचालम् म्हणत, कांचन स्पर्शने मी ही झालाल्लो.
- शिवदास घोडके

कर्णबधिरांच्या
विश्वात

मूल्य २५० रु.
सवलतीत १५० रुपये

विजयराज बोधनकर

जगावेगळे

भविष्याचा अंदाज कुणालाही नसतो. येणारा काळ माणसाला काय करायला लावेल याचा साधा अंदाजही येत नाही. नियतीचे हेच गुप्त माणसाची आशा जिवंत ठेवते. आजही माणूस आशेवर जगतो. टॉम रॉबर्ट्सच्या आयुष्यात असा क्षण आला की त्याचे रस्ते बदलले. कलावंताचे स्वतःचे एक आकर्षण असते. त्या आकर्षणाचे पुढे सोने होते, तसे झाले. जॉर्ज स्टब्जचे आकर्षण आणि गुरुचा शोध यातून अनेक चित्रे जन्माला आली आणि ती नवकीच जगावेगळी ठरली. आपल्या शहरातील जीवनमान का चितारावंसं वाटलं याचं उत्तर कदाचित जॉन फ्रेंच स्लोन या चित्रकारालासुद्दा देता येणार नाही. परंतु त्याच्या खडतर प्रवासानं त्याला खूप काही शिकवलं, भिन्न व्यक्ती, भिन्न प्रवास हाच तर नियतीचा खेळ आहे. नियती तो खेळ मांडून ठेवते आणि तोच खेळ माणूस खेळत राहतो.

जॉर्ज फ्रेंच स्लोन

जॉन फ्रेंच स्लोनचा जन्म २ ऑगस्ट १८७१ रोजी युनायटेड स्टेट्सच्या पैनसिल्वेनिया राज्यातल्या लॉक हेवन ह्या शहरात झाला. जॉन एक अमेरिकन पेंटर होता आणि सोबत कोरीवकाम करणाराही होता. तो 'अॅशकॅन स्कूल ऑफ अमेरिकन आर्ट' या कलासंस्थेचा संस्थापक होता. 'द येट' याही ग्रूपचा मेंबर होता. जॉनला अॅशकॅन शाळेचा प्रमुख चित्रकार म्हणून ओळखलं जायचं. त्यानं न्यू यॉर्क शहराचं जीवनमान आपल्या कॅन्व्हासवर कॅचर केलं होतं. ते कामच त्याची ओळख होती. तो सतत आपल्या स्टुडिओतून निरीक्षण करायचा.

त्याच्या वडिलांना मानसिक आजार झाल्यामुळे सर्व आर्थिक भार जॉनवर आला. त्यामुळे 'पोर्टर आणि कोट्स' या पुस्तकाच्या दुकानात साहाय्यक कॅशियर म्हणून नोकरी करू लागला. त्या दुकानात चित्रकारांच्या चित्रांच्या प्रिंटही विकल्या जात असत. ड्युरार व रेम्ब्रांड्टच्या प्रती विक्रीला असायच्या. ज्या प्रिंट विकल्या जायच्या त्या चित्रांच्या कामाचं इचिंग करून कोरीवकाम करायचा. त्याला उत्तम भाव मिळत असे. १८९० मध्ये 'ए. एडवर्ड न्यूटन' या स्टेशनरी दुकानात काम करण्याची संधी मिळाली. तिथे तो ग्रीटिंग, कॅलेंडर व इचिंग करून थोडे अर्थार्जिन करायचा.

त्यानं काही काळानंतर 'स्प्रिंग गार्डन इन्स्टिट्यूट' या रात्री भरणाऱ्या आर्ट स्कूलमध्ये प्रवेश घेतला. त्याचं हे पहिलं औपचारिक कलाशिक्षण होतं. या शिक्षणानंतर फिलाडेलिफ्या इन्क्वायरच्या कलाविभागात चित्रकार या नात्यानं काम करण्यास मुरुवात केली. त्यानं तिथे थॉमस ॲनशूट्रज नावाच्या अमेरिकन पेटर आणि टीचर ह्यांच्या मार्गदर्शनाखाली रात्रीचे वर्ग घेण्यास मुरुवात केली. तिथे एक शाळेतील जुना सहकारी विलियम ग्लैकन्सची भेट झाली. त्यानं प्रतिभाशाली चित्रकार रॉबर्ट हेनी याच्याशी भेट घालून दिली. रॉबर्टनं जॉनला रियलीझम शैलीत चित्रं काढण्यासाठी प्रोत्साहित केलं.

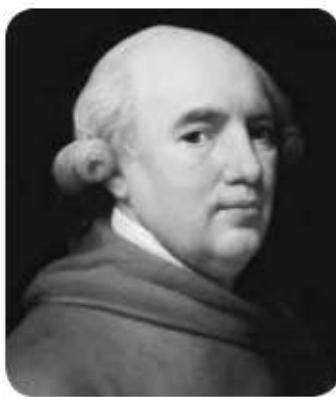
जॉननं काही काळानंतर फिलाडेलिफ्या प्रेससाठी काम केलं. तिथे त्याला वेळेची सवलत व अधिक काम रंगवण्याची विशेष मुभा दिली होती. बाढत्या बयात १९०५ त्याने ॲना मारिया या युवतीशी लग्न केलं. लग्नानंतर ती दोघे न्यू यॉर्क शहरात स्थलांतरित झाली. तोपर्यंत जॉन आर्थिकदृष्ट्या स्थिरावला होता. तो नामवंत प्रकाशकांसाठी व वृत्तपत्रांसाठी रेखाचित्रांही काढून देत राहिला. द सॅटरडे इव्हिनिंग पोस्ट, हार्परली विकली अशासारख्या अनेक वृत्तपत्रांशी त्याचा मेळ जमला. जॉननं १९९० मध्ये चारकोल क्लबमध्ये प्रदर्शन भरवलं. न्यू यॉर्कमध्यी क्रावशर गॅलरीशी त्याचे मरेपर्यंत संबंध होते. 'सोसायटी ऑफ इंडिपॅडेट आस्ट्रिटचा तो तहहयात अध्यक्ष राहिला. १९४३ त्याच्या पत्नीचा मृत्यु झाला. त्यानंतर त्यानं हळलन कर हिच्यासोबत लग्न केलं. जी त्याला 'आर्ट स्टुडीस लीग'मध्ये भेटली होती. १९५१ मध्ये न्यू हॉम्पाशायर इथे सुटी घालवण्यास गेला व तिथेच कॅन्सरच्या आजारानं ७ सप्टेंबर १९५१ रोजी मरण पावला. हेलननं नंतर त्याच्या चित्रांचं विवरण प्रमुख संग्रहालयात केलं.

जॉर्ज स्टब्ज

जॉर्ज स्टब्जचा जन्म २५ ऑगस्ट १७२४ रोजी इंग्लंडमधल्या लिब्हरपूल या शहरात झाला. तो इंग्लिश पेटर होता. त्याचे वडील चामड्यावर प्रक्रिया करण्याच्या व्यवसायात होते. वडिलांच्या या व्यवसायात त्यानं पंधरा-सोळा वर्षांचा होईपर्यंत मदत करत राहिला. त्याची चित्रांची आवड त्याच्या वडिलांना सांगितली. त्याला त्यातच जास्त रुची होती. प्रारंभी त्याच्या वडिलांना हे मान्य नव्हत. त्यांनी एक अट घातली, की तुला जोपर्यंत उत्तम मार्गदर्शक मिळत नाही तोपर्यंत तुला थांबावं लागेल. त्यानुसार जॉर्जनं गुरुचा शोध सुरु केला. हेमले विनस्टॅनले हा लैंकशायर इथे राहणारा मोठा चित्रकार होता. त्याच्या हाताखाली जॉर्ज शिकू लागला. त्यानं प्रारंभी चित्रपरंपरेमाणे नक्कल करण्याचं काम केलं. पण नेमकी कुठल्या चित्रांची नक्कल करायची यावरून दोघांमध्ये मतभेद झाले आणि जॉर्जनं तिथून काढता पाय घेतला.

त्यानंतर मात्र तो स्वतःच काम करून शिकू लागला. त्याला लहानपणापासूनच शरीरशास्त्राची आवड होती. ती पूर्ण करण्यासाठी इंग्लंडमधल्या काही तज्ज्ञांकडे शिकू लागला. काही काळ म्हणजे १७४५ ते १७५३ पर्यंत त्यानं यॉर्क इथे पोट्रेट पेटर म्हणून काम केलं. शरीरशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी यॉर्क काऊन्टी हॉस्पिटलमध्ये सर्जन अट्कीनसन या तज्ज्ञाकडे गेला. १७५४ मध्ये त्यानं चित्र अवलोकनासाठी इटलीला भेट दिली. स्वतःला सिद्ध करण्यासाठीच तो तिथे गेला होता.

१७६५ मध्ये लिंकनशायरच्या हॅकिस्टो या गावात एक फार्म हाऊस भाड्यानं घेतलं आणि तिथे पत्नी मॅरी हिला घेऊन घोड्यांचे विच्छेदन करण्यात व अभ्यास करण्यात वेळ व्यतीत केला. त्यावेळी त्यानं जी बरेचसे घोड्यांची रेखाटनं केलीत ती सर्व रॉयल अँकेडम 'चिच्या संकलनात जपून ठेवली आहेत. त्यानंतर जॉर्जनं घोड्यांचीच चित्रं चितारायला प्रारंभ केला. त्याचं सर्वांत प्रसिद्ध काम म्हणजे 'बिहसलजॅकेट' हे उंच टाप मारणाऱ्या घोड्याचं चित्र होतं. (हे चित्र

आता लंडनच्या नॅशनल गॅलरीत आहे.) १७६०च्या दशकात विविध भावमुद्रा असलेलं घोड्यांचं एकेरी व घोड्यांच्या समूहांचं चित्रण केलं. बन्याचदा शिकारी कुत्राही दाखवण्याचा कल्पक प्रयत्न त्याने केला. कधी कधी घोड्यांच्या मालकांसोबत तर इतर लोकांचेही चित्रण केलं. घोड्यांची पोटेट्र त्यानं चितारलीत. घोड्याबोरोबर सिंह, वाघ, जिराफ, माकड, गेंडा यांसारखे प्राणीसुद्धा आपल्या कुंचल्यातून साकारलेत. या सर्व प्राण्यांचं निरीक्षण करण्यासाठी त्यानं एका खाजगी जागेत बरेचसे प्राणी ठेवले होते. 'एका जंगली घोड्याला एका सिंहानं धमकावलं' अशा आशयवर त्यानं वेगळा विचार करून मालिकाच केली होती. त्यानं ऐतिहासिक चित्रंसुद्धा काढली, पण त्याला तितकीशी मान्यता मिळाली नाही. १७६० पासून वेगळा प्रयोग म्हणून एनेमलमध्ये चित्रं काढू लागला पण तो घाट्यात गेला. कर्जबाजारी झाला. तो वृद्ध झाला तरी कार्यशील राहिला. 'हे मेरकर्स ॲंड रीपर्ज' ही मालिका त्यानं वृद्धापकाळात रंगवली. शेवटी त्याला प्रिन्स ॲफ वेल्सचा आश्रय मिळाला. असा हा वेगळा चित्रकार १० जुलै १८०६ रोजी मरण पावला.

टॉम रॉबर्ट्स

टॉम रॉबर्ट्सचा जन्म ८ मार्च १९५६ रोजी इंग्लंडमधील डोरसेट शहरातल्या डोरचेस्टर इथे झाला. त्याचे बडील एका वृत्तपत्राचे संपादक होते. दुर्दैवानं १८६९ मध्ये त्याच्या बडिलांचे निधन झालं. तेव्हा तो फक्त तेरा वर्षाचा होता. काही दिवसात तो त्याच्या आईसोबत ॲस्ट्रेलियाला

आला आणि मेलबर्न शहरातल्या कोर्लिंगवूड या उपनगरात स्थायिक झाला. त्याच शहरात एके ठिकाणी तो फोटोग्राफरच्या संस्थेत काम करू लागला. त्याला मुळातच चित्रांची आवड असल्यामुळे तो

'स्कूल ऑफ डिझाइन' या कार्लटन येथील ड्रॉइंग क्लासला हजेरी देऊ लागला. ही रात्रीची शाळा होती. तिथे निसर्गचित्रकार त्युस बवलॉट याच्या मार्गदर्शनाखाली लिहू लागला. याच ठिकाणी त्याची मैत्री भावी नामवंत चित्रकार फ्रेडरिक मकबन याच्याशी झाली.

याच काळात त्याच्या आईनं दुसरे लग्न केलं. पण टॉमचं मात्र त्याच्या सावत्र बडिलांशी पटेनासे झालं म्हणून त्यानं निर्णय घेतला की चित्राभ्यास करण्यासाठी लंडनला जावं आणि पुढील आयुष्याच्या योजना आखाव्यात. ठरल्याप्रमाणे त्यानं लंडनच्या रॅयल अॅक्डमी इथे प्रवेश मिळवला, सतत तीन वर्ष चित्रांचा मनापासून अभ्यास केला. या शिक्षणाच्या खर्चासाठी त्यानं व्यावसायिक स्तरावर ग्राफिक्स आणि रेखाटनं करून देऊ लागला.

१८८३ साली त्यानं रोम शहराला भेट दिली. तिथे त्याला आयुष्याला कलाटणी देणारे दोन मोठे चित्रकार भेटले. लॉरियानो बारां व रॅमोन कासेस. ही दोघंही स्पॅनिश आर्ट स्टुडंट होते. या दोघांनी त्याला इंग्रेशनवादाच्या सिद्धांताची ओळख करून दिली. मॉडेलच्या समोर बसून टॉम रॉबर्ट्स याला प्रोत्साहीत केले.

१८८५ मध्ये तो मेलबर्नला परत आला. तिथे त्यानं प्लेन और या चित्रशैलीची शिबिर घेण्याचा प्रयत्न केला. त्याची त्यानं जाहिरात केली आणि चित्रशिबिर पूर्ण केलं. पुढे त्यानं ग्रामीण जीवनशैलीची परिचय करून देणारी चित्रमालिका केली. ज्यात बोकडांचं मोठ्या प्रमाणावर कत्तल केली जायची त्याचं चित्रणही केलं. या सर्व कामांचं प्रदर्शन मेलबर्न येथील नॅशनल गॅलरी ऑफ व्हिकटोरिया इथे आजही प्रदर्शित केलं आहे.

पोट्रेटसारखा विषय हाताळताना सर हॅरी पार्कसारख्या पब्लिक फिगर असलेल्या व्यक्तीची पोट्रेट त्यानं केली. ॲस्ट्रेलियातील काही भागांत पॅनलवरच्या चित्रमालिकासह त्यानं पोट्रेटसाठी लागणारी एक आदारार्थी भावना निर्माण केली. १८९१ मध्ये

मात्र तो सिडनी इथे स्थायिक झाला. पहिल्या महायुद्धात त्यानं 'तिसरे लंडन जनरल हॉस्टिपल' वर्द्धसर्वर्थ इथे त्या व्यवस्थेत कामही केलं. त्यानंतर त्यानं ॲस्ट्रेलियाला भेट देऊन लो-की पॅलेटमध्ये भरपूर निसर्गचित्रं रंगवली. १८९६ मध्ये एलिझाबेथ विलियमसन हिच्याशी विवाहवृद्ध झाला. त्याला एक मुलगा झाला. १९३१मध्ये मेलबर्नजवळील कलिस्ता इथे त्याला कॅन्सरचं निधन झालं.

- विजयराज बोधनकर
vijayrajbodhankar1964@gmail.com

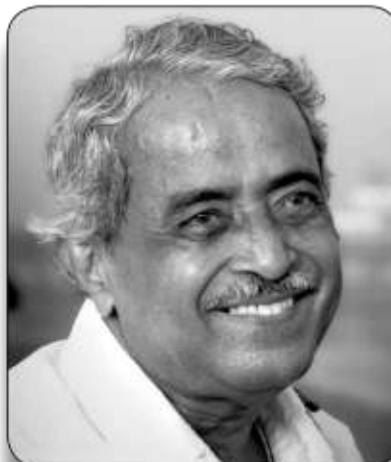
प्रकाश दुधलकर

शाम मंचेकर

शाम मंचेकर एक अत्यंत साधा, स्वप्नावू व सदैव काहीतरी नावीन्याच्या शोधात असणारा कलावंत. ज्याच्या स्वतः च्या छायाचित्रांची एकूण नऊ प्रदर्शने झाली व ती सर्व खूप गाजली, आणि त्यातील बरीचशी छायाचित्रे विकली गेली. फोटोग्राफीच्या क्षेत्रातील हे एक अनोखे उदाहरण आहे. प्रत्येक वेळेस एक नवीन विषय घेऊन प्रेक्षकांच्या समोर येणे व त्यांची वाहवा मिळवणे, हे काम एखादा निष्णात कलावंतच करू शकतो. अमूर्त आकारात चित्र सादर करणारे अनेक चित्रकार आहेत. परंतु फोटोग्राफीच्या क्षेत्रात असे धाडस करणाऱ्या कलावंतात शाम मंचेकर हे खेरे

अग्रणी ठरावेत. मंचेकरांचे प्राधान्य वस्तू किंवा व्यक्तीपेक्षा निसर्गातील विविध आकार व त्यावर पडणारा प्रकाश आणि यातून निर्माण होणारे विभ्रम टिप्पण्यास व ते रसिकांसमोर सादर करण्यास आहे. सुरुवातीस त्यांनी वस्तू, व्यक्ती व निसर्ग यांची चित्रे साकारली व त्यांच्या विविध चित्रांना वेगवेगळ्या स्पर्धामध्ये अनेक पुरस्कारदेखील मिळाले. पण नंतर कोणत्याही स्पर्धेत सहभागी न होता स्वतःचे काहीतरी वेगळे करून ते लोकांसमोर सादर करण्याचा निर्णय घेतला.

ज्याला कोणताही विशिष्ट आकार नाही त्याला अमूर्त किंवा केवलाकार असंही म्हणतात. असे अमूर्त आकार, रंग, पोत आणि त्यावर पडणारा प्रकाश निवडून याच भांडवलावर आपली सर्जनशीलता पणाला लावून उत्तम कलाकृतीची निर्मिती करण्याचे मंचेकरांचे कसब वाखाणण्याजोगे आहे. एकाच गोष्टीचा ध्यास घेऊन त्यासाठी अहोरात्र झटप्प्याचे व जोपर्यंत मनाजोगता परिणाम मिळत नाही तोपर्यंत परत परत ते काम करण्याची चिकाटी केवळ मंचेकरच दाखवू शकतात आणि म्हणूनच त्यांच्या चित्रात

शाम मंचेकर

प्रेक्षकांना आकर्षून घेण्याची क्षमता आहे. फोटोग्राफी हा मंचेकरांचा छंदच नाही तर तो त्यांचा ध्यास आहे. प्रत्येक वेळी त्यांची नजर कसला तरी शोध घेत भिरभिरत असते आणि मनाजोगता आकार नजरेस पडला की त्याला विविध कोनांतून, जवळून, दुरून निरीक्षण करून मगच ते प्रत्यक्ष फोटो घेतात.

मणे यासारख्या कोकणातील एका छोट्या गावातील शेतकरी कुटुंबातील हा मुलगा गावात शाळा नसल्याने पायपीट करत, तरीवर व पुढे होडीतून प्रवास करत शाळेत जायचा व तसाच परतीचा प्रवास तोही एकट्याने. या रोजच्या होणाऱ्या प्रवासात त्यांचे निसर्गाशी असलेले नाते

अधिकाधिक गडद होत गेले. प्रतिकूल परिस्थितीशी लढण्याची व त्यातून खंबीरपणे उभे राहण्याची शिकवण या डोंगरदन्यांनी त्यांना दिली. अशा प्रकारे सातवीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करून पुढील शिक्षणासाठी खारेपाटण येथे आले. आईवडील दोघेही अशिक्षित. बडील शेतीसोबतच कौले विकण्याचा व्यवसाय करायचे. त्यामुळे घरी कलाशिक्षणाची कोणतीही पार्श्वभूमी नाही. पण त्यांना लहानपणापासूनच चित्रकलेची आवड होती. अकरावीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करून पुढील शिक्षणासाठी ते मुंबईत मेहूण्याकडे आले. चाळीतील काही लोकांकडून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे त्यांनी एसआयइएस या कॉलेजमध्ये बीएसाठी प्रवेश घेतला. त्याच वेळेस नोकरीसाठीदेखील प्रयत्न चालू होते. इंटरपर्यंत अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर आयुर्विमा महामंडळामध्ये लिपिकाच्या जागेसाठी वर्तमानपत्रात आलेल्या जाहिरातीस अनुसरून त्यांनी अर्ज केला व त्यांची निवडदेखील झाली. नोकरी चालू असताना त्यांच्यातील चित्रकलेची आवड त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती.

नोकरी चालू असतानाच त्यांनी आपले बीएचे शिक्षण पूर्ण

केले. अधूनमधून त्यांच्या कार्यालयाच्या जबळ असलेल्या आर्ट गॅलरीमध्ये त्यांचे भेट देणे सुरुच होते. असेच एकदा जहांगीर आर्ट गॅलरीमध्ये गेले असताना तेथे लागलेल्या फोटोप्रदर्शनापासून प्रेरण घेऊन आपणही या कलेत काही करावे असे त्यांना वाटले. यासाठी त्यांनी भारतीय विद्या भवन मुंबई येथे प्रवेश घेऊन फोटोग्राफीचा डिप्लोमा पूर्ण केला. सतत शिकत राहणे हा त्यांचा ध्यास होता. त्यांनी राजेंद्र प्रसाद इस्टिक्चूट ऑफ कम्युनिकेशन स्टडीज येथून अँडव्हर्टायझिंग व पब्लिक रिलेशन या विषयाचा डिप्लोमा पूर्ण केला.

तसेच, त्यांनी जे जे स्कूल ऑफ आर्टमधून फाईन आर्टचा एक वर्षाचा हॉबी कोर्सही पूर्ण केला. त्याच दरम्यान त्यांनी आयुर्विमा महामंडळाची विभागीय परीक्षा उत्तम गुण मिळवून पास केली. त्या आधारे त्यांना, त्यांच्याच कार्यालयात वरच्या पदावर पदोन्नती मिळाली. त्यांनी आपल्या आवडीच्या जाहिरात विभागात बदली मागून घेतली. त्यावेळी त्यांच्याकडे जाहिरातकला, फोटोग्राफी व चित्रकला या तीनही विषयांचे भांडवल होते. त्या विभागात असलेले जुने फोटोग्राफर निवृत्त झाल्यानंतर मंचेकरांनीच फोटोग्राफीची धुरा स्वतःच्या खांद्यावर घेतली व महामंडळाच्या विविध प्रकाशनांसाठी उत्तम फोटो काढून दिले. दरवर्षी निधणाऱ्या आयुर्विमा महामंडळाच्या कॅलेंडरवर आता शाम मंचेकरांची चित्रे दिसू लागली व त्यांच्या छायाचित्रांना लोकांची प्रचंड दाद मिळाली. विभागातील कोणतेही प्रकाशन शाम मंचेकरांच्या फोटोशिवाय पूर्णच होत नव्हते.

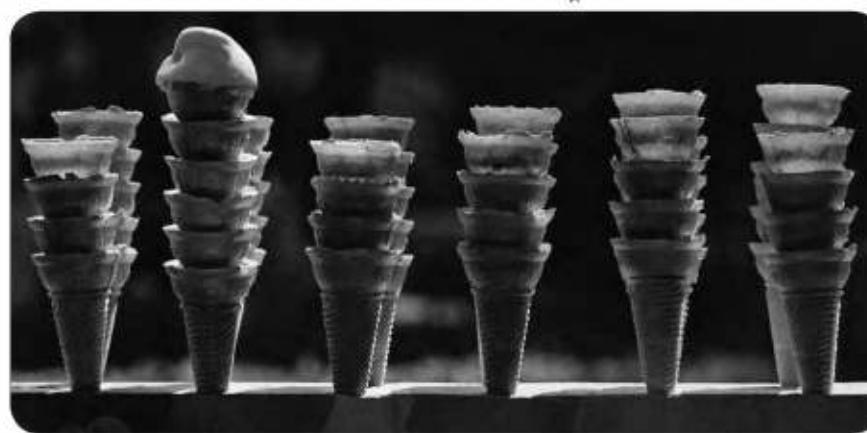
त्याच काळात ते फोटोग्राफिक सोसायटी ऑफ इंडिया या संस्थेचे सभासद झाले. तेथे येणाऱ्या विविध निष्णात फोटोग्राफरांची कामे बघून त्यांनी आपल्या कामात अधिकाधिक सुधारणा केल्या. त्यांना फोटोग्राफीच्या विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये अनेक बक्षिसे मिळाली. त्यांना इंटरनॅशनल केडरेशन ऑफ फोटोग्राफी या संस्थेची AFIPA ही उपाधी मिळाली. सन १९८४ मध्ये त्यांना फोटोग्राफिक सोसायटी ऑफ अमेरिका या संस्थेची चेअरमन ट्रॉफी

झाली प्राप झाली. फोटोग्राफिक सोसायटीचे सभासद झाल्यानंतर, सोसायटीच्या विविध कामांत ते भाग घेऊ लागले. सन २००५ व २००६ मध्ये ते फोटोग्राफिक सोसायटीचे अध्यक्षदेखील होते. त्या काळात त्यांनी अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांची आयोजन यशस्वी करून दाखवले. त्यांना सन २००० मध्ये फोटोग्राफिक सोसायटीने त्यांच्या उत्कृष्ट योगदानाबद्दल ऑर्डर्स हा किताब दिला. त्यानंतर मात्र त्यांनी विविध स्पर्धांमध्ये भाग घेण्याचे बंद केले व स्वतःचे एकल प्रदर्शन करण्याच्या दृष्टीने वाटचाल चालू केली.

फोटोग्राफीची असलेली प्रचंड आवड नोकरी सांभाळून पूर्ण करता येणार नाही असे त्यांना वाटले. नोकरी सोडून पूर्णपणे फोटोग्राफिला वाहून घेण्यात निर्णय घेतला याला त्यांच्या पत्तीने भक्षमपणे पाठिंबा दिला आणि मंचेकर पूर्णविळ फोटोग्राफी करू लागले. चांगल्या पगाराची नोकरी सोडून निव्वळ फोटोग्राफीचा ध्यास घेणारा हा कलावंत विळाच आहे. त्यांनी आर्किटेक्चरल फोटोग्राफी, इंडस्ट्रियल फोटोग्राफी, जाहिरातीसाठी फोटोग्राफी अशा विविध क्षेत्रांत काम केले. सोबतच कलात्मक छायाचित्रणात विशेष लक्ष दिले.

मंचेकर यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण कामाची दखल चीननेदेखील घेतली. चीनने जगातील नामांकित फोटोग्राफर्सना चीनमध्ये बोलावून चीनमधील महत्त्वाच्या ठिकाणांची फोटोग्राफी करण्यासाठी पाचारण केले होते. या पन्नास फोटोग्राफर्समध्ये भारतातील फक्त दोन फोटोग्राफरचा समावेश होता. त्यातील एक नाव म्हणजे शाम मंचेकर. त्यानंतर त्यांनी चीनमध्ये केलेल्या फोटोग्राफीचेदेखील प्रदर्शन एनसीपीएमध्ये केले होते. त्यांना भारत सरकारच्या समाजकल्याण

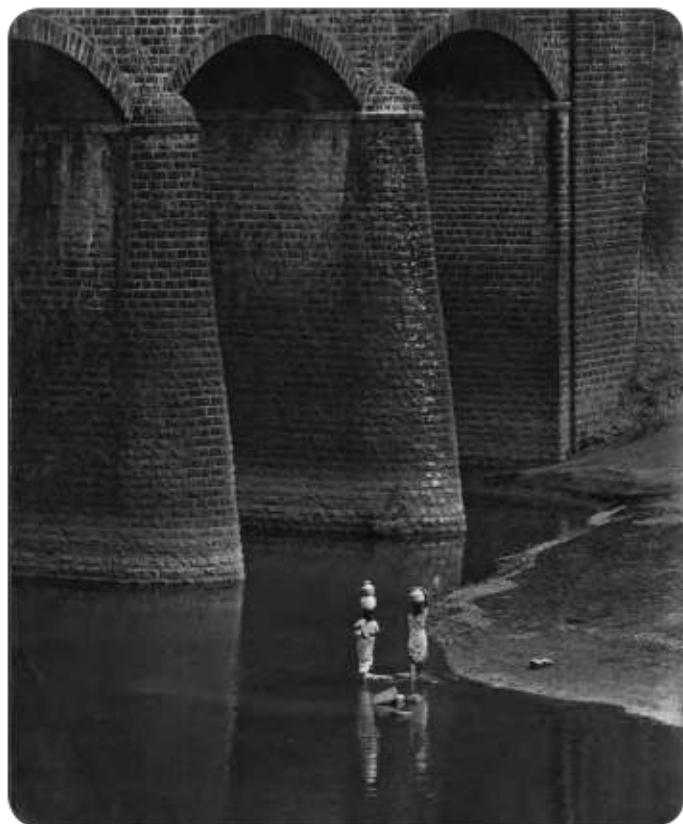

विभागाचे १९८२ सालचे उत्कृष्ट फोटोग्राफीबद्दल पारितोषिक मिळाले. अशी कितीतरी पारितोषिके त्यांच्या नावावर आहेत.

प्रथम त्यांनी विश्वास मोर्यो यांच्यासोबत प्रदर्शन भरवले होते. त्यांचे लँड अँड वॉटर या थीमवरील पहिले प्रदर्शन मुंबईतील एनसीपीएच्या पिरामल आर्ट गॅलरी येथे भरले. १९९० मध्ये ऑटोग्राफ या थीमवर प्रदर्शन भरवले. हे प्रदर्शन म्हणजे जुन्या (विटेज कार) विविध गाड्यांचे निबडक भाग निवडून, तेवढेच कलात्मक दृष्ट्या प्रेक्षकांसमोर आणणे हा त्यांचा उद्देश होता. त्यासाठी वेगवेगळ्या जुन्या मोटारींचा संग्रह असणारे इंदोर येथील राजघराण्याशी संबंधित प्रतिष्ठित यांच्याकडे जाऊन तिथे फोटोग्राफी केली. हे प्रदर्शनदेखील लोकांना खूप आवडले. त्यांचे पुढील प्रदर्शन १९९८ मध्ये मॉस्सकेप या थीमवर झाले. या प्रदर्शनात त्यांनी शेवाळाचे विविध आकार व त्यावर पडणारा प्रकाश यातून योग्य परिणाम साधत अमूर्त स्वरूपाची फोटोग्राफी केली होती. या प्रदर्शनालाई रसिकांनी भरभरून साथ दिली. शेवाळासारख्या विषयावरदेखील रसिकांनी भरभरून साथ दिली. जेजुरी गडावरील खंडोबाच्या मंदिरातील हळदीची उधळण त्यांनी सुंदर रीतीने चित्रित केली होती. २००५ मध्ये त्यांनी लडाख स्टेप नावाने प्रदर्शन भरवले. आणि २०११ मध्ये झाडे हा विषय घेऊन ट्री अप्रेशिएशन या नावाने प्रदर्शन भरवले. ही सर्व प्रदर्शनी मुंबईच्या एनसीपीएच्या पिरामल आर्ट गॅलरीमध्येच भरली होती. २००३ मध्ये मुंबईच्या कमलनयन बाजाज आर्ट गॅलरीत बिलीफ्स या नावाने त्यांनी प्रदर्शन भरवले, तर २००१ मध्ये मुंबईच्या आर्टिस्ट सेंटरमध्ये त्यांच्या फोटोंचे प्रदर्शन झाले. त्यांनी २०१५ मध्ये लडाख बनारस आणि डिजिटल वर्ड या नावाने जहांगीर आर्ट गॅलरीमध्ये एक ग्रुप शो केला.

या सर्व प्रदर्शनांना प्रेक्षकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला. त्यांची फोटोग्राफीची बहुतेक प्रदर्शनातील बरीचशी चित्रे विकली गेलीत, हेदेखील एक दुर्मिळ उदाहरण आहे. एव्ही आपल्याकडे फोटोग्राफीचे चाहते व फोटोंचे संग्राहक फारच कमी आहेत, पण शाम मंचेकरांची चित्रे लोकांनी विकत घेऊन आपल्या दालनात लावली आहेत.

नेहमीच्या पद्धतीने व त्याच त्या पठडीतील फोटोग्राफी न करता काहीतरी वेगळे करण्याचा त्यांचा ध्यास होता. एवढेच नाही तर इतरांनालाई त्याकरता प्रोस्ताहित करण्याचे त्यांचे धोरण होते. असेच एकदा प्रवासात असताना जुनेजाणते फोटोग्राफर शरद देव्हारे, श्रीकांत मलुषे, विश्वास मोर्यो आणि शाम मंचेकर या चौकडीमध्ये काही खलबते झाली व कॅमेरा क्लब ऑफ इंडिया या संस्थेची स्थापना झाली. शरद देव्हारे हे अध्यक्ष, श्रीकांत मलुस्टणे हे कोषाध्यक्ष व विश्वास मोर्यो आणि शाम मंचेकर हे सहसचिव होते. या क्लबतर्फे विविध उपक्रम व स्पर्धा घेऊन एकच धमाल

उडवून दिली. चारशेपेक्षा जास्त लोकांनी या संस्थेचे सभासदत्व स्वीकारले. अनेकांनी विविध फोटोग्राफी स्पर्धामध्ये भाग घेऊन बक्षिसेदेखील मिळवली. या सर्वांना मार्गदर्शन होते ते या चौकडीचे. दुदैवाने ही संस्था काही अडचणीमुळे जास्त काळ चालू शकली नाही, पण फोटोग्राफीच्या क्षेत्रात या संस्थेने स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. याचे सर्व श्रेय या चौकडीमधील प्रत्येकाचे आहे.

शाम मंचेकर यांना फोटो कुठे दिसेल याला कोणतेही बंधन नाही. झाडाच्या सालीमध्ये, दगडामध्ये, खचलेल्या शेवाळावर, घरांच्या कौलारावर व कौलामधून येणाऱ्या उन्हाच्या कवडशामध्ये त्यांना फोटोग्राफ दिसतो. रेतीवर उमटलेल्या पावलांमध्ये, पाण्यात पडलेल्या प्रतिबिंबात, कशावरही त्यांना फोटोग्राफ दिसतो. त्यांची नजर सदैव अशा फोटोग्राफच्या शोधात असते.

एखादे काम हाती घेतले की त्यात पूर्णपणे झोकून देत व उत्तम काम होईपर्यंत न थांबता परत परत वेगवेगळे प्रयोग करून पाहण्यात व पाहिजे ते परिणाम मिळाले की नंतरच ते आपले काम थांबवत असत. संपूर्ण दिवसभर काम करूनही त्यांच्या चेहन्यावरचे हास्य कधी कमी झाले नाही. अजूनही तेच हास्य त्यांच्या चेहन्यावर नेहमी दिसते.

— प्रकाश दुधलकर
dudhalkar@gmail.com

ग्रंथालीच्या ‘साहित्याच्या पारावार’ उपक्रमात मौज व क्रतुरंगच्या संपादकांचा सन्मान

मुंबई : ग्रंथाली आयोजित साहित्याच्या पारावर या उपक्रमाचा विशेष भाग सोमवार, १० ऑक्टोबर २०२२ रोजी सायंकाळी ६ वाजता ग्रंथाली-प्रतिभागण, वांद्रे येथे आयोजित करण्यात आला होता. ग्रंथालीच्या दिवाळी अंक संच योजनेत समाविष्ट असलेल्या एव्हीपी माझा दिवाळी, क्रतुरंग, मौज, पद्यगंधा, शब्द रुची या दिवाळी अंकांचे संपादक आणि दोन तरुण निर्माणित संपादक यांच्याशी गप्पा असे या कार्यक्रमाचे स्वरूप होते. तसेच, ‘मौज’चा या वर्षीचा शंभरावा दिवाळी अंक असल्याने या शतकी वाटचालीसाठी व ‘क्रतुरंग’ दिवाळी अंकातील निवडक साहित्याचे पंचाहतरावे पुस्तक प्रकाशित होत असल्याच्या निमित्ताने या दोन्ही दिवाळी अंकांच्या संपादकांचा स्मृतिचिन्ह देऊन विशेष सन्मान यावेळी करण्यात आला.

मौजच्या संपादक मोनिका गजेंद्रगडकर, क्रतुरंगचे संपादक कवी अरुण शेवते यांचा सन्मान साहित्यिक प्रा. उषा तांबे यांच्या हस्ते झाला त्यावेळी मौजचे श्रीकांत भागवत यांनाही सन्मानित करण्यात आले.

‘मौज’ आणि ‘क्रतुरंग’ यांच्या अभिजात आणि परंपरा समृद्ध करणाऱ्या वाटचालीचा तांबे यांनी गौरवपूर्ण उल्लेख यानिमित बोलताना केला.

यावेळी ज्येष्ठ समीक्षक प्रा. विजय तापस यांनी ‘मौज’ दिवाळी अंकाच्या मराठी साहित्यातील योगदानाचा आढावा घेतला.

तसेच सुप्रसिद्ध स्तंभलेखक अशोक बेंडखळे यांनी ‘क्रतुरंग’च्या दिवाळी अंकामधील दर्जेदार साहित्याविषयी विचार व्यक्त केले.

या दोन संपादकांसह एव्हीपीच्या ‘माझा दिवाळी’ या अंकाच्या सहसंपादक भारती सहस्रबुद्धे, शब्द रुचीचे संपादक अरुण जोशी, ‘प्रतिबिंब’ या दिवाळी अंकाच्या संपादक प्रज्ञा जांभेकर यांच्याशी डॉ. मृण्यु भजक यांनी संवाद साधला.

मोनिका गजेंद्रगडकर यांनी मौजच्या शंभर वर्षाच्या परंपरेचा व त्यांच्या आधीच्या श्री.पु. भागवत, राम पटवर्धन, श्रीनिवास कुलकर्णी आदी सर्व संपादकांचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला. त्यांनी निर्माण केलेले मौजचे स्थान सांगताना मौजच्या अंकात साहित्य प्रकाशित व्हावे म्हणून मान्यवर लेखकांपासून जुन्या-नव्या कर्वीपर्यंत साहित्यिक कसे आतुर असतात व त्यासाठी कसे प्रयत्न करतात हे सांगितले. अंक करताना दर्जा कायम राखण्यात तडजोड न केल्याने अनेकदा आलेले बरे-वाईट अनुभव त्यांनी मांडले.

एक विषय घेऊन त्यावर दिवाळी अंक करण्याचे व त्यासाठी लेखकांची निवड स्वतः करण्याचे धोरण असल्याचे अरुण शेवते यांनी सांगितले. एक विषय घेतला तरी प्रत्येकाचा अनुभव, त्याचा काळ, त्याचा भोवताल भिन्न असल्याने तोच तोपणा येत नाही व विषय अनेक अंगांनी व्यक्त होतो असे ते म्हणाले. नापास मुलांची गोष्ट, मद्य असे अनवट विषय घेऊन त्याबद्दल विविध क्षेत्रांतील मान्यवर व लेखकांना लिहिते केल्यामुळे ‘क्रतुरंग’चा दिवाळी अंक

लक्षवेदी व वाचकप्रिय आहे. यातील निवडक साहित्याचे पुस्तक प्रकाशित करण्यासाठी वेगवेगळ्या दहा प्रकाशनांनी सहकार्य केल्याचे शेवते म्हणाले. ग्रंथालीचे 'शब्द रुची' हे मासिक चालीसहून अधिक वर्षे सातत्याने प्रकाशित होत असून त्याचे वर्षभरात वेगवेगळ्या विषयावरील विशेषांकही प्रकाशित होतात. यामुळे दिवाळी अंकात एक विषय न घेता, एखाद्या विषयाचा विभाग करून अन्य माहितीपूर्ण व रंजक साहित्य घेतलेले असते असे अरुण जोशी यांनी सांगितले. दोन-तीन पिढ्या वारसा जपलेल्या, ज्यांनी समाजाला विचार दिला, कलेतून आनंद दिला, जीवन समृद्ध केले अशा साहित्य, कला, क्रीडा, उद्योग क्षेत्रातील व्यक्तिमत्त्वांवर लेख अंकात असल्याचे ते म्हणाले. एकीपी माझा दिवाळी या अंकाचे दुसरेच वर्ष असून या अंकामुळे अग्रगण्य मराठी वृत्तवाहिनी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या या वाहिनीला बातमीशिवाय असणाऱ्या अनेक विषयांना मुद्रित स्वरूपात वाचकांपर्यंत पोहोचवण्याचा अनुभव व आनंद घेता येत असल्याचे अंकाच्या सहसंपादक भारती सहस्रबुद्धे म्हणाल्या.

कोविडसारखी साथ, राजकीय घडामोडी अशा आव्हानांना तोंड देत सुरु झालेला अंक ग्रंथाली व युनिक फीचर्स यांच्या सहकायनि प्रकाशित होत असल्याचे त्यांनी सांगितले. प्रकाशन व्यवसायात पदार्पण केल्यावर आर्थिक आव्हानांना तोंड देताना दिवाळी अंकाचा पर्याय निवडल्याचे 'प्रतिबिंब' दिवाळी अंकाच्या संपादक प्रज्ञा जांभेकर यांनी सांगितले. अंकातील मजकूर वैविध्यपूर्ण व दर्जेदार असावा याकडे विशेष लक्ष असल्यामुळे हा अंक वाचकांना आवडत असल्याचे त्या म्हणाल्या. दिवाळी अंक छपाईसंदर्भातले अनुभव इंडिया प्रिंटिंग वर्क्सचे आनंद लिमये यांनी कथन केले.

कार्यक्रमाच्या सुरुवातीस मुद्रेश हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथालीच्या बतीने मनोगत व्यक्त केले. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक व आभारप्रदर्शन महेश खरे यांनी केले.

या कार्यक्रमात पदार्पण दिवाळी अंकाचे अभिषेक जाखडे आणि बाघूर दिवाळी अंकाचे संपादक कवी नामदेव कोळी हे आभासी पद्धतीने सहभागी झाले.

'सांज' काव्यगजल संग्रहाचे प्रकाशन

सुदेश हिंगलासपूरकर, सदानंद डबीर, अशोक पत्की आणि मिलिंद जोशी

शुक्रवार, ७ ऑक्टोबर २०२२ रोजी सायंकाळी ६ वाजता, ग्रंथाली प्रतिभांगण, वांद्रे येथे आयोजित केलेल्या कार्यक्रमात ज्येष्ठ कवी, गीतकार सदानंद डबीर यांच्या 'सांज' या काव्यगजल संग्रहाचे प्रकाशन ज्येष्ठ संगीतकार अशोक पत्की यांच्या हस्ते झाले. यावेळी डबीर यांच्या निवडक गीत-गजलांचे गायन माधव भागवत, मिलिंद-मरीषा जोशी यांनी केले.

कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला अशोक पत्की, लोकप्रिय गायक-संगीतकार मिलिंद जोशी, कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन करणाऱ्या डॉ. समिरा गुजर-जोशी तसेच पुस्तकाची अक्षरजुळणी करणारे नरेंद्र कुलकर्णी यांचा

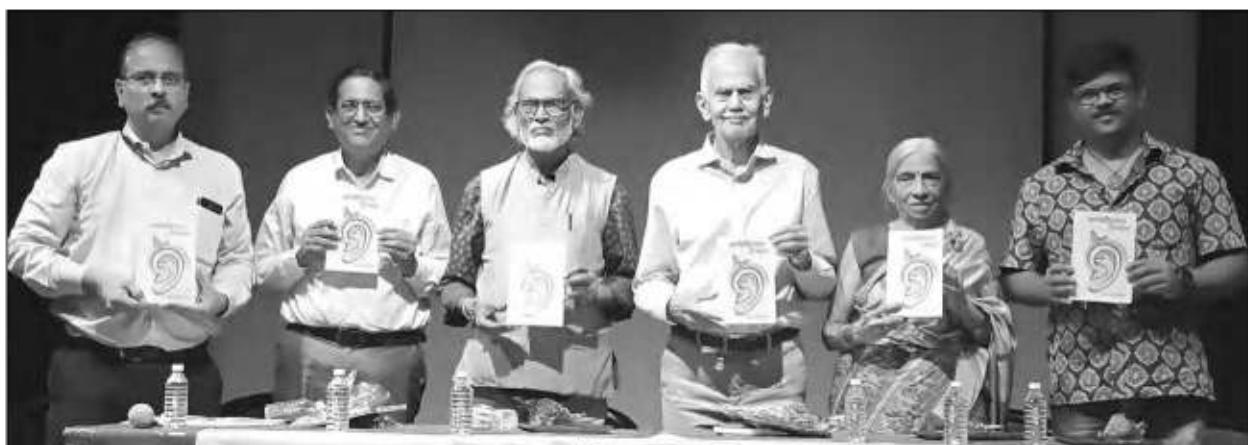
सत्कार करण्यात आला. कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी मनोगत व्यक्त केले. 'सांज' काव्यगजल संग्रहाचे प्रकाशन झाल्यावर मिलिंद जोशी यांनी छोट्याशा अनौपचारिक भाषणामध्ये डबीर यांच्याविषयी आदर व्यक्त केला. यशवंत देव यांच्यामुळे ओळख झालेल्या डबीर सरांकडून अनेक गोष्टी शिकायला मिळाल्या. विशेष म्हणजे कविता कशी लिहावी, तिला त्रयस्थपणे कसे तपासावे हे सहज झालेल्या त्यांच्या गण्ठांमधून कळले असे मिलिंद जोशी यांनी सांगितले. डबीर यांच्या चार कवितासंग्रहांची मुख्यपृष्ठे

मिलिंद जोशी यांनी केली आहेत. संगीतकार अशोक पत्की यांनी डबीर यांच्याशी असलेल्या सुमारे चाळीस वर्षांच्या स्नेहाचा व एकत्र केलेल्या कामांच्या आठवणी सांगितल्या. डबीर यांचे शब्द अतिशय साधे व चाल लावण्यास सोपे असतात असे त्यांनी सांगितले. मुख्य पात्रांना गाता येत नसल्याने नाटकातील गाणे सुरू झाले की रंगमंचावर 'ब्लॅकआऊट' केलेल्या एका संगीत नाटकाचा किस्सा सांगून पत्कींनी उपस्थितांना खलखलून हसवले. डबीर यांनी चालीवर अधिक गाणी लिहावीत अशी अपेक्षाही त्यांनी व्यक्त केली.

सदानंद डबीर यांनी उपस्थित मान्यवरांचे आभार मानले. ग्रंथालीशी असलेला जुन्या संबंधाच्या आठवणी जागवल्या.

डबीर यांच्या निवडक गीत—गऱ्गलांची छोटीशी मैफल रंगली. यामध्ये माधव भागवत, विवेक काजरेकर, मिलिंद जोशी, मनीषा जोशी यांनी सुरेल सहभाग दिला. कार्यक्रमाला उपस्थित अरुंधती केतकर यांनी संगीतबद्ध केलेल्या व दीपाली राजे यांनी गायलेल्या सदानंद डबीर यांच्या गीताची ध्वनिचित्रफीत उपस्थितांनी पाहिली. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक व आभारप्रदर्शन महेश खरे यांनी केले.

उषा धर्माधिकारी यांच्या 'कर्णबधिरांच्या विश्वात' या पुस्तकाचे प्रकाशन

महेश खरे, प्रवीण शिंदे, शिवदास घोडके, दिनकर गांगल, उषा धर्माधिकारी आणि नीलेश जाधव

शनिवार, दिनांक १५, ऑक्टोबर २०२२ रोजी उषा धर्माधिकारी यांच्या 'कर्णबधिरांच्या विश्वात' या पुस्तकाचा प्रकाशनसोहळा लोकमान्य टिळक रुणालयातील वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या सभागृहात आयोजित करण्यात आला होता. यावेळी आपला कुटुंब सदस्य कर्णबधिर असलेल्या काही व्यक्तींनी आपली मनोगते व अनुभव व्यक्त केले. मुलगी आणि जावई कर्णबधिर असलेल्या भक्ती वाळवे, पती कर्णबधिर असलेल्या अंजू केजरीवाल यांची मनोगते व मुलगा—सून कर्णबधिर असलेल्या आशा कुलकर्णी यांची अनघा शिंग्रूट यांनी घेतलेली मुलाखत अतिशय हृदयस्पर्शी आणि प्रेरणादायी होती. कर्णबधिरांच्या उच्चशिक्षण व नोकऱ्यांसाठी कार्यरत असलेल्या 'टीच' या संस्थेचे अमन शर्मा आणि केवळ कर्णबधिर कर्मचारी असलेली 'इशारा' ही उपाहारगृहांची मालिका चालवणारे प्रशांत इस्सर यांच्या मनोगतांमधून या समस्येवर उत्तर म्हणून सुरू असलेले दोन आशादायक प्रयत्न उपस्थितांना समजले.

यानंतर ज्येष्ठ पत्रकार, विचारवंत दिनकर गांगल यांच्या हस्ते पुस्तकाचे प्रकाशन झाले. यावेळी बोलताना, कर्णबधिरांच्या समस्यांना आता आशादायक उत्तरे मिळत आहेत हे या पुस्तकातून व मनोगतातून समजत आहे. समाजात असे चांगले काम करणारी अनेक माणसे आहेत. परंतु माध्यम मध्ये या चांगल्या कामाचे प्रतिबिंब दिसत नाही. यामुळे अशा चांगल्या लोकांनी एकत्र येण्याची निंतां गरज असल्याचे त्यांनी सांगितले.

उषा धर्माधिकारी यांनी आपल्या मनोगतामध्ये अनेकांच्या सहकार्यामुळे हे काम सुरू असल्याचे सांगितले. ग्रंथालीच्या वर्तीने महेश खरे यांनी मनोगत व्यक्त केले. या प्रकाशनास नाट्यसृष्टीतील ज्येष्ठ व्यक्तिमत्त्व शिवदास घोडके, चित्रकार नीलेश जाधव, प्रवीण शिंदे इत्यादी मान्यवर उपस्थित होते.

विनय देशपांडे अनुवादित 'त्साओचे नरभक्षक' पुस्तकाचे प्रकाशन

सुदेश हिंगलासपूरकर, विनय देशपांडे, भरत दाभोळकर, मीनाक्षी पाटील, डॉ. लतिका भानुशाली आणि धनश्री धारप

ग्रंथाली-प्रतिभांगणाऱ्या वांद्रे येथील वास्तुमध्ये शनिवार, ५ नोव्हेंबर २०२२ रोजी विनय देशपांडे यांनी अनुवादित केलेल्या कॅटन जॉन हेन्री पॅटरसन लिखित 'त्साओचे नरभक्षक' या पुस्तकाचे प्रकाशन सुप्रसिद्ध जाहिरातगुरु व लेखक-दिग्दर्शक-अभिनेते भरत दाभोळकर आणि महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या सचिव डॉ. मीनाक्षी पाटील यांच्या हस्ते झाले.

अनुवादक विनय देशपांडे व दोन्ही मान्यवरांशी ग्रंथालीच्या विश्वस्त डॉ. लतिका भानुशाली यांनी संवाद साधताना केवळ पुस्तकाच्या विषयावर चर्चा न ठेवता, पर्यावरणाचा न्हास, मानव आणि वन्यजीवांचे साहचर्य कसे असावे या विषयांचा ऊहापोह केला. यावेळी तीनही बक्त्यांनी साहसकथा, पर्यावरण व वन्यजीव या संदर्भात आपापले अनुभव व विचार मांडले. भरत दाभोळकर यांनी, अनुवाद करताना तो शब्दशः करण्यापेक्षा मूळ भाषेतील

भावार्थ, वातावरण याचा नव्या भाषेत वाचकाला अनुभव मिळणे हे मोठेच आव्हान असते, त्यामुळे पुस्तकाच्या अनुवादाचे काम अतिशय कठीण व कौशल्याचे असते असे सांगितले. प्राण्यांविषयी असणाऱ्या विशेष आपुलकीमुळे मी पुस्तकातील शिकारीचा भाग सोडून सर्व इतर मजकुराचा आनंद घेतला असे ते म्हणाले!

डॉ. मीनाक्षी पाटील यांनी गावाकडे निसर्गाच्या सान्निध्यात घेतलेले अनुभव व आफ्रिकेतील भेटीच्या आठवणीना उजाळा दिला. गावाला गेले असताना रात्री झोपल्यावर बाजेखाली नागाच्या व मांजरीच्या झाटापटीची घडलेली चित्तथरारक आठवण त्यांनी रंगवून सांगितली. विनय देशपांडे यांच्या चित्रदर्शी लेखन-कौशल्याचे त्यांनी कौतुक केले.

विनय देशपांडे यांनी त्यांच्या भटकंतीच्या-गियरोहणाच्या छंदातून मिळालेल्या अनुभवाच्या पार्श्वभूमीवर या पुस्तकाचा अनुवाद करायला घेतल्याचे सांगितले. मूळ पुस्तक सुमारे सव्वाशे वर्षांपूर्वीचे असल्याने त्या पुस्तकाची भाषा शैलीदार व वाक्ये पल्लेदार आहेत. या मोठ्या वाक्यांचे ओघवत्या मराठीत भाषांतर करणे कठीण होते. तरीही ते चिकाटीने पूर्ण केल्याचे त्यांनी सांगितले. यातून केवळ शिकारीच्या वर्णनातून येणारा थरार नाही, तर त्यावेळची बदलती व आधुनिक जीवनशैली आणि वन्यजीवन असाही महत्वाचा पैलू यात आहे, असे ते म्हणाले.

कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक महेश खरे यांनी केले. समारोपाच्या बेळी लतिका भानुशाली यांनी मिठी नदीवरील एका औचित्यपूर्ण अशा परिणामकारक कवितेचे सादरीकरण केले.

॥ग्रंथाली॥*

उषा धर्माधिकारी लिखित
कर्णबधिरांच्या विश्वात
या पुस्तकाला
यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानाचा
'डॉ. कुमुद बन्सल उत्कृष्ट शैक्षणिक
ग्रंथपुरस्कार' प्राप्त झाला आहे.

अभिनंदन

‘मुक्ता’ कांदंबरीचे प्रकाशन

प्रा. पद्याकर जगदाळे, प्रतिभा जगदाळे, डॉ. मोहन पाटील, डॉ. तारा भवाळकर, डॉ. अविनाश सप्रे, प्रा. वैजनाथ महाजन आणि डॉ. बी.डी. पाटील

सांगलीतील सुप्रसिद्ध लेखिका प्रतिभा पद्याकर जगदाळे यांच्या ‘मुक्ता’ या कांदंबरीचा प्रकाशन समारंभ नुकताच पार पडला. ज्येष्ठ ग्रामीण साहित्यिक प्रा. डॉ. मोहन पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली आणि लोकसाहित्याच्या अभ्यासक ज्येष्ठ साहित्यिक डॉ. तारा भवाळकर यांच्या हस्ते हा समारंभ संपन्न झाला. यावेळी ज्येष्ठ समीक्षक प्रा. वैजनाथ महाजन, ज्येष्ठ समीक्षक डॉ. अविनाश सप्रे, ज्येष्ठ साहित्यिक डॉ. बी. डी. पाटील यांची प्रमुख उपस्थिती होती.

यावेळी बोलताना प्रमुख पाहुणे डॉ. मोहन पाटील आपल्या मनोगतात म्हणाले, कांदंबरीचा पट हाताळण्यात लेखिका यशस्वी झाली आहे. कांदंबरी वाचकांच्या मनात प्रश्न निर्माण करते. ‘मुक्ता’ या कांदंबरीत संसारचक्र आहे, नाती आहेत, पेच आहे. कांदंबरी लिहिणे हे एक आव्हान असते. कारण त्यासाठी प्रचंड कष्ट उपसावे लागतात. लेखिकेने हे आव्हान यशस्वीपणे पेलून दाखवले आहे. कारण आव्हान स्वीकारणे हा लेखिकेचा स्वभावधर्म आहे. ‘मुक्ता’ कांदंबरीत मध्यमवर्गीय स्त्रियांचे भावविश्व चित्रित केलेले आहे. आधुनिक स्त्रीच्या

भावभावनांचा, सुखदुःखाचा समस्यांचा लेखाजोखा यात मांडला आहे.

डॉ. तारा भवाळकर म्हणाल्या, दुःख फक्त स्त्रियांनाच नसते तर ते सर्वांनाच असते. काही जण ते व्यक्त करतात तर काहींचे अव्यक्त राहते. वाचकांना दुःख भोगायला आवडत नाही, तरी वाचायला मात्र आवडते. यालाच कल्पकता म्हणतात. दुःख निर्माणशील होते तेव्हा ते कलात्मक बनते. प्रतिभा जगदाळे यांच्या कांदंबरीत अशी कलात्मकता आहे.

कांदंबरी हा विस्तीर्ण साहित्यप्रकार आहे. एका दृष्टीने तो लेखनविश्वाचा अंतिम टप्पा आहे. वास्तवाचा परामर्श घेणारी कांदंबरी लिहिणे अवघड असते. प्रतिभा जगदाळे यांनी लिहिलेल्या ‘मुक्ता’च्या माध्यमातून स्मरणरंजन केलेले नाही तर आपण ज्या प्रश्नांना भिडतो त्या प्रश्नांचा दस्तऐवज वाचकांसमोर योग्य प्रकारे मांडण्यात आला असल्याचे मत प्रा. वैजनाथ महाजन यांनी मांडले.

कवी अभिजित पाटील यांनी स्वागत-प्रास्ताविक केले, सौ. सलोनी प्रणव जगदाळे यांनी आभार मानले. यावेळी अनेक साहित्यिक उपस्थित होते. •

‘वन वे टिकीट टू यु.के.’ पुस्तकाचे प्रकाशन

संस्कृत विद्यापीठाचे माजी कुलगुरु डॉ. पकंज चांदे, प्रसिद्ध कथा-कांदंबरीकर विजयाताई द्वाह्याणकर या मान्यवरांच्या उपस्थितीत लेखिका राजश्री शिरभाते यांच्या पुस्तकाचे प्रकाशन झाले.

ग्रंथाली-प्रतिभांगणचा नवीन उपक्रम ‘कॉर्पोरेट गप्पा’ शुभारंभ विडुल कामत यांच्याशी मनमोकळ्या गप्पांनी

विडुल कामत यांच्याशी संवाद साधताना ज्ञानेश चांदेकर

ग्रंथाली-प्रतिभांगण आणि उद्योगविश्व यांच्या संयुक्त विद्यमाने शुक्रवार, १८ नोव्हेंबर २०२२ या दिवशी ‘प्रतिभांगण’, येथे सायंकाळी ६ वाजता ‘कॉर्पोरेट गप्पा’ नवा उपक्रमाच्या शुभारंभाचा कार्यक्रम निमंत्रितासाठी आयोजित केला होता. यावेळी, ऑर्किड या पहिल्या पर्यावरणस्नेही पंचतारांकित हॉटेलचे संस्थापक, कामत हॉटेल्स ग्रूपचे अध्यक्ष ‘इडली ऑर्किड आणि मी’, ‘यश अपयश आणि मी’, ‘उद्योजक होणारच मी’ या पुस्तकांचे लेखक सुप्रसिद्ध हॉटेल व्यावसायिक, विडुल कामत यांची मुलाखत झाली. ‘उद्योगविश्व’च्या ज्ञानेश चांदेकर यांनी या कार्यक्रमात विडुल कामत यांना खेळकर शैलीत नेमके प्रश्न विचारले.

यावेळी विडुल कामत यांनी आपला जीवनप्रवास, भेटलेल्या विविध व्यक्ती व त्यांच्याकडून शिकायला मिळालेल्या गोष्टी याविष्यी अतिशय मोकळेपणाने व मिस्कील शैलीत उत्तरे दिली. मराठी समाजात अनेक विषयांवर लेखन होते पण उद्योजकता व उद्योजक या विषयावर विशेष लेखन-चर्चा होताना दिसत नाही यामुळे या विषयाचा उपक्रम सुरु केल्याचे चांदेकर यांनी सांगितल्यावर विडुल कामत यांनी मराठी माणूस बोलतानाच ‘याने उद्योग सुरु केला’ असे म्हणायच्या ऐवजी ‘हा उद्योगात पडला’ असं म्हणतो हे निरिक्षण मांडले व ही मराठी मानसिकता बदलण्याची आवश्यकता असल्याचे सांगितले. भारतामध्ये अद्भुत हजार किलोमीटरपेक्षा जास्त रस्ते बांधले गेले आहेत त्यामुळे सध्या सर्व जगामध्ये भारतात उद्योजकता वाढण्यासाठी योग्य संधी आहे. भारतातील आठ ते ऐशी व्यातील प्रत्येक माणूस उद्योजक होऊ शकतो असे ते म्हणाले.

तुझ्यात दीडशे रुपयेही कमावायची क्षमता नाही असे त्यांच्या वडिलांनी आव्हान दिल्यामुळे जिदीला पेटून कामत यांनी महिना दीड हजार रुपये पगार असेल अशी नोकरी मिळवून दाखवली. पण आईच्या आग्रहावरून त्या नोकरीवर रुजू न होता वडिलांच्या

हॉटेलव्यवसायातच उमेदवारी करायला सुरुवात केली. मग परदेशात जाऊन तेथेही कामाचा अनुभव घेतला आणि परत येऊन व्यवसायात ठाम पाऊल टाकले.

ऑर्किड हे पंचतारांकित हॉटेल सुरु करताना त्याला ‘पर्यावरणस्नेही’ ही खास ओळख देऊन त्याचा ठसा उमटवला. ग्राहकांशी नप्रपणे, आपुलकिने वागणे हे आमचे धोरण ग्राहकांना पसंत पडते व त्याचा व्यवसायवृद्धीसाठी फायदा होतो असे प्रतिपादन त्यांनी केले.

सेवेचा दर्जा कायम चांगला राखण्यासाठी आम्ही गुप्तपणे पाहणी करून अहवाल देणाऱ्या ‘अनोळखी पाहुण्यांची’ व्यवस्था केली आहे असे विडुल कामत यांनी सांगितले. या पाहुण्यांनी नकारात्मक अभिप्राय दिल्यास संबंधित हॉटेलच्या प्रमुखाला दोनदा इशारा दिला जातो व सुधारणा न झाल्यास ते हॉटेल बंद केले जाते असे ते म्हणाले.

व्यवसायाची वृद्धी करताना फॅन्चायझी या पद्धतीचा हल्ली खूप जणांकडून वापर केला जातो, पण त्यामध्ये मूळ संस्थेच्या प्रतिमेला धक्का बसू शकतो, या विषयी तुम्ही काय सांगाल असा प्रश्न चांदेकर यांनी विचारला. त्यावर, भारतामध्ये फॅन्चायझी, ब्रॅंडिंग याचे कडक कायदे नाहीत व त्यामुळे या प्रकारात काही धोके उद्भवू शकतात पण त्यावरही योग्य काळजी घेत व्यवसाय करणे शक्य असते असे विडुल कामत यांनी सांगितले.

सुमारे दोन तास रंगलेल्या या मैफलीत विडुल कामत यांनी वेळोवेळी कविता, किस्से, शेर म्हटले. इतकेच नाही तर प्रेक्षकांच्या फर्माइशीवर दोन गाणीमुद्दा म्हटली.

या गप्पांमध्ये त्यांनी उद्योग व व्यवस्थापनातील पुढील काही सूत्रेही सांगितली. – जो जगाचे पैसे व वेळ वाचवतो तोच खरा उद्योजक असतो. * कमीत कमी जागेत जास्त व्यवसाय करणे हे खन्या उद्योजकाचे लक्षण आहे. * चांगले दर्जेदार उत्पादन

- चांगले पैकेजिंग - चांगले नाव या तीन गोष्टी असतील तर कुणीही उद्योजक होऊ शकतो. * उद्योगाच्या प्रस्थापित होण्यात नावाप्रमाणेच पंचलाइनही महत्त्वाची असते. * तुमच्या छंदाचे रूपांतर व्यवसायात केले तर तुम्हाला त्यासाठी केलेल्या कष्टांचा थकवा येणार नाही. * उद्योग सुरु करताना तुम्हाला कुठे जायचे आहे ते तुमच्यासमोर स्पष्ट हवे आणि त्या क्षेत्रात पाऊल टाकणारे तुम्ही पहिले असले पाहिजे. * उद्योग सुरु करताना प्रथम तुमचा

ग्राहक कोण आहे हे समजून घेतले पाहिजे.

गप्पांदरम्यान त्यांनी आपल्या झाडे लावणे, कासवांचे संरक्षण तसेच पुरातन वस्तूंचा संग्रह अशा विविध छंदांविषयी माहिती सांगितली. भीमसेन जोशी, मंगेश पाडगांवकर, आचार्य पार्वतीकुमार अशा दिग्गज व्यक्तीच्या आठवणी व किसेही सांगितले. कार्यक्रमाच्या शेवटी काही प्रेक्षकांच्या प्रश्नांना त्यांनी उत्तरे दिली. या कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक व समारोप महेश खरे यांनी केला. •

लिखाणाच्या सुरुवातीच्या काळातील बहर जपता आला पाहिजे - प्रसिद्ध कवी आणि लेखक वैभव जोशी

चंद्रशेखर पोतनीस, वैभव जोशी, प्रा. मिलिंद जोशी, प्रतिभा सराफ आणि धनश्री धारप

लेखक किंवा कवी त्याच्या लेखनाच्या प्रारंभीच्या काळात कोण काय म्हणेल किंवा कोणास काय वाटेल, याची पर्वा न करता आणि कोणतेही मापदंड न लावता व्यक्त होत असतो. त्या काळातील लिखाण हे काही वेळेस अपरिक्ष वाटण्याची शक्यता असली, तरी ते एका ऊर्मातून आले असल्याने ते अस्सल असते, लेखक, साहित्यिकांनी लिखाणाच्या सुरुवातीच्या काळातील बहर जपला पाहिजे, असे मत प्रसिद्ध कवी आणि लेखक वैभव जोशी यांनी व्यक्त केले.

ग्रंथालीतर्फे चंद्रशेखर पोतनीस लिहित 'आज थोडं जगून बघाव...' काव्यसंग्रहाचे प्रकाशन प्रसिद्ध कवी आणि लेखक वैभव जोशी यांच्या हस्ते झाले, त्यावेळी ते बोलत होते. पुण्यातील गो.ल. आपटे सभागृहात झालेल्या या कार्यक्रम प्रसंगी व्यासपीठावर प्रमुख वक्ते म्हणून प्रसिद्ध लेखक आणि महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे कार्याध्यक्ष प्रा. मिलिंद जोशी, चंद्रशेखर पोतनीस, कवयित्री प्रतिभा सराफ आणि ग्रंथालीच्या धनश्री धारप आदी उपस्थित होते.

यावेळी बोलताना प्रसिद्ध कवी आणि लेखक वैभव जोशी म्हणाले, 'आज थोडं जगून बघाव...' या पुस्तकात कवी चंद्रशेखर पोतनीस यांनी नितलपणे भावना व्यक्त केलेल्या आहेत.

आयुष्याच्या प्रवासात एखादी व्यक्ती केव्हां, कुठे, काय देऊन जाते यांनी अंदाज लावणे कठीण आहे. लॉकडाऊनच्या काळात पोतनीस यांच्या आतल्या आवाजाने दिलेल्या हाकेला सृजनशील पद्धतीने प्रतिसाद दिला आहे. लेखकाचा सुरुवातीचा व्यक्त होण्याचा काळ हा सुर्याचा काळ असतो. मला देखील जेव्हां साचलेपण येते, त्यावेळेस मी माझ्या समकालीन कर्वींच्या कवितांचे, साहित्याचे वाचन करतो आणि मोकळा होतो. इतरांना लिहिण्याची प्रेरणा, स्फूर्ती देऊ शकेल, ही ताकद तुमच्या साहित्यात असली पाहिजे. तुमच्या साहित्यकृतीचा आस्वाद घेतल्यानंतर आस्वादक उद्युक्त झाला पाहिजे. 'आज थोडं जगून बघाव...' यातील कवितांमध्ये कोणताही अभिनिवेश किंवा उपदेशाचे डोस नसून कवीच्या मनाचा अनुनाद उमटला आहे. शहरी जीवन जगत असताना शहरी कळूळात आणि कोलाहलात आपण आपल्या सभोवतालच्या निसर्गाचे संगीतच ऐकत नाही. कोरोनाकाळात पोतनीस यांनी त्यांच्या शिरवळ येथील वडगाव येथे निसर्गातील सान्निध्यात राहून साहित्याची निर्मिती केली आहे, त्याला तेथील जिवंत झऱ्याचा स्पर्श लाभला आहे. त्यांच्या या कवितांमध्ये मिळीलपणासोबतच अध्यात्माचादेखील विचार डोकावतो, हे नमूद करावेसे वाटते. यावेळी वैभव जोशी यांनी त्यांच्या स्वचरित कविता देखील सादर केल्या.

यावेळी बोलताना प्रा. मिलिंद जोशी म्हणाले, की आपण सगळे सध्या नुसते धावत सुटलो आहोत. किती आणि कशासाठी धावायचे याचा विवेक हरवला आहे. त्यामुळे जगणे वाहून जाते आहे आणि जगायचे राहूनच जाते आहे. जगण्याची प्रत आणि दर्जा दिवसेंदिवस खालावत चालला आहे. तो उंचावण्यासाठी थोडे थांबून, विचार करून, स्वतःसाठी वेळ देत जगणे महत्वाचे आहे. आर्थिक संपन्नता येत असताना अर्थपूर्ण आणि गुणवत्तापूर्ण जगणे गरजेचे आहे. कवितेचा अर्थ केवळ लिहिलेल्या दोन ओळींत शोधता येत नाही. तो दोन ओळींतील रिकाम्या जागेत आणि विरामचिन्हांतही शोधावा लागतो. उतम काव्यनिर्मितीसाठी प्रतिभेबरोबरच साधनाही लागते. पोतनीस यांची कविता हरवत चाललेल्या सत्त्वशील जगण्यावर मार्मिक भाष्य करणारी आहे.

यावेळी बोलताना चंद्रशेखर पोतनीस म्हणाले, की लॉकडाऊनच्या नियिताने गावी जाण्याचा आणि तिथे राहण्याचा आलेला योग हे या पुस्तकनिर्मितीमागील मुख्य कारण आहे. मी कुठल्याही अंगाने कवी नसताना आणि यापूर्वी कधीही कविता

लिहिलेली नसताना लॉकडाऊनच्या पहिल्याच दिवशी मला कविता सुचली आणि मी ती शब्दात उतरवली. मी जवळच्यांना ती कविता पाठवली असता, माझ्या प्रेमापोटी त्या कवितेचे कौतुक झाले आणि हा कवितेचा ओघ असाच चालू राहिल्याने पुण्यात येईपर्यंत माझ्या या सतर कविता तयार झाल्या होत्या. अनेकांनी या कवितांचा संग्रह पुस्तक काढण्याचा आग्रह धरल्याने आज ते पुस्तक रूपाने आपल्या भेटीस आले आहे. या कवितांमधून मनुष्यस्वभावाचे दर्शन घडते आणि त्याच्चबोरबर आध्यात्मिक, सामाजिक आणि प्रासंगिक अशी अंगेही दिसतात.

यावेळी प्रतिभा सराफ यांनी चंद्रशेखर पोतनीस यांच्या ‘आज थोडं जगू बघावं...’ या काव्यसंग्रहाचा रसास्वाद रसिकांसमोर उलगडला. ग्रंथालीच्या धनश्री धारप यांनी प्रकाशकीय मनोगत व्यक्त केले. संज्ञा कुलकर्णी यांनी सूत्रसंचालन केले आणि ‘आज थोडं जगू बघावं...’ या काव्यसंग्रहातील काही कवितांचे सादरीकरण केले.

‘भरारी’ कवितासंग्रहाचे प्रकाशन

डॉ. शिरीष देशपांडे, डॉ. कांता नलावडे, सुधीर मुनगंटीवार आणि वामन केंद्रे

भाजपच्या विविध राष्ट्रीय पदांवर आणि आमदार आपल्या भाषणातून, आपल्या कार्यातून लोकांमध्ये ओळख निर्माण करणाऱ्या डॉ. कांताताई नलावडे या येणाऱ्या काळात साहित्यक्षेत्रातही ‘भरारी’ घेतील, असा विश्वास सांस्कृतिक कार्यमंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांनी व्यक्त केला. राजकारण क्षणभंगुर तर साहित्य शाश्वत असते, असेही ते म्हणाले.

डॉ. कांताताई नलावडे यांच्या ‘भरारी’ कवितासंग्रहाचे प्रकाशन रवींद्र नाट्य मंदिर येथे सांस्कृतिक कार्यमंत्री सुधीर मुनगंटीवार, ज्येष्ठ नाट्यकर्मी, पद्मश्री वामन केंद्रे, ज्येष्ठ लेखक डॉ. शिरीष देशपांडे यांच्या हस्ते करण्यात आले. यावेळी मुनगंटीवार

म्हणाले, अनेकदा कथासंग्रह, कांदंबरी यांना प्रकाशन संस्था मिळतात. ग्रंथाली प्रकाशनने नफातोट्याचा विचार न करता काव्यसंग्रह प्रकाशित केला, याचं कौतुक वाटत. मला विश्वास वाटतो की, डॉ. कांताताई नलावडे यांच्या २५व्या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्याचे भाग्य मलाच मिळेल मला आनंद वाटतो, की कांताताई यांना माजी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांचा सहवास मिळाला आणि त्यामुळे त्यांची कवितांची ओळख अधिक गडद झाली, असेही मुनगंटीवार यावेळी म्हणाले.

या प्रसंगी बोलताना डॉ. कांताताई नलावडे म्हणाल्या हा काव्यसंग्रह वाचकांच्या हाती देताना मनात थोडी हुरहुर, भावनांचा

कल्पोळ आहे. आयुष्यात मिळालेले अनुभवांचे गाठोडे तुमच्याकडे सुपूर्द करताना जग हे विविधतेने कसे नटलेले आहे, दुःखितांची मने पारखताना, सुवर्णमध्य दाखवताना, निसर्गाच्याही भावच्छटा मला भावल्या त्या सादर केल्या आहेत. खरं तर हा एक छोटासा प्रयत्न आहे. राजकारणाच्या धावपळीत, प्रवासातल्या पळापळीत जे टिपले, जे भावले, उमगले ते कागदावर उतरवण्याचा छंद जोपासला आहे. या प्रसंगी त्यांनी दोन कवितांचे वाचन करून प्रेक्षकांची वाहवा मिळवली.

पद्मश्री वामन केंद्रे म्हणाले, नेता आणि अभिनेता जमिनीशी बांधलेला हवा, तसेच लेखक आणि कवी यांना संवेदनशील मन हवे, तरच आपण चांगले लिहू शकतो. डॉ. कांताताई राजकारणात असताना त्यांनी व्हॉइस कल्चर केले, कारण त्यांना आवाजावर पकड हवी होती. अभ्यासक्रम शिकत असताना त्या उत्कृष्ट विद्यार्थिनी होत्या. चांगले बोलण्यासाठी आधी ऐकायला शिकले पाहिजे हा दिलेला मंत्र त्यांनी पाळला. कला, साहित्य, संगीत, सिनेमा, नाटक ही माध्यमे आपल्यात कला रुजवण्याचे काम

करतात; आणि ही माध्यमे मन गुंतवून ठेवत असल्याने आपण मानसिकदृष्ट्या सुदृढ राहतो.

प्रसिद्ध पटकथाकार आणि साहित्यिक डॉ. शिरीष गोपाळ देशपांडे यावेळी म्हणाले, डॉ. कांताताई नलावडे या विद्वान आणि प्रतिभावान आहेत. माझी विद्यार्थिनी म्हणून मला त्याच्या 'भरारी'चे कौतुक वाटते. आमदार म्हणून काम करताना त्यांनी विविध प्रश्न मार्गी लावण्यात पुढाकार घेतला तसे कवयित्री म्हणून आपल्या लेखणीतून समाजातील परिस्थितीवर लिहिले आहे.

डॉ. कांताताईच्या पहिल्या काव्यसंग्रहाच्या प्रकाशनानिमित्त मुंबई भाजपाचे अध्यक्ष आशिष शेलार यांनी खास भेट देऊन शुभेच्छा दिल्या. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन शिवानी जोशी यांनी केले तर कार्यक्रमाची मांडणी व संयोजन प्रसिद्ध लेखिका व सिनेपत्रकार अनिता पाठ्ये यांनी पाहिले. ग्रंथालीतर्फे डॉ. लतिका भानुशाली यांनी प्रास्ताविक केले.

- राम कोङ्डीलकर

ग्रंथाली-प्रतिभांगणाच्या 'विज्ञानधारा' या नव्या उपक्रमाचा शुभारंभ

शरद काळे विद्यार्थ्यांशी संवाद साधताना

मुलांच्ये असणारी कुतूहलभावना जोपासली जावी व त्यातून त्यांच्यामध्ये विज्ञानवृत्ती बाढावी या उद्देशाने 'ग्रंथाली'द्वारा भाभा अणुसंशोधन केंद्रातील निवृत्त वैज्ञानिक व सुप्रसिद्ध पर्यावरणतज्ज्ञ शरद काळे यांच्या सहकार्याने 'विज्ञानधारा' हा नवा उपक्रम विद्यार्थ्यांसाठी सुरु केला आहे. या उपक्रमातील शुभारंभाचा कार्यक्रम सोमवार, १४ नोव्हेंबर २०२२ रोजी बालदिनाचे औचित्य साधून ग्रंथाली-प्रतिभांगणाच्या वांद्रे येथील वास्तूत आयोजित करण्यात आला.

या कार्यक्रमात मुंबईतील परळ येथील आर. एम. भट

हायस्कूल आणि के. एम. एस. डॉ. शिरोडकर हायस्कूल या शाळातील निवडक विद्यार्थी व शिक्षक सहभागी झाले होते. या वेळी शरद काळे यांच्या सांगण्यानुसार, दर आठवड्याला एक नवीन पुस्तक वाचण्याचा प्रयत्न करणे, कचन्याचे योग्य व्यवस्थापन करणे आणि एक तरी झाड लावून त्याची जोपासना करणे या तीन शपथा मुलांनी घेतल्या.

शरद काळे यांनी वैशिक तापमानवाढ (ग्लोबल वॉर्मिंग), कचन्याच्या वृक्षसंवर्धन या महत्वाच्या विषयांवर विद्यार्थ्यांच्या माध्यमातून काय परिणामकारक कृती करता येईल याबद्दल

संवाद साधला.

स्वयंपाक करताना कूकरच्या शिंदी होण्यामुळे व चुकीच्या वापरामुळे तपमानवाढ कशी होत असते याचे उदाहरण देऊन अशा प्रकारच्या कृतीमुळे आर्टिक व अंटार्टिका खंडातील हिमनद्या वितळण्याची क्रिया कशी वाढत आहे हे सांगून विद्यार्थ्यांना कमीत कमी ऊर्जा वापरून अन्न कसे शिजवता येईल हे शिकवले. तसेच, अन्नाच्या नासाडीमुळे कचरा व्यवस्थापनाची समस्या कशी वाढत आहे व त्यामुळे काय प्रश्न निर्माण होत आहेत व होणार आहेत. याबाबत माहिती दिली. झाडामुळे निसर्गात ऑक्सिजननिर्मिती कशी व किती होते हे सांगताना त्यांनी आपल्याला एका दिवसात सुमारे साडेतीन हजार लिटर ऑक्सिजन लागतो ही माहिती सांगितली. याची

किंमत साधारण तेहतीस हजार रुपये होते. एका मोठ्या झाडातून साधारण इतका ऑक्सिजन हवेत सोडला जातो व त्यामुळे प्रत्येकाने किमान एक झाड लावून बाढवले पाहिजे हे शरद काळे म्हणाले.

यावेळी विद्यार्थ्यांसह शिक्षकांनीही त्यांच्या शंका विचारल्या व त्याला शरद काळे यांनी तपशीलवार उतरे दिली. शिरोडकर विद्यालयाच्या समृद्धी कुरणे या विद्यार्थीनीने मोबाइलच्या वापराविषयी विचारलेल्या प्रश्नाबद्दल तिला 'कुतुहलरत्न' म्हणून गौरवत विशेष प्रमाणपत्र व भेटवस्तू ग्रंथालीद्वारा देण्यात आली. सर्व विद्यार्थ्यांना विज्ञानविषयक पुस्तके व सहभाग प्रमाणपत्र देण्यात आले. या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन महेश खरे यांनी केले. ग्रंथाली-प्रतिभांगण या यूट्यूब चॅनलवर हा कार्यक्रम पाहता येईल. •

ॲड. नोएल डाबरे यांच्या 'विचारमंथन' पुस्तकाचे प्रकाशन

ॲड. धनंजय चव्हाण, ॲड. नेत्रा नाईक, ॲड. अंजली बनसल, ॲड. अजय कोरिया, लेखक ॲड. नोएल डाबरे, प्रा. डॉ. गणेश चंदनशिवे, डॉ. संतोष पिल्ले, अनिलराज रोकडे, शरद विचारे आणि सुदेश हिंगलासपूरकर

'भारतातील आणि महाराष्ट्रातील संतांनी जनकल्याणाची भूमिका घेऊन आपला संदेश अभंग, ओर्वीच्या माध्यमातून जनसामान्यांपैर्यंत पोहोचवला. तो संदेश आजही आचरणात आणला जात आहे. ॲड. नोएल डाबरे यांनी 'विचारमंथन' या वैचारिक ग्रंथातून आपल्या मनातील मानवजातीच्या कल्याणाचा विचार जनतेसमोर आणला आहे,' असे प्रतिपादन मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीचे प्रमुख प्रा. डॉ. गणेश चंदनशिवे यांनी केले. ग्रंथालीनिर्मित 'विचारमंथन' या पुस्तकाच्या प्रकाशनाच्या वेळी ते बोलत होते. यावेळी प्रमुख पाहुणे म्हणून डॉ. संतोष पिल्ले, विशेष अतिथी म्हणून ग्रंथालीचे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर आणि ॲड. अजय कोरिया, ॲड. नेत्रा नाईक, ॲड. अंजली बनसल व ॲड. धनंजय चव्हाण व्यासपीठावर उपस्थितीत होते.

डॉ. संतोष पिल्ले यांनी ॲड. नोएल डाबरे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची आणि गोरगरीब जनतेप्रती त्यांच्या मनात असलेली कणवयुक्त वकिली व्यवसायाची नवी ओळख उपस्थितीना करून दिली. तप्पबींसुदेश हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथालीच्या उपक्रमांची माहिती दिली. अनिलराज रोकडे यांनी वसईतील साहित्यिक चलवळ आणि

साहित्यविश्वात वसईकराऱ्यांचा सहयोग यावर सूचक भाष्य केले.

शरद विचारे यांनी 'विचारमंथन' या पुस्तकाचे अंतरंग साध्या-सोप्या भाषेत उलगडून दाखवले. यावेळी वसई-विरार शहर महापालिकेचे माजी आयुक्त अशोक रणखांब उत्सूर्त भाषण करताना, वारंवार घुसळण करून त्यातून बाहेर पडणारे विचारकण या पुस्तकात मांडले आहेत, असे म्हणाले.

कार्यक्रमाला वसई जिल्हा न्यायालयाचे न्यायाधीश सुधीर देशपांडे, अतिरिक्त जिल्हा न्यायाधीश खोँगळ व मान्यवर उपस्थित होते.

आपल्या मनोगतात ॲड. नोएल डाबरे यांनी त्यांच्या लेखनामागच्या प्रेरणा काय आहेत ते सांगितले. आपल्यावर महात्मा गांधीच्या विचाराचा जो प्रभाव आणि परिणाम आहे त्यातून सत् आणि असत्, चांगले आणि वाईट यांच्या द्वंद्वाचा मागोवा घेतलेला आहे, असे ते म्हणाले.

या नेटक्या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन ॲड. धनंजय चव्हाण, ॲड. अलिशिया रॉड्रिग्ज व ॲड. स्टॅन्ली फर्नार्डिस यांनी केले तर आभारप्रदर्शन ॲड. हृषीकेश पाटील यांनी केले. •

ग्रंथालय दत्तक्योजना

गेल्या वर्षी पावसामुळे महाराष्ट्रातील काही ठिकाणच्या ग्रंथालयांचे नुकसान झाले होते. 'ग्रंथाली'ने त्यापैकी ठाणे, पालघर, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांतील ५० वाचनालयांना दिवाळीनिमित्त दिवाळी अंक आणि ग्रंथालीने गेल्या दीड वर्षात प्रसिद्ध केलेली नवीन पुस्तके भेट दिली होती. या वर्षाही ग्रंथालीने महाराष्ट्रातील ठाणे, पालघर, औरंगाबाद, बीड, जालना, परभणी, उस्मानाबाद या जिल्ह्यांतील ७५ वाचनालयांना प्रत्येकी १० दिवाळी अंक व १० पुस्तके भेट म्हणून दिली आहेत. ही योजना ग्रंथाली पुढील दोन वर्षे राबवणार आहे. या उपक्रमास चांगदेव काळे यांनी मोलाचे सहकार्य करत या जिल्ह्यांतील 'क' व 'ड' गटांतील ग्रंथालयाशी संपर्क करून नावे निश्चित केली. या उपक्रमाला साहाय्य करण्याचे आवाहन ग्रंथालीने केले त्यास समाजभान राखणाऱ्या आणि ग्रंथालीच्या कार्यात नेहमी साहृ करणाऱ्या सुहृदांनी उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला. त्या सान्यांचे धन्यवाद मानत, त्यांची कृतज्ञतापूर्वक नोंद पुढे देत आहोत. सोबत ज्या वाचनालयांना पुस्तके, दिवाळी अंक भेट पाठवले आणि दिवाळीपहाट अनुभवता येण्याची सोय केली, त्यांची यादीही देत आहोत.

योजनेस साहाय्य करणारे सुहृद -

१. डॉ. स्मिता निखिल दातार	१०. उषा शशिकांत तांबे	१९. अनुराधा विष्णु गोरे
२. श्रीरंग पुरोहित	११. अनिता अजित सावंत	२०. मोहन गोरे
३. चंद्रशेखर पोतनीस	१२. प्रा. सुहासिनी अशोक कीर्तिकर	२१. श्रीहर्ष फेणे
४. भगवान इंगले	१३. चंद्रकांत राणे	२२. शिवकुमार आडे
५. कॅप्टन निखिलेश भगवान इंगले	१४. प्रभाकर ना. परांजपे	२३. मोहन काळे
६. कॅप्टन नीलम इंगले-लोबो	१५. मृदुला भाटकर	२४. शरद काळे
७. आशा इंगले	१६. सौ. अंजली सर्वोत्तम ठाकूर	२५. अलका मांडके
८. किरण उमरोटकर	१७. नंदिनी मोहन टांकसाळे	२६. राजीव श्रीखडे
९. प्रकाश अंबुरे	१८. यशवंत मराठे	२७. विनता कुलकर्णी

१. प्रबोधिनी सार्वजनिक वाचनालय ग्रंथालय, कोळगाव, बदलापूर	८. छत्रपती शाहू महाराज सार्वजनिक ग्रंथालय व सेवा संस्था, कल्याण
२. श्री वेंकटेश वाचनालय व ग्रंथालय, बांगणी, जिल्हा ठाणे	९. ज्ञानदेव वाचनालय घोटसई, टिटवाळा - डॉ. अलका मांडके
३. जनप्रबोधिनी संच, पंडित वासुदेव शास्त्री पणशीकर सार्वजनिक ग्रंथालय, मांडा, टिटवाळा पूर्व - प्रा. परांजपे	१०. अशोक शिंदे स्मृती सार्वजनिक वाचनालय व ग्रंथालय, विठ्ठलवाडी, कल्याण
४. जनता उत्कर्ष वाचनालय, आशेळेपाडा, उल्हासनगर - सुहासिनी कीर्तिकर	११. नंदिनी सार्वजनिक वाचनालय व ग्रंथालय, खडे गोलवली, विठ्ठलवाडी
५. शिव अमृत सार्वजनिक वाचनालय, पुणे आटागाव - सुहासिनी कीर्तिकर	१२. जय भारत ग्रंथालय, भिवंडी
६. श्री ज्ञानेश्वर माऊली ज्ञानपीठ सार्वजनिक ग्रंथालय, कल्याण पूर्व	१३. विवेकानंद वाचनालय पडघे, तालुका शहापूर
७. अभ्युदय प्रतिष्ठान संच, डोंबिवली पूर्व	१४. सार्वजनिक वाचनालय, कल्याण
	१५. जनता वाचनालय, अनगाव, तालुका भिवंडी

ग्रंथालय दत्तक्योजना

१६. श्री गणेश सार्वजनिक वाचनालय, दिघाशी, तालुका भिवंडी १७. स्वामी विवेकानंद वाचनालय, कामतघर, भिवंडी १८. सह्याद्री सार्वजनिक वाचनालय व ग्रंथालय, तुळई, तालुका मुरब्बाड १९. श्री समर्थ सार्वजनिक वाचनालय, सरळगाव तालुका मुरब्बाड ज्ञानयोग सार्वजनिक वाचनालय, न्याहाडी मुरब्बाड २१. ग्रंथपाल, चेतना पुस्तकालय, वाघोली २२. ग्रंथपाल, सुनील उन्नती मंडळ, माणिकपूर २३. ग्रंथपाल, यंगमेन्स असो., पुळणे २४. ग्रंथपाल, युवक वाचनालय, भुईगाव २५. ग्रंथपाल, समाज उन्नती मंडळ, उमराळा २६. ग्रंथपाल, संत ज्ञानेश्वर, तुळीज २७. ग्रंथपाल, संत ज्ञानेश्वर, राजगाव २८. ग्रंथपाल, आदर्श वाचनालय, पाणजू २९. ग्रंथपाल, सुगंध वाचनालय, उमेलमान ३०. ग्रंथपाल, श्री एकवीरा माता, अर्नाळा ३१. ग्रंथपाल, उधवा सार्वजनिक वाचनालय, उधवा ३२. ग्रंथपाल, लोकमान्य टिळक वाचनालय, तलासरी ३३. ग्रंथपाल, ग्रामोन्नती वाचनालय, कोलारखुर्द ३४. ग्रंथपाल, परस्पर सहाय्यक सं. साई वाचनालय, गास ३५. ग्रंथपाल, वाळवाडेवी महिला मंडळ जागृती, वाळीव ३६. ग्रंथपाल, मयुर वाचनालय, माकुणसार ३७. ग्रंथपाल, महिकावती वाचनालय, माहीम ३८. ग्रंथपाल, विकास केंद्र, ज्ञानविकास वाचनालय, मुरवे ३९. ग्रंथपाल, साने गुरुजी ग्रंथालय, वडराई ४०. ग्रंथपाल, प्रभात ग्रंथालय, चटाळे ४१. ग्रंथपाल, भारत वाचनालय, केळवे ४२. ग्रंथपाल, सार्वजनिक वाचनालय, आगाशी ४३. ग्रंथपाल, वसई वाचनालय, वसई ४४. ग्रंथपाल, जयहिंद वाचनालय, वासल्लई ४५. ग्रंथपाल, यशवंत सार्वजनिक वाचनालय, जव्हार ४६. क्रांतिसिंह नाना पाटील वाचनालय, पिशोर, औरंगाबाद ४७. रामेश्वर सार्वजनिक वाचनालय, रामनगर, औरंगाबाद ४८. श्रीमती इंदिरा गांधी सार्वजनिक वाचनालय, पिशोर, औरंगाबाद	४९. जागृती वाचनालय, वासडी, औरंगाबाद ५०. वाकेश्वर वाचनालय, वाकला, औरंगाबाद ५१. जय किसान वाचनालय, बाभुळतेल, औरंगाबाद ५२. कै. बंडू पाटील गोडसे पा. आदर्श वाचनालय, बाभुळगाव, औरंगाबाद ५३. नाथ निकेतन वाचनालय, पिंपळवाडी, औरंगाबाद ५४. संत एकनाथ सार्वजनिक वाचनालय, मुदलवाडी, औरंगाबाद ५५. सरस्वती वाचनालय व शिक्षण संस्था, विहामांडवा, औरंगाबाद ५६. साईनाथ सार्वजनिक वाचनालय, लोहगाव, औरंगाबाद ५७. म. फुले सार्वजनिक वाचनालय, डोमेगाव, औरंगाबाद ५८. स्वामी विवेकानंद सार्वजनिक वाचनालय, घोडेगाव, औरंगाबाद ५९. श्री त्रिंबकराव दादा सार्वजनिक वाचनालय, बर्गापूर (टोकी), औरंगाबाद ६०. लोकमान्य सार्वजनिक वाचनालय, नांदपूर, औरंगाबाद ६१. आदर्श, सार्वजनिक कृषी वाचनालय, सिरसदेवी, बीड ६२. महात्मा फुले सार्वजनिक वाचनालय, अंजनवती, बीड ६३. कै. धोंडीराम पाटील तारख सार्वजनिक वाचनालय, अंतरवाली, जालना ६४. कै. लक्ष्मणराव पाटील सार्वजनिक वाचनालय, अंतरवाला, जालना ६५. श्री गणेश सार्वजनिक कृषी वाचनालय, सावरखेडा, जालना ६६. बजरंगबली कृपा सार्वजनिक वाचनालय, अंतरवाली, जालना ६७. महात्मा फुले ग्रामीण वाचनालय, दिंडोरी, उस्मानाबाद ६८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर वाचनालय, खेड, उस्मानाबाद ६९. भिमाई सार्वजनिक वाचनालय, मुरटा, उस्मानाबाद ७०. श्री दत्तात्रेय वाचनालय, पिंपरी, परभणी ७१. कै. सखारामजी संतोष मगर, सार्वजनिक वाचनालय, मुरुमखेडा, परभणी ७२. ग्रंथपाल, संत तुकाराम कला व विज्ञान महाविद्यालय, परभणी ७३. मनोहर मोहिते, कै. मधुकर गजानन कामत स्मृती वाचनालय, अलिबाग, रायगढ ७४. शंकर देशमुख, श्रीराम वाचनालय, कडा ७५. प्राचार्य उगले, खर्डा इंग्लिश स्कूल, खर्डा

■ ■ ■

मुख्यपृष्ठ निर्मितीप्रक्रियेमागची प्रक्रिया

‘मावळतीला येणारा एकटेपणा दाखवायचा होता; परंतु त्यात कक्षणा वाटायला नको होता. सांजवेळच्या पिवळ्या केशरी रंगाच्या छटा हिरवाईतून झिरपताहेत... तर कुठे ही झाडांची हिरवाई काळ्पटपणाकडे झुकतेय. आयुष्याच्या मावळतीला सान्याच गोष्टी एकमेकांत मिसळून जाताहेत, सुखुऱ्याची जशी सरमिसळ होते तसाच हा निसर्गांही मिसळून जातोय. या सान्यामध्ये शेवटी एक एकाकी मानवाकृती पाठमोरी, निसर्गांशी तादातम्य पावलेली दाखवली. एकाच बाजूची बाह्यरेशा दाखवून उरलेली आकृती निसर्गातच विलीन झाल्याचे दाखवले. जणू हा एकाकीपणा तो निसर्गालाच समर्पित करतो आहे.’

वार्धक्याने येणारी हतबलता, कौटुंबिक समस्या आणि एकाकीपणाचे चित्रण असलेली ल.सि. जाधव यांची कांदंबरी मुख्यपृष्ठासाठी शिरीष घाटे यांच्याकडे आली तेव्हा यासाठी कसा विचार करावा लागला, हे त्यांनीच स्पष्ट केले आहे. कांदंबरीचे नाव आहे ‘मावळतीची उन्हें’.

आपण वाचक म्हणून मुख्यपृष्ठाकडे पाहतो तेव्हा काय विचार करतो, असा प्रश्न विचारला तर आपण त्याचे ठामपणे उत्तर देऊ शकू, याची खात्री देणे अवघड ठरेल. मुख्यपृष्ठावर दिसणारे चित्र, त्यातल्या आकृती, रंग, अक्षरे जी डोळ्यांना दिसतात, ती आकर्षक आहेत, लक्ष वेधून घेणारी आहेत, इतकीच संबंध सांगणारी माहिती. मुख्यपृष्ठावरील रंग भडक असलील तर त्याचा विचार कुठेतरी जोडला येईल का, हे मनात येते; परंतु चित्र अमूर्त असेल तर संपेलच सगळे. आतला आशय काय असेल, विषयाला तो कितपत न्याय देणारा असेल, हे पटकन लक्षात येतेच असे नाही. मात्र तेच मुख्यपृष्ठ बोलके असेल, भिडणारे असेल तर त्याची उत्सुकता नक्कीच जाणवते.

वास्तविक पुस्तकाचे मुख्यपृष्ठ हे त्याच्या आशयाकडे घेऊन जाणारी एक वाट असते, जिला आपण चित्रवाट म्हणू शकतो. हा आशय वाचकापर्यंत पोहोचवण्याची जबाबदारी चित्रकारावर असते. परंतु संपूर्णपणे त्याचीच ती जबाबदारी असते का? पूर्वी पुस्तके, मासिके याच्या मुख्यपृष्ठावर मानवी आकृती असत, परंतु त्या सुंदर, रेखीव आणि आकर्षक असत. त्यांचा पुस्तकातील संपूर्ण आशयाची संबंध असायचा, म्हणजे त्या चित्रवाटेने आशयापर्यंत पोच होता यायचे, असे खात्रीने सांगता यायचे नाही. परंतु अलीकडील चार-पाच दशकांत मुख्यपृष्ठाबाबत चांगलीच सजगता आलेली आहे. शेवटी पुस्तक हे प्रकाशकासाठी विक्रीमूल्य देणारे प्रॉडक्ट आहे. तेव्हा त्याच्या मताला असणारे महत्त्व प्राधान्याने विचारात घ्यावे लागणार. यात लेखकाचीही मुख्यपृष्ठाबाबत काही मते असू शकतात. तीही विचारात घेणे महत्त्वाचे असते. म्हणजेच एका पुस्तकाच्या मुख्यपृष्ठासाठी लेखक, प्रकाशक आणि चित्रकार अशा तिघांचा विचारविनिमय इथे अपेक्षित आहे आणि ते ज्याच्यासाठी करायचा आहे तो आहे वाचक.

लेखक व प्रकाशक यांच्या तुलनेत चित्रकाराच्या विचाराला अधिक महत्त्व आहे. ब्रश आणि रंग यांचा संगम त्याच्या विचाराना मूर्त रूप

ग्रंथपान

चांगदेव काळे

संपर्क : ९८६९२०७४०३

पुस्तकांच्या चित्रवाटा

शिरीष घाटे

देणारा असतो. ते मूर्तरूप साकाराताना चित्रकार कसा विचार करतो याचा अंदाज करणे तसे कठीण आहे. आजपर्यंत अशा विचारांची पुस्तके फारशी उपलब्ध झालेली नाहीत. परंतु शिरीष घाटे यांनी एक पाऊलवाट आपल्याला परिचयाची करून दिली आहे, तिचे नाव आहे ‘पुस्तकांच्या चित्रवाटा’.

गेली चाळीस वर्ष शिरीष घाटे पुस्तके, मासिके यांची मुख्यपृष्ठे तयार करत आले आहेत. पुस्तकांचे, कवितेचे, कथेचे चित्र साकार करण्यापूर्वी त्याचे संपूर्ण वाचन करणे, ही त्यांची प्राथमिक अट आहे. त्यानंतर नजरेसमोर तरळणारे चित्र आशयाला न्याय देणारे किती आहे, याचा ते विचार करतात. यासाठी त्यावर मेहनत घेतात. संस्कार करतात. ही मेहनत किती विचारांची परिवर्तने झेलणारी असते, ते वाचल्यानंतर लक्षात घेते.

आशयाला काळाचे, उंचीखोलीचे, विविध परिमाणांच्या मितीचे बंधन असते तर कधी ते पार झुगारून दिलेले असते. अशावेळी चित्रकाराचा खरा कस लागतो. साहित्यिक, प्रकाशक मान्यवर असेल, त्यांच्या मूर्त व अमूर्त कल्पकता आकलनाला छेद देणाऱ्या असतील तर चित्रकारासाठीते मोठे आव्हान ठरते. ‘गिरणीतले दिवस’ या आत्मकथनासाठी चिमणीचं (धुराड) साकाराताना दाखवलेली कल्पकता, ‘माधवी’ या गीतसंग्रहासाठी योजलेला कोकीळ, ‘यथा कांडंच... कांडंच’साठी योजलेला लाटांचा लयबद्ध ताल आणि त्यावर तरंगारे दोन औंडकेंची कल्पना, ‘पुन्हा अवकरमाशी’ या आत्मचित्रातील धारदार अनुभवांचा पुनःप्रत्यय देण्यासाठी वापरलेली धारदार सुरी, अशा विविध कल्पक सुंदर अनुभवांचा पट आपल्यासमोर लेखक चित्रकार शिरीष घाटे यांनी उलगडून दाखवलेला आहे.

कुसुमाग्रज, बा.ह. कल्याणकर, यू.म. पठीण, शरणकुमार लिंबाळे, त्रां.वि. सरदेशमुख, निर्मलकुमार फडफुले अशा मान्यवर थोर साहित्यिकांसोबत अनेक मोठ्या प्रकाशन संस्थांसोबत काम करण्याचा आनंद आणि प्रत्येकवेळी मिळालेला वेगवेगळा अनुभव, यांचे चित्रण अगदी मोजक्या शब्दात लेखकाने केलेले आहे. त्यातून त्यांची प्रत्येक कलाकृतीकडे पाहण्याची कलादृष्टी आणि विचारांची प्रगल्भता उत्कटपणे दिसून आली आहे. त्यासाठी मुख्यपृष्ठ आणि त्याचे निरूपण अशी सुंदर मांडणी केली आहे. त्यामुळे रंगावृती आणि अक्षरभाव एकाच वेळी आपल्याला अनुभवता येतात.

‘पुस्तकांच्या चित्रवाटा’साठी शिरीष घाटे यांनी लिहिलेले मनोगत त्यांच्या चार दशकाच्या वाटचालीचा प्रवास कसा झाला त्याचा परिचय थोडक्यात करून देणारे आहे. कलासमीक्षक दीपक घारे यांनी शिरीष घाटे यांच्या चित्रशैलीची वैशिष्ट्ये सुंदरपणे समजावून सांगितलेली आहेत. शिरीष घाटे यांचे कौतुक करतानाच मुख्यपृष्ठाविषयीचा दृष्टिकोनही ते स्पष्ट करतात. मुख्यपृष्ठांमागची निर्मितीप्रक्रिया समजून घेण्यासाठी हे पुस्तक नक्कीच मार्गदर्शक ठरावे, असे आहे.

मूल्य ७५० रुपये सवलतीत ४५० रुपये

अंतर्यामी झुँझार स्त्रीची दमदार कथा

“राणी भातुकलीचा दुसरा डावपण हरली. पहिल्या डावात राणी तिचा मुकुट बरोबर घेऊन आली होती. दुसऱ्या राजाने तिचा मुकुटही हिरावून त्याची नासधूस केली होती. बोडकी राणी आता रस्तोरस्ती फिरते आहे तिचा हरवलेला मुकुट शोधीत! बाहेर झिम्माड पाऊस लागलाय. दारे-खिडक्या लावल्या तरी मांत्रिकासारखा त्याच्याबरोबर घेऊन जातोय त्या स्वप्नांच्या गावाला जिथे तिला दिसतो केवळ स्वप्नांचा पाचोळा!”

आयुष्य अनेक रंगांनी फुलत असते. कधी जन्मतःच ते रंग सोबत आलेले असतात, कधी स्वतःच्या मजीने, इच्छेने, आवडीने त्यांची निवड केली जाते. सगळे काही आपल्या मनाप्रमाणे व्हावे, त्या रंगात दुंखून जावे मनसोक्त आणि आनंदाच्या, सुखाच्या हिंदोळ्यावर आयुष्याला झोकून द्यावे, ही असते प्रत्येकाची अपेक्षा त्याच्या जीवनाकडून. ज्याला आपण आयुष्य म्हणतो. सुखासमाधानाच्या, आनंदाच्या रंगांनी माखलेले आयुष्य. मग त्यासाठी तयारी असते सर्वस्व झोकून देण्याची, पारंपरिक पाश तोहून टाकण्याची. त्यात एकच केंद्रविंदू असतो, पूर्णत्वाचा. परंतु त्याला छेद गेला तर हे पूर्णत्व ठरते एक फुगा आणि संपूर्ण अस्तित्वच पणाला लागते, ठरते ते फक्त पोकळ, रिक्त स्वरूपात. म्हणून आयुष्य संपले असे होते का? जी कोवळ्या मनाची, हळव्या हृदयाची असतात, ती कोलमदून पडतातही, पण जी जिद्दीने पुन्हा पुन्हा उभी राहतात, आयुष्य त्यांचेही असते, पूर्णत्वाकडे पुन्हा जाऊ पाहणारे. अशा पूर्ण-अपूर्णतेचा हिंदोळा अनेकांच्या आयुष्यात झुलत असतो. त्याचे प्रतिनिधित्व करते सावित्री. या सावित्रीची कहाणी आपल्याला वाचायला मिळते ती ‘रिक्त-विरक्त’ या कांदंबरीतून. ही कांदंबरी लिहिली आहे सुप्रसिद्ध कवयित्री छाया कोरेगावकर यांनी.

सावित्री ही मनस्वी व्यक्तिरेखा आहे. आपले आयुष्य आपले आहे, ते आपण कसेही जगू शकतो असा कुठलाही भ्रम मनात न ठेवता, स्वच्छंदीपणाला थारा न देता जगू पाहते ती प्रेमाच्या बळावर. निस्सीम, निखळ, निर्मल प्रेम. या प्रेमाची अलवार, हळुवार आविष्कृत कहाणी मात्र दाहकतेच्या निखान्यावर करपली जाते. वेडे मन प्रेमासाठी किती दिव्य करायला राजी होते आणि किती दिव्यातून तिला अनिपरीक्षा द्यावी लागते, हे फक्त सावित्रीच सांगू शकते.

सावित्री ज्या परिघात आपले अस्तित्व शोधू पाहते, त्या परिघावर आहेत विराज आणि आदिनाथ. या दोन्हीच्या जोडीला आहेत विराजचे आईवडील, सावित्रीचे आईवडील, मित्र विशाल, सुशीला, सुलभा, मेहतामऱ्डम. यांच्या जोडीला आहे राजकारण जातिव्यवस्थेचे, समाजकारणाचे आणि सामाजिक भानाचे. सावित्री हा परीघ भेदून स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करते, तरीही तिच्या वाट्याला आलेल्या चढउतारांनी ती शेवटी कुठे आहे, असा प्रश्न स्वतःला विचारते.

कांदंबरीलेखन करताना अनेक पातळ्यांची व्यवधाने सांभाळावी लागतात. कथानक सशक्त असावे लागतेच, परंतु त्याच्या पाठीशी उपे

ग्रंथपान

रिक्त-विरक्त
छाया कोरेगांवकर

रुदी-परंपरांच्या जोखांखाली दबलेली बाई कुठे आणि कशी तक्रार करणार? ‘खालच्या जातीतली बाई आपल्या खुर्चीला खुर्ची लावून बसते, टेचात राहते, हे पचवण्यासारखं नाही यांना.’ ‘आदिनाथचा वावर नसलेलं घर स्टार्चंच्या साडीसारखं बोचत राहायचं तिला.’ ‘रोशणाईने झगमगलेलं एखादं सभागृह अचानक वीज गेल्यावर काळोखात बुडून जावं तसं झालं.’ यासारखी विचारांची आणि भावावस्थांची वाक्ये त्या व्यक्तिरेखांची उंची तर वाढवतातच शिवाय कथानकाची बीणही पीळदार करतात. ही कांदंबरी कायम स्मरणात राहील, ती याच अधिष्ठानामुळे.

छाया कोरेगांवकर या उत्तम कवयित्री असून, त्यांचे ‘एक अवकाश माझंही’ आणि ‘आकांत प्रिय माझा’ हे कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. विविध नियतकालिकांतून त्यांचे लेखन प्रसिद्ध झाले, होत आहे. ‘सामाजिक कार्यकर्ता’ ही ओळख त्यांच्या कार्यातून सिद्ध झाली आहे. डॉ. प्रा. माया पंडित यांनी केलेले अभ्यासपूर्ण विवेचन पुस्तकाच्या बळवर आहे. मुख्यपृष्ठाची सजावट देवेंद्र उबाळे यांनी केलेली आहे.

मूल्य ४०० रुपये   सवलतीत २४० रुपये

पाऊलखुणांवरून पायवाटेकडे

‘डॉ. भाभा हे अतिशय सुसंस्कृत, कलाप्रेमी व सरस्वी उपासक असे वैज्ञानिक होते. त्यांच्या मनात देशप्रेम, विज्ञानाची ओढ आणि सामाजिक बांधिलकी हे गुण उपजतच होते. ह्या गुणांमुळे देशासाठी काहीतरी जबरदस्त करावे असे त्यांना सारखे वाटत होते. तसे स्वप्न ते नित्य पाहतही होते. असे स्वप्नद्रष्टे लोक एकटच्या ताकदीवर मोठमोठे पर्वतही हलवू शकतात. त्यांच्या डोळ्स श्रद्धेला जेव्हा अर्थक कार्याचे व विज्ञानिष्ठ विचारांचे अधिष्ठान लाभते, तेव्हा त्याच्या हातून काहीतरी भव्यदिव्य घडते. डॉ. भाभांच्या बाबतीत नेमके असेच घडत गेले.’’

विज्ञान आपण शाळा-कॉलेजात शिकतो ते नेमके कोणत्या शाखेचे आहे, हे न कल्याणाच्या वयात. पुढे आपण अफाट गप्पा मारतो, विज्ञानाने किती झेप घेतली या थाटात. तेव्हाही आपले ज्ञान विज्ञानाची शाखा डावलूनच उथळपणे व्यक्त झालेले असते. यात साधारण ओळख होते ती रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र, जीवशास्त्र यांची. परंतु त्याच्यापुढील अनेक शाखा आहेत, जशा गणित, जैवतंत्र, बनस्पती, सुक्षमजीव, प्राणी, जलरसायन, आण्विक चुंबकीय, विद्युत, प्रकाश या शास्त्राच्या शाखा आहेत, हे आपल्याला कळते ते डॉ. शरद काळे यांच्यासारख्या विज्ञानांच्या जगात वावरणाऱ्या वैज्ञानिकांच्या लेखनातून आणि आपण स्तिमित होतो, विज्ञान खरेच किती शाखांतून विभागलेले आहे. त्यात आपल्याकडून आणखी एक गैरसमजातून गफलत होते, विज्ञानाच्या शाखेला आपण स्वतंत्र एका कप्प्यात कोऱ्हून टाकतो. प्रत्यक्षात तसे कप्पे नसतात, तर हे सारे कप्पे परस्परांना पूरक असतात, हे सखोल अभ्यासानंतर लक्षात येते, हेही डॉ. शरद काळे स्पष्ट करतात आणि आपली विज्ञानाकडे पाहण्याची दृष्टी आपोआपच विशाल होते.

‘विज्ञानाचा पाऊलखुणा’ हे डॉ. शरद काळे यांचे पुस्तक आपल्याला विज्ञानाच्या विविध शाखांचा परिचय करून देते, तसा ज्यांनी विज्ञानाची विविध क्षेत्रे आपल्या सखोल अभ्यासाने, संशोधनाने संगव्यासाठी उघडली, विस्तारली, उपलब्ध करून दिली, त्या थोर शास्त्रज्ञांचा परिचय करून दिलेला आहे. या पुस्तकात तब्बल पन्नास शास्त्रज्ञांचा परिचय आहे. लिओनार्दो दा विची या पंधराव्या शतकातील शास्त्रज्ञ चित्रकारापासून आताचे डॉ. अनिल काकोडकरपर्यंतच्या विविध मान्यवर थोर शास्त्रज्ञांचा हा परिचय आहे. भौतिक क्षेत्रातील विश्वामित्र डॉ. सी.व्ही. रामन, भारताचे अणुशिल्पकार डॉ. होमी जहांगीर भाभा, तात्यांची उत्क्रांती सिद्ध करणारे डॉ. सुद्रमण्यम चंद्रशेखर, भारतीय अवकाश संशोधनाचे प्रणेते डॉ. विक्रम साराभाई, भारतीय हरितक्रांतीचे जनक एम.एस. स्वामीनाथन, ‘अम्निपंखकार’ डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम या भारतीय शास्त्रज्ञांचा यात समावेश आहे.

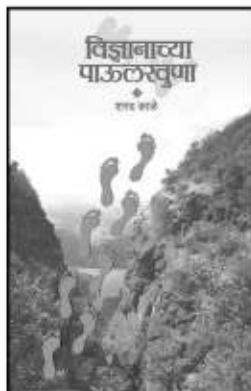
डॉ. शरद काळे यांनी सदर शास्त्रज्ञांचा परिचय करून देताना, लावलेले शोध, शोधाचे घटकांसह असलेले विश्लेषण, त्यांचे परिणाम, त्यासाठी केलेले अविरत प्रयत्न, आलेले अपयश, त्यावेळेची

ग्रंथपान

विज्ञानाच्या पाऊलखुणा

शरद काळे

खेदाची बाब आहे.

शास्त्रज्ञांच्या यशापयशाच्या घटना अनेक आहेत. लुई पाश्वर यांच्या या रेबीज आणि औंथेक्सवरील लसीच्या शोधात असेच आकर्षणी दडलेले आहे. त्याविषयी लेखक लिहितात, “कधी कधी विजय आणि पराजय यांच्या सीमा एवढ्या पुस्त असतात की एकाचे रूपांतर दुसऱ्यात कधी होईल हे सांगता येत नाही याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे लुई पाश्वरचा प्रयोग.”

विज्ञान विषय हा नेहमीच विलष समजला जातो, परंतु लेखक डॉ. काळे यांनी समजाला सैल केले आहे. सोप्या आणि सरळ भाषेत लेखन वाचकांच्या हाती जाईल याची काळजी त्यांनी घेतलेली आहे.

डॉ. शरद काळे हे निष्णात जीवशास्त्रज्ञ आहेत. त्यांच्या संशोधनाचा, अभ्यासाचा विषय एक दिसत असला तरी त्यासाठी अनेक विज्ञानशाखांचा त्यात समावेश आहे. त्यामुळे विविध शास्त्रज्ञ आपोआपच त्यात अभ्यासाचे विषय ठरले आहेत. साहजिकच ते सगळे या लेखनात सहजपणे आलेले आहे. परिणामी एक चांगला ग्रंथ विज्ञानप्रेर्मीसाठी उपलब्ध झाला आहे.

डॉ. राजेंद्र देवपूरकर आणि सुनील नरहर सहस्रबुद्धे यांच्या अभ्यासपूर्ण अशा दोन प्रस्तावना या ग्रंथाला लाभल्या आहेत. डॉ. शरद काळे यांचे मनोगतदेखील त्यांचा दृष्टिकोन व्यक्त करणारे आहे. सतीश भावसार यांचे आशयसंपन्न मुख्यपृष्ठ सुंदरच!

मूल्य ४०० रुपये सवलतीत २४० रुपये

सर्वांगीण परिस्थिती, शास्त्रज्ञांचा दृष्टिकोन, त्यांचा ध्यास आणि ध्येय, त्यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी, व्यक्तिमत्त्व, छंद, आवड, लाभलेले सहकारी, त्यांचे कॉलेज, प्रयोगशाळा, शिष्यवृत्ती, लाभलेले सन्मान आणि पुरस्कार, लावलेल्या शोधाची उपयुक्तता, जन्म-मृत्यूचे सन आणि दिनांक असा सर्व बाजूने घेतलेला शोध वाचकांच्या हाती दिलेला आहे, तो तसा देयाची अतिशय अभ्यासपूर्ण काळजी घेतलेली आहे. त्यामुळे एकेक तारा मोत्यासारखा अस्सल ठळकपणे आपल्यासमोर दृश्यमान होतो आणि त्यांची सुंदर प्रभा आपल्याला अंतर्बाह्य उजबळून टाकते.

या पन्नास निवडक शास्त्रज्ञांच्या शोधकथा आणि त्यांच्या जीवनकथा थोडक्यात देण्यामागचा लेखकाचा हेतू आहेत या ‘पाऊलखुणा’वरून तरुण विज्ञानयांत्रींना प्रेरणा मिळावी, त्यांनी त्यांची नवीन पाऊलखुणा तयार करावी. अंधश्रद्धा, अर्धवट ज्ञान, जादूटोणा यांचा जो समाजमनावर पगडा आहे तो कमी करून समाजात विज्ञानाची गोडी पुन्हा रुजावी. विज्ञानाचा इतिहास जिवंत करून तो नवीन पिढीपुढे मांडावा आणि त्यातून स्फूर्ती प्रदान करावी. यासाठी चालर्स गुडियरचे वाक्य लक्षात ठेवण्यासारखे आहे; “जीवनाची किंमत डॉलर्सवर ठरत नसते. मी जो वृक्ष लावला आहे त्याची फळे दुसरा कुणी चाखत आहे ह्याबदल माझी तक्रार नाही, आपण लावलेल्या वृक्षाचा किंवा फळाचा कुणालाच उपयोग होत नसेल तर मात्र ती

स्त्रियांचा आणि समाजसंबंधाचा एक कॅलिडोस्कोप

“आपल्या समाजात चूक कोणाचीही असो शिक्षा मात्र स्त्रीलाच भोगावी लागते. मनस्ताप सहन करावा लागतो. आता माझ्या बाबतीतच बघ ना, समाज माझ्याकडे वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहतो. नातेवाईकांनी तर वाळीतच टाकलं. मात्र माझां आयुष्य ज्यांनी उद्धवस्त केलं ते निवांतपणे फिरत आहेत. समाजातून विरङ्ग्यून गेले आहेत. समाजाने त्यांना विनातक्रार स्वीकारले. विशेष म्हणजे त्यांचे संसार व्यवस्थित चालू आहेत. माझी काही चूक नसताना समाज माझ्याकडे बोट दाखवतो.”

आपल्या जगण्याविषयीच्या कल्पना लिंग-सापेक्षतेवर आधारलेल्या आहेत, हे सुधारणेच्या, पुढारलेल्या समाजाच्या नावाखाली कितीही झाकण्याचा प्रयत्न केला तरी त्या तवंगासारख्या पृष्ठभागावर पसरलेल्याच दिसतात. हे सत्य पूर्वापार चालत आले, आजही त्याला तडा गेलेला नाही. पुरुषाला सगळे राण मोकळे असल्यासारखे वगण्याची मुभा असते, त्याच्या कुठल्याही अनैतिक, अपारंपरिक कृत्याला चाकोरीत सहज बसवले जाते. मात्र हा न्याय स्त्रीसाठी लागू करण्यात आपला हात आखडता राहतो. बदनामीच्या उंबरठचावर उभे करण्यासाठी सगळ्यांच्या नजरेच्या तलवारी सदैव उपसलेल्या असतात. पूर्वी समाज पुढारलेला नव्हता, आज तसे म्हणायला कुणाची जीभ रेटत नाही, परंतु स्त्रीच्या प्रत्येक पावलाची मोजमापे धेण्याची मानसिकता कुणालाच पुसून टाकता आलेली नाही आजही. यात तिचा दोष असो वा नसो. तिने चाकोरीच्या उंबरठचाच्या आतच राहिले पाहिजे, असे प्रत्येकाला वाटत आले आहे. यात बाहेरचा समाज सजग आहेच परंतु तिच्या आप्त, कुटुंबातील प्रत्येकाचाही त्यात सहभाग असतो, हे आपण उघड्या ढोऱ्यांनी पाहतो आहोत. स्त्रीची होणारी कुंचंबणा, घुसमट, अगतिकता यात तिचे व्यक्तिमत्त्व करपले तर जातेच, पण आयुष्याची होणारी फरफट, अवहेलना, तिचे उरलेसुरले धैर्यही नासवून टाकले जाते, तरीही कुणाला त्यासाठी अपराधीपणा वाटत नाही; वाटतो तो अधिकारच. ‘मुक्ता’ कांदंबरीतील मुक्ता आपल्या आजच्या पुढारलेल्या समाजात स्त्रीचे जगणे कसे आहे, त्याचे अंजन घालणारे प्रतिनिधित्व करते.

मुक्ता संस्कारकम मोळ्या कौटुंबिक वातावरणात वावरलेली आहे. उच्च शिक्षणाची शिदोरी तिच्या हातात आहे. इतरांसारखे वैवाहिक सुखी आयुष्य जगण्याची स्वप्ने तिने पाहणे, यात अपारंपरिक असे काहीच नाही. तरुण वयात असणारी प्रेमसुलभ भावाना फुलण्यात-बागडण्यात तिने स्वतःला अपराधी समजावे असे वावगेपण तिच्या ठायी असावे, असेही निरसपणे तिच्याकडे नाही. तरीही तिच्या वाटेवर फुलांच्या पायघड्या असण्याएवजी काट्यांनीच पेरणी करावी, याला कोणते दुर्दैव म्हणायचे!

विवाह, मुलगी, सुखी सासर असा अपेक्षित वरदानाचा अवकाश हाताशी आहे. नोकरीसारखा भवकम आधार आयुष्याला उभारणी देण्यात खंबीरपणे पाठीशी आहे. तरीही या मधाळ आयुष्याचे पोळे आकार घेण्यापूर्वीच त्याला दुर्दैवाच्या गिधाडाची चोच छेद देते आणि स्वप्नाचे मध साचत जाण्याएवजी थेंबाथेबाने सांडत जाते. नवरा, मुलगी आणि

उरलासुरला समाज मग आपल्या चोची, नखांनी त्याचे उरलेसुरले सच्चही नासवून टाकतात, इतके की स्वतःला फुलांच्या प्रत्येक अवस्थेत, योजाणारी मुक्ता त्याच फुलांना कुस्करण्यापर्यंत मजल मारते. या प्राक्तनाला कोणती उपमा देणार!

मुक्ता एकटीच समज-गैरसमजाची बळी ठरते असे नाही. तिचे प्राक्तन जोडले गेले आहे ते तिची मुलगी- मनूशी. आईला दोष देणारी, द्वेष करणारी, आईला समजून घेणारी मनू करपली जाते, त्याला कारणीभूत ठरणारी असते ती आईच! आईचा पूर्वे तिहास, तिची स्वतंत्र अस्तित्व जपण्याची धडपड, हेही कारणच समजले जाते आणि एक आयुष्य पुन्हा पणाला लागते. मुक्ताची मैत्रीन सारा, दोन विवाहांनंतरही सुखाला पारखी राहते.

या सगळ्यांमध्ये अधोरेखित होते स्त्रीचे दुर्दैव! मुक्ताची बहीण सायलीदेखील अशाच दुर्दैवाची शिकार आहे. यातून एक अनुत्तरीत प्रश्न लेखिका आपल्यासमोर ठेवतात, ‘खरंच एवढं वाईट असत का ग मुलगी होण ?’ आणि त्याचेळी लेखिका स्त्रीची दुसरी सक्षम बाजू समोर ठेवतात. स्त्री कितीही कोलमदून पडली तरी ती वाकत नाही. तिच्या अंगी असते एक मोठी शक्ती, जिचे नाव आहे सहनशीलता! मुक्ता आयुष्याच्या पुढच्या पायऱ्यावर पाऊल टाकते ती याच शक्तीच्या जोरावर. आपल्या वाट्याला जे आले, त्यातून तावूनसुलाखून निघत आहोत, तरी हेच आयुष्य सुकरदेखील करता येते, त्यासाठी प्रयत्न करायचे. मात्र ते आयुष्य आपले नाही, इतरांच्या आयुष्यासाठी. त्यांच्या जीवनातले काटे दूर करून सुंगंधित फुलांची बाग त्यांच्यासाठी करायची. हा ध्येयासक्त प्रयत्न केवळ मनातल्या मनात न ठेवता ती तो सत्यात उत्तरवते आणि कथानकाची गुंफण या फुलबागेशी येऊन थांबते.

‘मुक्ता’ ही कांदंबरी वर्तमानकाळ आणि भूतकाळ अशा दोन्ही काळांचा हात हातात घालून उलगडत जाते. कांदंबरीच्या कथानकाला स्वतःचा वेग आहे तसा व्यक्त होण्यास एक आवेग आहे. करपत जाणाऱ्या कोमल मनाची घुसमट आहेच तरीही कलासक्त सौंदर्य टिपण्याची हळुवार तरलता त्यात पदोपदी जाणवत राहते. व्यक्तिरेखा साकार करताना भावना, जाणिवा आणि अनुकंपा यांचा समतोल नेमकेपणाने जपावा लागतो. तर त्या व्यक्तिरेखा उठावदारपणे वाचकासमोर उभ्या राहतात. ते कौशल्य इथे स्पष्टपणे दिसून येते. मोजक्याच वण ठळक व्यक्तिरेखा, कथानकाला बांधीच स्वरूपात ठेवणारे घोटीव प्रसंग आणि घटना, त्यांना साजेसे चपखल संवाद, यामुळे ही कांदंबरी आरंभापासून शेवटापर्यंत खिळवून ठेवण्यात यशस्वी झाली आहे. ही कांदंबरी मुक्ताची आहे तशीही मनू सावी, उदय, करण, सखू यांचीही आहे.

चौफेर लेखन करणाऱ्या प्रतिभा जगदाळे यांच्या या कांदंबरीची प्रा. डॉ. मोहन पाटील यांनी उत्कटतेने पाठराखाण केली आहे. सतीश भावसार यांनी विषयाला कवेत घेणारे मुखपृष्ठ या कांदंबरीसाठी दिलेले आहे.

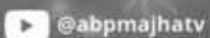
मूल्य २५० रुपये   सवलतीत १५० रुपये

ग्रंथानि

मुक्ता
प्रतिमा जगदाळे

कट्टा अमर्याद व्यक्तिमत्वांचा
कट्टा दिलखुलास संवादांचा!

माझा कट्टा

दशकाचा... दर्शकांचा...

पाहा दर शनि. रात्री ९ वा. आणि
पुनःप्रक्षेपण रवि. सकाळी ९ वा.
एबीपी माझावर

एपिसोड्स
पाहण्यासाठी
स्कॅन करा.

6.15 million Followers

1.39 million Followers

1.42 million Followers

9.64 million Subscribers

facebook.com/abpmajha

instagram.com/abpmajhatv

twitter.com/abpmajhatv

www.kooapp.com/profile/abpmajha

youtube.com/abpmajhatv

www.abplive.com

For queries, please contact: adsales@abpnetwork.com | Download the ABP Live app ➔

सारस्वत
बँक

सारस्वत को-ऑपरेटिव बँक लि.

(शेड्युल्ड बँक)

बिझनेस लोन्स

तुमच्या महत्त्वाकांक्षी ध्येयास
आमची निरंतर साठ

त्वरित मंजुरी

आकर्षक व्याजदर

ओवरड्राफ्ट
अगेस्ट प्रॉपर्टी

वर्किंग
कॅपिटल

कमर्शिअल
रेन्टल लोन्स

टर्म
लोन्स

कमर्शिअल
ऑटोमोबाईल लोन्स

अधिक माहितीसाठी **7666 88 66 22** या नंबरवर मिस्ड कॉल द्या.

विषय व अटी लागू,

www.saraswatbank.com | ००००००

मुद्रक, प्रकाशक, संपादक : सुदेश राजाराम हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथाली विष्वस्त संस्थेच्या वर्तीने, 'शब्द रुची' हे मासिक इंडिया प्रिंटिंग वर्स, इंडिया प्रिंटिंग हाऊस, ४२, जी.डी. आंबेकर मार्ग, वडाळा, मुंबई ४०००३१, येथे छापून ग्रंथाली विष्वस्त संस्थाच्या वर्तीने, बुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, खोली नं. ९, तळमजला, जे.के.सावंत मार्ग, यशवंत नाट्यमंदिराशेजारी, माटुंगा (प), मुंबई ४०००१६ येथे प्रकाशित केले.